

Мурод Муҳаммад Дўст

**ГАЛАТЕПАГА
ҚАЙТИШ**

ЁХУД

**саодатманд Ғайбаров
ривояти**

ТОШКЕНТ
Ғафур Ғулом номидаги
адабиёт ва санъат нашриёти
1983

Уа
М 96

Тақризчилар:

НОРБОЙ ХУДОЙБЕРГАНОВ, филология фанлари
доктори, НУРМУҲАММАД ХОЛЛИЕВ, филология
фанлари кандидати

М $\frac{4702570200 - 72}{М 352 (04) - 83}$ 23—82

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983 й.

1. АЗА

Жавзонинг бошида Раим оқсоқолни ерга қўйишди.

Ғайбаров жанозага аранг етиб келди. Укалари, кўнгил етар қариндошлар — ҳамма уни йиғлаб қарши олди. Лекин унинг ўзи йиғлаёлмади. Ҳатто мазорда ҳам кўзидан ёш чиқмади, бегона одамдай бир чеккада турди. Унга ола қарашди. Орланди чоғи, укаси Мавлонбой ёнига келиб, тишларини қайрагудек бўлди:

— Лоақал кўзни тупукланг, ака!..

Ғайбаров укасига индамай гўрга яқинроқ борди. Қорайган лаҳад оғзида турган Наим амаки унга йиғламсираб мўлтиради. Кимдир тобутнинг ипларини ечди. Ғайбаров отасининг оқ кигизга ўралган жасадини авайлаб кўтарди, гўр қибласидан келиб, Наим амакига узатди. Марҳум бўйчан одам эди — Наим амаки эплаши қийин бўлди. Унинг ёнига Маҳанбой сакраб тушди, марҳумнинг оёқ тарафини қўлтиққа қисиб, кигиз четларини ёйди ва лаҳад оғзига рўпара қилди. Лаҳад ичида турган Маннон мурдани кигиз орасидан секин суғуриб олди.

Кигиз оқ, кафан оқ — мурданинг лаҳадга ўтгани сезилмади.

...оқ пилла ичида оппоқ бир гўмбақ.

Хиёл ўтиб, лаҳад ичидан Манноннинг гувиллаган овози келди:

— Худо у дунёсини берсин, макони кенг... Салимбойга раҳмат!..

Салимбой, лаҳадни қазиган одам, гўр лабида турган эди.

— Мунинг савоби кўп,— деди у.— Оқсоқол жанна-ти одам, Маннонбой. Макони кенг бўлсин, илойим, макони нурга тўлсин!..

— Макони кенг, макони кенг...— Манноннинг овози кўрқувдан баттар титраб эшитилди.

Наим амаки гўр лабидаги чимдан бирин-кетин уч-тасини лаҳад ичига узатди:

— Ёстиқ қилиб қўйинг, Маннонбой!..

Ғайбаров ёнига қараб, мулла Чорини кўрди. Унинг эғнида кўк камзул, бошида кўк салла.

... фаросатли одам.

Мозор бошидаги кишилар орасида биргина мулла Чорининг юзида ҳайрат кўринмасди. Бошқалар — бе-гона, яқин, токи томирларида марҳумнинг қони кез-ган одамларгача — ҳаммаси ҳайратда, туппа-тузук юрган оқсоқолнинг қўққис ўлимидан ҳайратда эди.

Ғайбаров лаҳаднинг қорайган оғзига қаради. Хўр-синди. У отасини ҳали кўп яшайди, деб хаёл қиларди. Отаси тетик эди, тагида бароқ ёлли чўбир от, қўлида раислик замонидан қолган кумуш қопламали заранг-даста қамчи, мансабсиз, лекин мансабдорлардан ҳам гердайиброқ, ишқилиб, ўз соясини ўзи эргаштириб юрарди. Тўғри, аввалгидан дасти калтароқ эди. Бор давлатини борида совурган, лекин дами баланд, биров-га ялинмас, бировга сирини бермас, ўғлига, катта ша-ҳарда ўқийдиган Тошпўлат Ғайбаровга, тишининг ки-рини сидириб бўлса ҳам, ҳар ойда юз сўмдан пул жў-натар эди. Йўқ, у бир мартагина одатини қанда қил-ган: шаҳарга юмуш билан бориб, ўғлини битта сочи қирқилган қиз билан кўрганида сал аччиқланган, ке-йин аҳвол яна эски изига тушиб кетган эди.

Ушанда Ғайбаров озми-кўп сармоясини еб битир-гач, пул истаб Галатепага келди. Ҳовлига кириб, кал-лакланмай қолган тутнинг соясида ўтирган отаси би-лан мулла Чорига кўзи тушди. Раим оқсоқол ўғлини кўриб суюнди, бир хаёли ўрнидан турмоқчи бўлди, ле-

кин турмади, эски аразини — ўша сочи қирқилган қизни, бир ойдирки, ўзининг пул юбормай қўйганини эслади. Кейин ўғли — аслида юз сўмнинг дардида келганини ўйлади, хафа бўлди. Кўнглидан ўтганини ичига ютдию шериги билан гурунгини давом эттирди:

— Мана мен, мулла, умрим бино бўлиб ичмадим, чекмадим, бировнинг молини ўғирламадим, кўнглим тинч, мулла, менинг қўрқадиган жойим йўқ...

Мулла Чори унинг гапига парво қилмай, Ғайбаровга юзланди:

— Хуш келибсиз, Тошпўлатбой!

Ғайбаров мулла билан кўришди, сўнг отасига қўл узатди. Раим оқсоқол юмшади, қўлини берди, сал пастроқдан жой кўрсатди:

— Қани, ўтир.

Ғайбаров ўтирди. Катта йўлдан ҳовлигача пиёда юриб ҳориган эди, чанқоғига сув сўрамоқ истаб уй тарафга кўз югуртирди, лекин ҳеч ким кўринмади.

— Мавлонбой сойнинг бўйида,— деди Раим оқсоқол унинг кўз қарашини илғаб.— Лой қоряпти. Бориб сал ёрдам қилсанг бўларди...

Отанинг овози кўп толғин эди.

«Мавлонбой ажралиб чиқмоқчи экан-да,— деб ўйлади Ғайбаров.— Хотини қўймаган. Мен олдинроқ чиқиб кетганман, ҳадемай, отам Зокирни уйлантиради — Зокир чиқиб кетади... Кейин бир ўзи қолади. Ёнида биргина Аҳмад, лекин Аҳмад ҳали кичкина, ҳали у ҳаммини баравар яхши кўради...»

Раим оқсоқол ўғлининг хаёлидагини пайқади.

— Қўявер,— деди у.— Яхшиси, сен унга бир мошин семон топиб бер. Камол билан гаплашсанг, сенга йўқ демайди. Мен айтсам бўлмайди, раис раисни ёмон кўради.

— Тўғри,— деб бош ирғади мулла Чори.— Сиз сўрасангиз ярашмайди, оқсоқол.

— Сен ҳам кўп ялиниб ўтирма,— деди Раим оқсоқол ўглига қараб.— Берса бергани, бермаса — укасининг қорнига! Бир мошин семонни тупканинг тагидан бўлсаям топиб келамаи!

— Аҳмад қани?— деб сўради Ғайбаров.

— Акасининг ёнида. Икки кунга мактабидан сўраб олдим, майли, сал қарашиб турсин.

Ғайбаров ўрнидан кўзгалмоқчи бўлди.

— Шошма, чарчагандирсан, аввал бир пиёла чой ичиб ол!— деди Раим оқсоқол.

Ғайбаров мулла Чори чойнак тубидан сирқитиб узатган бир пиёла тахир чойни сипқорди. Тишлари қамашди, чарчаган танидан жикқа тер чиқиб, кўйлаги эгнига ёпишди. Кўнглида ваҳм уйғонди. Йўқ, у Мавлонбой билан бўлиши муқаррар кўнгилсизликдан қўрқмади — у пайтлар укаси жуда нозик, нимжон эди — бутунлай бошқа нарсадан, бориб айтадиган даъвосининг ночорлигидан қўрқди.

...сой бўйига бориб нима қиласан? Мавлонни уришдинг, сўкдинг, хўш кейин-чи? Шохинг чиқадими? Майли, хотини уни минг бора йўлдан урсин, пичоқ қилиб қайрасин, отангнинг, сенинг танингга тиг қилиб санчсин, лекин бари бир Мавлонбой сендан беҳрок. У нари борса, юз қадам узоққа кўчиб чиқади, нари борса, қозон-товоғи билан ҳамёнини айри қилади. У сендан яқинроқ, сен-чи?

Ғайбаров нари кетди. Тандир супасида ётган эски мис баркашга ўтирди. Баркаш куйдиргудек иссиқ эди, лекин у қўзғалмади, аччиқма-аччиқ ўтираверди.

— Мен ҳеч нарсадан қўрқмайман,— деди отаси шеригига қараб.— Менинг кўнглим тинч, мулла.

Мулла Чори олам замон жим ўтирди.

— Мен қўрқаман, оқсоқол,— деди у ниҳоят.

— Сиз мулла одамсиз, Чорибой,— деди Раим оқсоқол.— Хуш, ўзингиз айтинг, мен уёққа бориб бировни кўраманми?

— Кўрмайсиз, оқсоқол,— дея қувониб сўзлади мулла.— Ҳеч балони кўрмайсиз.

— Бўлмасам, мулла... унда... менга мунинг ҳаммасининг нима кераги бор?

— Сизга осон, оқсоқол, ўзингиз айтдингиз-ку, сизнинг умидингиз бор, сиз ишониб турганингиз маъқулроқ. Менга қийин...

Кейин — Ғайбаров мис баркаш устида, мулла билан Раим оқсоқол тутнинг соясида — анча маҳал тек ўтиришди. Ахийри Раим оқсоқол чидолмади, сўради:

— Рости биланми, мулла?

— Ёлгон гапирдим, оқсоқол,— деди мулла, кейин пихиллаб кулди, чамаси, алами келди.— Бўлмайди, бўлмайди, оқсоқо-ол!.. Ишонмасангиз қийин. Ҳозир сиз ҳам ёлгон сўйлаяпсиз! Сиз ичмагансиз, чекмагансиз, бировнинг молини ўғирлаганингиз йўқ, лекин бари бир, сиз ҳам қўрқасиз! Сиз ҳам қўрқасиз, оқсоқо-ол!..

Мулла Чори, қўлида тупроқ солинган кўк чорси, Ғайбаровнинг ёнига келди:

— Бир сиқим тупроқ ташланг, ўғлим.

Ғайбаров ерга энгашиб, гўр лабида уюлган нам тупроқдан бир кафт олди.

— Тупроққа дам солинг, ўғлим,— деди мулла Чори.

Ғайбаров пичирлаб дуо ўқиркан, гўрнинг нариги тарафиди турган укаси Зокирни кўрди. Кейин бирдан кўзлари тинди. Зокир хиралашиб, тепага учиб кетгандай бўлди.

Кимдир унинг елкасига бош қўйди. Ғайбаров ўгирилмади, чап елкаси оша қучган қўлни таниди: Аҳмаднинг қўли, сомон қориб, гўнг кураб, нақ таппи бўлиб кетган қўллар, қишлоқи ўсмирнинг қўли.

...ичимизда биргина шу сағир.

Муштини ёзди — кафтидаги тупроқ бармоқлари орасида сиқилган, мисоли умуртқанинг бир парчасидай бўлиб қолган эди.

...кўмишади, эт суякдан ажралади, сўнг суякнинг бир ўзи қолади. Умуртқа очилади, худди тупроқдай, худди кафтимдаги тупроқдай. Охири хок, хок бўлади. оддий хок...

Мулла Чори бошқаларнинг кафтидаги тупроқни ҳам белбоғига солиб, пастда турган Наим амакига узатди, Наим амаки ичкарига, ҳамон лаҳад ичида ўтирган Маннонга берди. Маннон тупроқни жасад устига апилтапил сочиб, белбоғни қайтарди, кейин ўзи ҳам қоронгилик орасидан чиқиб келди.

Юзи бўздай оқарган, ҳуши учиброқ чиқди. Унга дарров бир коса сув беришди.

...лаҳад тор, шифти елкангдан босганда биласан!

Маннон гўрдан сакраб чиқди. Чаққонроқ сакради — қизарди, атрофга ўғринча қараб, бошқаларнинг юзидан гап уқмоқчи бўлди. Лекин ҳеч ким унинг сакраганига парво қилмади. Маннон сал енгил тортди, фавқулодда хушхоллик билан гўр лабида турган Ғайбаровнинг билагидан тутди:

— Бардам бўлинг, йигит!..

Ғайбаров ижирғангандек Манноннинг қўлидан юлқиниб чиқди.

Гўр лабига катта харсангни юмалатиб келдилар. Ёқуб полвон гўр ичига тушиб, Наим амаки билан биргаликда харсангни лаҳад оғзига қўйди. Тепадан чим узатиб туришди, Наим амаки харсанг баробар қилиб тахлади.

— Бекитинг, қайтиб чиқмайдиган бўлсин!..

Ғайбаров титраб кетди. Уялди. Бу гапни бошқалар ҳам эшитди, деб чўчиди. Лекин ўзига ишонмаган бўлди:

...секин айтди, секин, биров эшитмайдиган қилиб айтди. Йўқ, айтмади, менга шундай туюлди.

Сўнг у бирдан ҳайратланди:

...наҳотки! Йўқ, мен бундай деёлмасдим. Золим одам айтди. Уйлаб-ўйлаб, ҳузур қилиб айтди. Ёмон!

У орқароқда турган Турдиқулни кўрди-ю, ҳамма гапга тушунди.

Турдиқул бу гапни айтиши керак эди. Ақлини та-нибдики, у Раим оқсоқолни ёмон кўради. Бола-чақаси билан бирга ўтириб қарғайди. Раим оқсоқол унинг ота-си Панжини ўлдирган. Турдиқул шундай деб ўйлайди. Аслида Панжини ўлдирган Раим оқсоқол эмас, бошқа одам — Очил Куч. Лекин Очил Кучни биров ҳисобга қўшмайди. Очил Куч гуппироқ одам, гапга тез учади. Умр бўйи бировларнинг қутқусига қул бўлиб ўтди. Уни Раим чархлаган, кейин Очил Куч Панжини отган, деб ўйлашади. Гўёки Панжи ўғри девордан ошиб қоч-моқчи бўлганида Раим оқсоқол эгар қошига илиғлиқ милтиғини эриниброқ қўлга олган: «Отайми, Куч?» Очил ўзининг Куч лақабини эшитган маҳали бир газ ўсарди, ҳовлиқиб хитоб қилган: «Қўйинг, юрт оғаси, мен ўзим суробини тўғрилайман!»

Очил Куч шундай гарданкаш одам эди. У ҳеч балони тушунмаган, бешотарни Раим оқсоқолнинг қўлидан юлқиб олиб, Панжи ўғрининг нақ энсасидан қўйган. Одам ўлдириб кўрмагану, ишқивозлиги бўл-ганми ёки қўрққаниданми, ишқилиб, Панжи ўғрини Очил Куч отгани рост.

Кейин у умр бўйи мақтаниб юради: ва-ранглатиб отдим! Раимнинг кўнгли бўш, юраги бетламади, ўзим бештиғни олиб, энди девордан ошган маҳали варанглатиб отиб ташладим!

Очил Куч мақтанганда, Раим оқсоқол ночор ил-жаярди. Аслида, Панжи ўғри девор ошиб қочмаган, қўллари расмана боғлоғлиқ, кенг кўчада олдинга ту-шиб кетаётган маҳали отилган эди. Кейин уни қочди-га чиқаришди. Каттақўрғондан махсус одам келиб, ўликни кўрганида айтди: «Йўқ, афандилар, ўлик-нинг сочи куйибди, нақ энсасидан қўйиб отгансиз-лар!..» Уни бир амаллаб тинчитишди. Аввал Очил

Куч, етмай қолганига Раим оқсоқолнинг ўзи зиёфат қилди, хуллас, тинчитишди. Панжи ўғрини илгари ҳам икки марта Каттақўрғонга элтиб ҳибс қилишган, лекин икки сафар ҳам омон қайтиб келган эди. Ҳар келганида иккитадан одамнинг ёстиғини қуриртган, жами—тўртта. Агар бу гал ҳам қочса, яна икки одамни улдирарди: Раим оқсоқолни, кейин...

Энди фол очиш қийин. Ҳар ҳолда, у Очил Кучни отмаган бўларди — ундан заррача ҳам ҳадик қилмасди. Панжи ўғри одам бўлиб, белга белбоғ бойлаганидан бери Очил Кучга ўхшаган ҳовлиқма, пишангталаб мардумни писанд қилган эмас. Агар у учинчи гал ҳам омон қайтса, Раим оқсоқол билан ўзининг аммасини отган бўларди. Панжини сотган киши шу Амма эди. Уғирлаб келтирган тилласини бекитиб, ўзини Раим оқсоқолга сотган.

Кейинчалик Очил Куч Панжининг аммаси Ойпарчага уйланаман деб кўп уринди, лекин хотин унга парво қилмади. Унга эрдан кўра асраб қолган тилласи беҳроқ эди. Қолаверса, эрга муҳтожлиги ҳам йўқ. Ғуччи йилқичини жазман тутган, йилқини даштда қолдириб, тунлари бағрини тўлдиради — Очил Кучни бошига урадим! Тилла кўнгилни тўқ қилади, умрни узайтиради.

Ҳозир Ойпарча кампир нақ саксонга кирди. Бели букчайиб қолган, лекин ҳали умри узоқ, майли, у буткул чўкиб, кўтарам бўлиб колсин, лекин ҳали юзга киради, икки юзга, уч юзга!..

Ойпарча кампир ўлмайди, мангу яшайди!

Жон ширин, ўғлим, қўрқдим. Қайтиб келса, мени бир панадан туриб отарди. Нима қилай, ёлғиз тирноқ ўғилман, қари отам бор, қари энам бор, бошқа иложини ҳеч тополмадим. Панжи ўғри дунё кўрган одам эди. Менинг ҳеч кимим йўқ, ўлиб кетсам, отам билан энамнинг чироғи ўчса,

кейин биров қайтиб отимни атамасди... Унинг бола-чақаси кўп, ўрнида қоладигани бор, менда-чи? Панжининг зот-зурёди ўчоқ айланиб мени қарғайди, заволимни тилайди. Лекин мен ҳақ эдим, ўғлим, бу дунёни чидаганга чиқарган!..

Турдиқулнинг соқолига оқ тушибди. Салла четидан кўринган сочлари ҳам оқ. Демак, у кўп кутган. Бугунга келиб, у ниятига етди. Раим оқсоқол заволини топди. Аммо Турдиқулнинг боя айтган гаплари беҳуда. Бари бир, Раим оқсоқол қайтиб гўрдан чиқмайди.

Турдиқулда ҳам айб йўқ, унга ўргатишган. Отадан ёш қолган, ўзи ҳеч нарсани кўрмаган, ҳеч нарсани тушунмаган. Унга ўргатишган. Кичкиналарга доимо ўргатишади. Ғайбаровга ҳам бир замонлар ўргатишган. У кўчадаги исми ўткинчини тўхтатиб: «Кел, сенга энамни бераман!» деб қичқирган. Кимгадир шу нарсанинг қизиғи бўлган. Отаси Раим оқсоқол турмада, бор қариндошлар ўзларини панага олган, бийдай ҳовлида иккита гўдак билан муштипар онаси, кимдир унга ўргатган ва ҳали гўдак Ғайбаров кўчага чиқиб, дуч келган кимсани энасига эр бўлишга чорлаган: «Кел, сенга энамни бераман!..» Одамлар кулган. Боланинг елкасига қоқиб мақтаган: «Яшанг, ота ўғли, зўрсиз!» Кимдир уни койиган ҳам чиқар, лекин койишдан олдин албатта бир марта мийиғида илжайиб олган.

Бир куни Галатепа кўчаларидан от суриб ўтаётган баджаҳл суворий уни таниб қолди. Холбозоров раис, Жомнинг эски раиси, Раим оқсоқолнинг эски ошнаси, кўчада от суриб кетаётиб уни таниди, қичқириб айтаётган гапини ҳам эшитди, от устидан туриб боланинг елкасига қамчи туширди:

— Бас қил, итдан тарқаган! Тилингни суғуриб оламан!..

Сўнг болани биллагидан ушлаб даст кўтардию дарвозага элтди. Тагида гижинглаган бўз айғир, хушмўй-

лов, кўзлари олачағир, келбатидан одам чўчийди — девордан бош чўзиб, ичкарига бақирди:

— Валадингни йиғиштириб ол! Ё Раим кетиб, мунга ўзинг гап ўргатдингни, қанжиқ?!

Она кўрқоқ эди — чиқмади.

Лаҳаднинг оғзини бекитиб, гўрга тупроқ ташлашди, Ғайбаров четга, укалари Зокир билан Мавлонбойнинг ёнига бориб турди. Кимдир Аҳмадга белкурак тутқазди. Аҳмад индамай ишга тутинди; бошқалар битта ташлаганда, у икки куракдан тупроқ ташлади, Аҳмад доим шундай тез ишларди, лекин ҳозир, отасини кўмаётган пайтда бунчалик шошмаса ҳам бўларди... Унинг кўзларини ёш қоплаган, ҳеч нарсани кўрмасди. Зокир бориб, секингина укасининг қўлига урди. Аҳмад унга сал ажабланиб қаради, кейин тушунди, қизарди (болалиги бор-да хали), аччиқ бир хўрсиниб, ортга, назардан холироқ жойга тисланди.

Кейин қабрнинг ёнида, оёқлар остида топталган қовжироқ майса устига чўкка тушиб қуръон ўқидилар. Қуръонни жомлик мулла Низом ўқиди.

Тугади. Тобутни синдиришди.

Тобут чўпларини ҳам синдиришди. Ҳаммаси теракдан эди — осон синди.

Ғайбаров ҳозир отаси билан мулла Чорининг, терак тобут яхшими ёки тол тобутми, деб баҳслашганини эслади. Раим оқсоқол ўшанда негадир теракни ёқтирмай энгилроқ, сал бехосият дарахт, деб айтган, толни мақтаган, чидамли, қайишдай пишиқ деган эди. Бугун Раим оқсоқолни терак тобутда кўтариб келишди. Теракларни унинг тўнғич ўғли Тошпўлат эккан. Сувни кенжа ўғли Аҳмад ташиб келган. Олти йил бурун. Аҳмад унда кичкина эди — саккиз ёшда. Улар қаламчаларни ерга суқатуриб, осмонга бўйлаган баланд дарахтларни кўришни ўйлаган эдилар. Лекин ўша тераклардан бугун тобут ясашди. Энди уни синдиришяпти.

Тобутни синдирган маъқул, токи у синиб, бошқанинг унга юмуши тушмасин.

Тобут синдирилди. Энди тобут йўқ. Энди ҳеч ким ўлмайди. Энди ҳеч ким ўлмасин!..

Ун қадам, йигирма қадам, ўттиз... Ҳамма — сукутда.

Сукутни мулла Чорининг ҳайқириғи бузди:

— Мўминлар, Раим Ғайбар ўғли қандай одам эди?!

Ҳамма бирдан жавоб қилди:

— Яхши одам эди! Яхши одам эди! Худо раҳмат қилсин!

Мулла Чори ортга, гўр тарафга ўгринча қараб олди.

...наҳотки у худога ишонса? Яъниким, марҳумни ерга қўйиб, мардум узоқлашса бас, Мункар билан Накир лаҳадга киради ва сўроқ бошлайди: кимсан? Раббинг ким? Расулинг ким?

— Жаннатидан жой ато қилсин,— дея секин сўзланди мулла Чори.

...отамдан қарзини узмоқчи. Отамни жинидан баттар ёмон кўрарди, энди у рақибсиз ёлғиз қолди, гуруннга борадиган жойи йўқ. Энди ўзича уяляпти, афсус қияпти.

Биров келиб Ғайбаровнинг енгидан тортди. Ўгирилиб қаради: Маҳанбой, мактабдош жўраси. Бугун чошгоҳда у ҳовлига бўзлаб кирди, қўлида четлари попукли ожизабон рўмолча, марҳум ётган уйнинг деразаси олдида азадор ҳисоб бўлиб турди. Ғайбаров учун ҳам ўзи йиғлади, билган билди, билмаган уни ҳам Раим оқсоқолнинг фарзанди экан, деб ўйлади. Маҳанбой Ғайбаровнинг сўқиркўз бўлиб туранини кўриб, дераза ёнидан нари ҳайдади: «Бор, жўра, ўксанг қурибди, жамоатнинг олдига бориб тур, ҳарне, катта ўғилсан...» Ғайбаров, ноилож, жамоатнинг олдига кетди. Шаҳардан келиб бўйинбоғини ечишни унутган экан, кимдир ярим йўлда ортидан етиб, елкасига

кўк тўн ташлади, бўйинбоғини ечиб олди. Ғайбаров бўйинбоғни кўриб ажабланди: наҳотки хабар етгандан кейин таққан бўлсам?..

Йўқ, бўйинбоғини аввалроқ таққан эди. Хабар кейин етди. Хабар етганда Ғайбаров ўзини ўйлагулик ҳолда эмасди. Фақат салгина умиди бор эди, отамни тирик кўрарман, деб ўйлаган эди...

— Чарчабсан, машинага ўтир,— деди Маҳанбой.

Ғайбаров рад этиб бош чайқади. Ун қадамча нарига келиб тўхтаган қизил машина ўрnidан жилди, йул-йўлакай эшиги қарсиллаб ёпилди. Маҳанбой, лаблари қуруқшаб ёрилган, ҳорғин, у билан ёнма-ён кетаверди. Уларга Зокир келиб қўшилди. Учови кабристонга кирган машиналар, аравали тракторлар ортидан дарвоза тарафга қараб юришди. Чиқар маҳали Ғайбаров ортига ўгирилди, лекин отаснинг гўрини кўролмади — қабрлар кўп эди.

Машиналарга сиғмаган одамлар йўлни киска тутиб, кабристоннинг пастак деворларидан сакраб ўтмоқда эдилар.

Сўқмоқдан юришди. Бу сўқмоқни Ғайбаров болаликдан биларди. Туғилган уйдан узоқда юрган кезлари кўп бор эслаган.

Хусусан, саёҳатни эслаган. Сўқмоқда турнақатор бўлиб кетаётган йўловчиларни. Олдинда эгарга оқ қўчқор ўнгарган Наим амаки, ундан орқароқда, қора мода эшак устида Амма, Раим оқсоқолнинг кампир аммаси — Раим оқсоқол ёмон кўрадиган, тўртта эр алмаштирган, эндиликда ўғилларини қўйиб, куёвиникида яшайдиган кампир, унинг ортида, ўша қора эшакнинг куймичида — кичкинтой Тошпўлат, кейинда — онаси, бошқа йўловчилар, отли, эшакли, яёв, баҳор фасли, ёлғизоёк йўлни шаррос ёмғирлар савалаб қотирган, ўтлоқ тоза, ювилгандек, сон-саноқсиз қўзигуллар, уларнинг остида эса ям-яшил чим бамисоли бахмалдай мулойим. Ёлғизоёқ йўлнинг четларида —

пасту баланд, лекин усти бирдай ясси тепачалар. Улар гўдак Ғайбаровга ғалатиноқ бўлиб кўринди. Аммадан, бу нима, деб сўради. Амма тушунтирди, манависи ўт, манавиниси гул, деб айтди, анави сариққинаси қўзигул, қўзигулни қўзичоқлар хуш кўради, курт-курт қилиб узиб ейди, анавилари қўзиқулоқ, қўзиларнинг қулоғига ўхшайди, ҳали улар барра, кичкина, кейин бориб-бориб катта бўлиб кетади...

Бироқ Амма тепачаларни гўр деб атамади, шунчаки, тепача деб тушунтирди, кейин яна бир гапни қўшиб қўйди: «Буларни одамлар ясаган, тағидаям одамлари бор». Ростини кейинроқ Раим оқсоқол айтади: «Ғалатепа деганинг олам замондан бери муқим, умру тарихи Жомдан кам эмасдир, мозорга кетар йўлнинг икки тарафийам пастак дўнглик, гўрга ҳеч ўхшамайди, текисланиб кетган, лекин асли у ерлар ҳам мазор, бир замондан қолган экан...»

У пайтларда эса Ғайбаров ҳали бола, бинобарин, салгина адолатлиноқ ҳам эди. Амма ҳам унга, гарчи жўнроқ бўлса-да, ростини айтган: тепачанинг тағида одамлари бор, бўтам. Ушанда Ғайбаровнинг кичкина юраги бирдан увишди. Атрофга боқди — ўтларни ва гулларни кўрди, осмонга боқди — оппоқ парқу булутларни кўрди, кейин ўйлади, катталарга ҳайрон бўлди: шунча ўт, шунча гуллар, шундай кенг осмону оппоқ булутлар бўла туриб, нега пастак тепанинг тағида ётади?

Мулла Чори Раим оқсоқолга нақл қилгувчи эди:

— Эсингизда бўлса, оқсоқол, ҳазрати Одам Атонинг икки фарзанди бўларди: бирини Қобил аташарди, унисини — Ҳобил. Бир куни алар ўйнаб юриб эди, Қобили бехосдан тош отиб, Ҳобилини ўлдириб қўйди. Қўрқди, ҳар тарафга югурди, дод солди. Унинг танглигини кўриб худованди каримнинг ўзи амр қилдими ёки бошқа бир синоат сабаб бўлдими, иттифоқо бир қарга ҳам жуфтини ўлдириб, мурдасини судраб келди,

кейин Қобилнинг кўз ўнгида тумшуғи билан ер қазиб, чуқурчага дафн қилди.

Унда Раим оқсоқол ҳам, мулла Чори ҳам тетик, ҳеч балодан ҳадиклари йўқ эди. Бугун Раим оқсоқол ўлди, мулла — қариган, энди у сал қўрқади, қабрдан узоқлаша туриб, ортига ўғринча боқади, Мункар билан Накирни ўйлайди, ваҳимага тушади...

Тобуткашлар ҳовлига қайтиб келдилар. Хотин-халаж тагин йиғи кўтарди. Овозлар чарчаган, бўғиқ эди, улар эрталабдан бери жамики аламларни санаб бўлган. Энди тезроқ кеч тушмоғини, ўчоқларга ўт қалаб, марҳумнинг арвоҳига шом оши пишириб келишни ўйлашарди. Ким шавла пиширади, ким палов — ташвишининг ўзи бир олам.

Гўяндалар орасида биргина Анзират кампирнинг овози бардам. У тўлиб-тўлиб йиғлаяпти:

— Мени кимларга ташлаб кетдинг, тўрам!..

Раим оқсоқол Анзират кампирни ташлаб кетганига кўп бўлган. Бирор қирқ йил, балки ундан ҳам кўпроқ. Анзират кампир эса, шунча вақт ўтиб, энди йиғлаяпти. Кўнгилданми, гўяндалик шавқиданми — дафъатан англаш ҳам қийин.

Анзират кампир марҳумга жуда яқин: бир тарафдан холасининг қизи, бир ёқдан кўз очиб кўргани. Ундан чиқиб, қайта эр тутмади. Аввалига одамлар Раим раисдан ҳайиқиб оғиз солмаган бўлса, кейин раиснинг оёғи узангидан кетганда, Анзиратнинг ўзи беваликни буткул касб қилиб олди. Раим оқсоқол уни ҳайдаб, кейин неча бор уйланган бўлса, хотинларининг ҳаммаси Анзиратдан чўчинқираб ўтди. Гўёки ўртада талоқ айтилмагандай эди. Тўй-маъракага келади, ўзининг уйига меҳмон келганда чақиради, келганда қуволмайсан, айтганида борасан, бошқа иложинг йўқ, жамоат, одамгарчилик деган гап бор, тўю аза одамсиз ўтмайди, ҳаммамиз ҳам бир-биримиз туфайли кун кўра-миз.

Анзират хола ўғил туғди, иккиси ҳам қаттиқ терламадан кетди, иккита қиз туғди — иккови ҳам омон, эрли, бола-чақали.

Раим оқсоқолдан бошқа одам бу савдога чидолмаган бўларди. Бошқа одам туфлаган тупугини қайтиб оғзига олса ҳам ажаб эмасди. Негаки, қизлари ота дейди, неваралари бува дейди, келади-кетади... У хотиннинг талоғини тутқазга туриб, юзига қарамайман, деб қасам ичган. Қарамаслик мумкин, лекин эсламай кўр-чи!.. Эслайсан, чоранг йўқдирки, эслайсан, у сенинг ҳар икки кўзингга маҳкам ўрнашиб қолган, ўн саккиз ёшлиги, қорасоч, қоракўз... Қўрқув аралаш ноздан титраган елкаларига қўл юборгансан, бағрингга босгансан... Унутиш қийин! Почорликдан ғазабга миначасан, минг гўрдан олиб минг гўрга соласан — бефойда! Кўриб турасанки, ҳаммаси бефойда.

Хиёнати йўқ, қинғирлиги йўқ, қайтага, Раим оқсоқолни иззат қилди, бошқаларнинг олдида юзига оёқ босиб қайтадан эр қилмади, орқаворатдан чолим, деб атайди. Авваллари ёш эди, алам ва андак киноя билан чолим, деб атаган, кейин у қариган, Раим оқсоқол ҳам қариган, чолга айланган ва Анзират, чол деб аташга буткул кўниккан.

Шулар боисдирки, Раим оқсоқолнинг Анзиратга талоқ айтганига биров ишониб, биров ишонмаган. Шу боисдирки, Анзиратдан кейин Раим оқсоқолнинг никоҳига ўтган аёлларнинг ранги чиқмади, бариси ғамгин, эзилиброқ яшаб ўтди.

Икки ўғлимиз бор эди, мулла, икковиям эрта кетди, кейин яна бир марта уйландик, ундан ҳам бир ўғил кўрдик. Олдин қўйган хотинимиз ўзи билан опкетган қизчамиздан бирини юборибди, шу қизчамиз янги топган ўғилчамизни ўйнатмоқчи бўлиб, ҳовлидан ташта олганибди... Шамоллаганми-нетганми, кечкундан ўқидан

Холбозоров раис билан жанжалимизни ҳал қилиб келсам, боланинг ҳеч ҳоли йўқ, қорачиғи қимир этмайди. Табибга одам юбордик. Келди, болани кўриб, мияси андак лат ебди, деб айтди. Қизчамиздан сўрасак, йўқ, айтмади, йиқитганим йўқ, деб туриб олди. Узим ҳам йиқилганига ишонмадим, боланинг бирор жойида кўкарган белги йўқ эди. Мулла Дониёрга ўқитдик — нафи бўлмади. Эрталабга етмай узилди. Кейин хотиннинг ўзиям кўпга бормади, куйиб адо бўлди. Икковини икки жойга қўйдик. Бир кўнглим, болани кўйиндидан олиб, энасининг ёнига қўяй дедим, лекин одамларни ўйладим, ўзингиз биласиз, мулла, удуми шу, болани эна қавмига кўшиб бўлмайди, кейин десангиз, боланинг ҳарне норасидалиги бор, катталарнинг гуноҳи мўлроқ — айрим кўмишади. Энди туриб афсус қиламан, мулла, у замонда озми-кўп обрў бор эди, эчкини туя десам ҳам ишон шарди, буёғи хотиним раҳматлининг ҳам гуноҳи кўп эмасди, жуда дили пок, сўзлари жўяли яхши аёл эди... Шу боланинг дардида тамом бўлди. Болани кўмдим, энасини кўмдим, кейин фориглик муддатини ўтказиб, яна уйландим, мана энди, худога шукр, яна болаларим бор, лекин десангиз, мулла, кўнгилда армон қолди-да! Худонинг ўзи кечирсин, лекин армоним кун сайин ортган бўлса ортган, ҳеч камайгани йўқ!..

Раим оқсоқол гумонини ҳеч қачон очиқ айтмаган. Кейинроқ Ғайбаров онасидан эшитиб билди: ўшанда кизча ўғай укасини ҳовлидан ташқарига олиб чиқиб, бошига игна санчган экан.

Ғайбаров бу гапга ишонмади. Кейин ишонмоқ истаб сўради:

— Биров ўргатганми, эна?

Онаси айтди:

— Йўқ, биров ўргатмаган, ўзи билиб қилган, опанг кичкина пайтидаям жодугар экан, ўзи билиб қилган.

Ғайбаров бари бир ишонмади. Лекин угай опасидан бир умр чўчийдиган бўлди.

Вақти келиб, Мавлонбойни уйлантирадиган бўлишди. Тўйдан олдинроқ, тўнбичарга одам чақирришганда, у ўгай опасини тиззасида бичиқ, қўлида қақиқ игна билан кўрди ва секин, золимона оҳангда секин айтди:

— Эҳтиёт бўлинг, опа, игнани сажчиб олманг...

Кейин аста кузагди: опанинг юзи қилт этмади. Ҳамма гап бўхтон эдимиз ёки энди эрдан чиққанми...

Ғайбаров Анзират кампирнинг узидан гумон қилишга уялган. Билардики, у кезлар Анзират эрсизликка батамом кўниккан эди. Талоқ анча олдин айтилган, боланинг ўлими кўп кейин содир бўлган.

Бир гал мулла Чори Раим оқсоқолдан сўраб қолди:

— Шу, Анзиратни қўйганингизга ачинмайсизми, оқсоқол?

Раим оқсоқол муллага ўқрайиброқ қаради — гапга хотинларни аралаштиришни ёмон кўрарди.

— Йўқ, — деди у сал туриб. — Нимасига афсус қиламан!.. Акалари менга гап қайтармаса ҳам бир нави эди, лекин улар юзимга оёқ қўйди, кейин талоғини айтдим...

Ғайбаров аслида бундай эмаслигини биларди. Раим оқсоқол бунчалар бачкана эмасди, эркакка аччиқ қилиб, ўчини ҳеч қачон хотиндан олмаган бўларди... Бўлмаса, нима сабаб?

Ахир иккита қизи бор эди, ўғиллари ўлган бўлса, ҳали Анзиратнинг ўзи ёш, истаганича ўғил ҳам туғиб берарди. Тушуниб қийин. Бугун Анзират кампир ўкириб йиғлапти, Раим оқсоқол уни қирқ йилча олдин ташлаб кетганига, зое кетган умрига, хўжакўрсин ориятига мотам тутяпти.

...ёки у отамни ростдан яхши кўрганми?

Анзират кампир Раим оқсоқолнинг ўлиmidан уч кун олдин келди. Лекин уни беморнинг ёнига қўйишмади. Кеча тагин югуриб келди. Кўнгли сездики, Раимнинг кунни оз қоляпти. Сездю бошига желагини илиб югурди, лекин уни тагин қўйишмади, сен энди номаҳрамсан, деб айтишди.

Анзират кампирга алам қилади: чурик Амма, Раим оқсоқол умр бўйи рўйхушлик бермай ўтган Амма қувилмади, то Раим оқсоқол жон таслим қилгунича ёстиқ ёнидан жилмай ўтирди, лекин уни, Анзиратни, марҳумнинг кўз очиб кўрганини ичкари қўйишмади!

Ким билади, балки, Анзират умр бўйи лоақал шу охирги онда бирга бўлмоқни ўйлагандир? Балки, шунинг илинжида бошқа эр тутмаган чиқар?

Муҳаббат деганларига бир зум ишонсак бўлар?

Тоқлик, шунча алам ва армонлар... наҳотки, буларнинг барчаси бекор?

Йиғла, Анзират, майли, сен йиғлагин — сенга ярашади.

Дунё — байт-ул-аҳзан, қайта гулламоқ йўқ. Хазондай совриламиз, хазондай, хазондай!

Дунё — байт-ул-жафо, гамгусор йўқ, дилларимиз гунг ва бешарх қолади!

Гунг ва бешарх!..

Йиғла, Анзират, йиғлагин!

Маҳанбой келиб, Ғайбаровнинг ёнига турди. Зокир, Аҳмад уларнинг тенгқурлари, жиянлар... бирор ўн беш чоғли йигит дераза ёнида йўқлов бошладилар. Энди уй ичида жасад йўқ эди — йиғлов сует туюлди. Уй тўла хотин-халаж. Марҳум ювилган бурчак бўш, унда ғассоллар келтирган иккита ясси тахта, тахтанинг четиде эски жинчироқ... уйнинг тўрида Амма, пастроғида Анзират, бошқа хотинлар... уввос тортиб йиғлашар-

ди. Ҳамма ўзининг дардини айтди. Анзират Раим оқ-соқолни йўқлади, Амма тўртта эрини йўқлади, ўғилларидан нолиди, бошқалар...

Дунёда алам ва армон кўп — ҳаммага етарли.

Ғайбаров дераза олдидан жилаётган маҳали кечиканлар кириб келишди.

Хушсурат кекса аёл унинг юзига бир нафас қараб турди, кейин таниди ва бўйнига осилиб йиғлади. Йиғиси рост эди. Ғайбаровнинг эғнидаги зангор тўннинг елкаси тим кўкка айланди. У беихтиёр чўнтагидан рўмолча чиқарди, лекин аёл алам билан бошини чайқади, йўқ, йўқ, у кўзларини артмоқчи эмас, йиғлайди, минг йил бўлсаям йиғлайди... Ғайбаров аёлни кўзларидан таниди, йигирма йилча бурун шу қўйкўз аёл, отасининг узоқ бир қариндоши, меҳмонга келиб, қайтар чоғи Тошпўлатни ҳам ўзининг қишлоғига олиб кетган эди. Аёлнинг Тошпўлат тенги ўғли бўларди, бир гал иккаласи қари тутга чумчуқнинг полалонини ахтариб чиқиб, қайтиб тушолмаган, қўрққан, йиғлаган, кейин, шом маҳали, адашган сигирларни ҳайдаб қайтаётган подачи йигит уларни тушириб қўйган эди.

Ғайбаров ёнига қайрилди: аёлнинг қизи, йигирма еттилар атрофидаги сулувгина жувон кўзларини ерга тикиб турарди. Мана, у бошини кўтарди, Ғайбаровга қизиқсиниб тикилди. Юзида ҳайрат ва қизиқсиниш — мотамдан асар ҳам йўқ.

Жувон ҳам уни эслади.

Қўйкўз аёл мудом айтгучи эди: Тошпўлатжон, қизимни сенга бераман, пошшонинг ўғли бўлсаям, сендан бошқага бермайман, сенинг ўзгинангга бераман.

Ғайбаров, унда ҳали кичкина бола, қўйкўз аёлнинг қизини олишга ҳеч унамаган. Лекин қизчанинг ўзи унинг олишини истарди, онасининг ёнида, сочлари тўсқичи, жамалаклари бетартиб, кўзларини «куёвбола»га

мулойим тикиб турарди. У ҳозир ҳам шундай қараяпти. Унга ҳаммаси қизиқ туюлади.

Энди қўйкўз аёлнинг ҳазилкашлиги, кун бермай гапирганини эслайсан, холос: қизимни бераман, олсанг ҳам оласан, олмасанг ҳам оласан, агар кўнмайдиган бўлсанг, тўрвага солиб, бўйнингга тақиб юбораман!..

Ғайбаров жувонга секин бош ирғаб, нари кетди. Сал юриб, тагин ортига қайрилди: кекса аёл йиғлаяпти, жувон ҳайронликда.

...отамни даярли кўрмаган, ўзининг нега келганини билмайди. Улар кўпдан бери келмаган эди. Бугун келишди, кейин яна келишади, йиғлов-сиқтов, эслашлар, шу аснода қариндошлик қайтадан тикланади, бизлар борамиз, улар келади... беш, ўн, ўн беш йил... сўнг тагин бир узилиш... яна кимнингдир ўлимигача...

Олмалар тагида одам кўн эди. Сояга иккита қатта гилам тўшалган. Икки қўр. Унгадаги қўрнинг тўрроғида мулла Соат, унинг ёнида Мавлонбой, ундан сал бериди мулла Чори, тунд, ўйчан, учовлашиб таъзия қабул қилишяпти. Акасини куриб Мавлонбой секин ўрнидан турди. Ғайбаров оёқларини ечмай, кўрпачанинг бир чеккасини қайриб ўтирди. Мулла Соат унга атаб тиловат қайтарди. Юзга фотиҳа тортишди.

— Бандалик,— деди мулла.— Ўзи берган жон экан, ўзи яна қайтариб олади.

Бир навбат келганлар йўлга отланди. Уларнинг ўрнини янги келганлар олди. Уртада тўрт-бешта патир нон, парварда, чой... Тиловат, бир тишлам нон, бир ҳўплам аччиқ кўк чой, тагин тиловат ва таъзия: бандалик-да, ука, бандалик-да, ака...

Одамлар андак сийраклашган маҳал мулла Соат Ғайбаровга яқинроқ сурилди, таскин берган бўлди:

— Ўлим деганимиз отамерос гап, домла Тошпўлат. Чорёрнинг энг улуғи ҳазрати Али эди, ўғиллари иккита, имом Ҳусайн билан имом Ҳасайн...

— Ҳасан,— деди Ғайбаров унинг гапини бўлиб.— Оти Ҳасайн эмас, Ҳасан.

— Уғиллари ўлганда ҳазрати Али кўп қайғурди,— мулла унинг гапига парво қилмади. Таъзиясига Одам Ато келиб айтди, қайғурманг, Али, ўлим деганимиз отадан мерос...

— Мендан мерос, деб айтгандир?— дея сўради мулла Чори.

— Шундай, мендан мерос, деб айтди.

— Одам Ато олдинроқ ўлиб кетган эмасмикан?— деб илжайиб сўради мулла Чори.

Мулла Соат ранжиди:

— Одам алайҳиссаломнинг тирилиб келишлари қийин эканми?

— Қийин,— деб тагин илжайди мулла Чори.— Улгандан кейин рўзи маҳшаргача қимир этмай ётасиз.

Мулла Соатнинг қовоқ-тумшуғи осилиб тушди.

— Сиз худога шак келтирманг, Чори,— деди у.— Эгамнинг измига чек йўқ.

— Сиз ёлгонни камроқ гапиринг, Соатбой!— деди мулла Чори.

— Қани, ростни ўзингиздан эшитайлик,— деди мулла Соат ҳам бўш келмай.

— Мунинг тарихи узоқ,— деди мулла Чори.— Худо етти қабат осмонни яратди, фаришталарни, малоиқаларни, жинлар ва моридларни ва энг охирида одамни, сиз айтган Одам Атони яратди. Уни яратмоқдан аввал Жаброилни Заминга юборди. Жаброил пастга тушди, ердан бир кафт тупроқ олиб, тагин осмонга учди. Замин унинг ортидан: «Дод, бағримдан узиб кетяпсан!»— деб фарёд қилди. Жаброил унинг ноласига чидолмади, қуруқ қайтди. Сўнг, мулла Соат, худо Мекоилни юборди. Замин яна дод солди, додига Мекоил ҳам чидай олмади. Охирида Азроил келди, бир сиқим тупроқни олиб, тепага

учди. Замин унинг ҳам ортидан фарёд қилди: «Дод, бағримдан узиб кетдинг!..» Лекин Азроил парво қилмади, учган кўйи қўлидаги тупроқни худога элтди. Худо лой қориб, одамнинг шаклини ясади, сўнг нафасидан уфуриб, жон ато этди ва тағин Азроилни чақирди: «Хокни қандай олиб келдинг?» — деб сўради. Азроил айтди: «Ўзинг айтгандай, Заминга тушдимун бир кафт тупроғидан олдим, чандон додлади ҳамки, парво қилмадим». Худо бунисини ўйламаган эканми, мулла Соат, Азроилнинг гапини эшитиб, кўп ажабланди: «Бекор қипти, Азроил, Замин чакки додлабди. Биз ҳеч нимарсага жабр қилмагаймиз, энди, эй Азроил, модомики Замин додлаб, бағримдан уздинг, деб айтган экан, сен унинг бағридан узганингни қайтадан бағрига элтиб кўядиган бўласан!..» Азроил бу ҳукми ҳозиқни эшитиб Заминдан ҳам минг чандон қаттикроқ фарёд қилди, лекин фойдаси бўлмади — худои таолонинг ёзмиши аниқ, каломига шак йўқ. Шундай, мавлоно Соат, одамзод тупроқдан бино бўлган ва яна охир тупроққа қайтади...

— Маъқул, — деб ғудранди мулла Соат. — Илмингиз дуруст, Чори. Сиз ўқиган юртларнинг мадрасаси зўр экан.

Бу гапдан мулла Чорининг юзи бўздай оқарди, ияклари титраб, захрини сочди:

— Муни билиш керак, мавлоно Соат, — деди у. — Муни салла ўраган эшак ҳам биледи.

Мулла Соат беписанд кулди, сўнг:

— Илмимга амал қилмаган мулладан ўргилдим, — деб кесатди.

— Ким мени сизга мулла, деб айтди?

— Э, мулла бўлмай кимсиз? — деб ажабланди мулла Соат.

— Юрган бир одам, — деди мулла Чори. — Сиз ўзингизни кўп ғалчаликка солаверманг, мавлоно Соат.

— Ҳаммамиз мулла бўламиз,— деди мулла Соат.— Галатепада ҳамма эллик ёшгача туппа-тузук одам, элликдан кейин бариси айнийди, эркаги муллагликка, урғочиси фолбинликка ўтади. Биттаси ёшлигида бўза ичиб олиб, осмонга милтиқ бўшатарди: худонгни топиб бер, шартта отиб ташлайман! Э худо, деб айтарди, худо бўлсанг, қани, пастга туш, яккама-якка кўрамиз. У одамни эгамнинг ўзи жазолади. Оғзи қийшайиб юрди.

— Қўрққанидан,— дея секин гап қўшди Ғайбаров.— Худодан эмас, ўзидан қўрққандан.

— У одам — кофир, ғирт кофир,— деб пўнғиллади мулла Соат.

Мулла Чори сиртига сув юқтирмай, шунчаки бир илжайиб қўйди.

— У одамнинг бошқа айблариям бор,— деди мулла Соат.

Ғайбаров ўзи истамаган ҳолда мулла Соатнинг тегирмонига сув қуйганини пайқади. Англадики, мулла Соат мулла Чорини қаттиқроқ айбламоқчи, яъни, у мулла Соат ёки Одам Атонинг тарихини ҳам тузукроқ билмайдиган шунчаки бир нодон одам, колхознинг айғирларига сайислик қилиб юрган маҳали мулла Чори урушга бориб немисга асир тушган, кейин бутун зуккелиги билан кофир ғанимларнинг қўлида муллаглик қилган. Обер-мулла Чори афанди сўроқ айлайди, бандилар жавоб айлайдилар: кимсан? раббинг ким? расулинг ким? Худди Мункар билан Накирдай!.. Қани, калимаи шаҳодатни қайтар! Тезроқ, тезроқ, шнеллен!.. Тезроқ калима қайтар, бўлмасам, сени бухор жуҳуддан фарқлаш қийин, икковинг ҳам хатнасан... Сен жуҳуд, тожикча гапир, ўзингни тожик қилиб кўрсат. Мусодан тарқаган, калима қайтар — тирик қоласан!..

Обер-мулла Чори афанди бандиларни жангга тайёрлаган. «Озод Туркистон», Чўқаевлар, кейинроқ пайдо бўлган Ҳайитлар ва бошқа итлар учун...

Мулла Чори худога сиғинмай қўйганига кўп бўлди. Бандасининг дўзахида бўлган одам, кейин қайтиб худога ихлос қилмайди.

Мулла Чорининг биргина ҳамсухбати бўларди — Раим оқсоқол. Бошқаларнинг ёнига бормасди ҳисоб. Бошқалар дастлаб у билан гаплашгани ҳам қўрқиброқ турган: ҳарне, номи қаро бўлган одам, немиснинг қўлида муллалик қилган, кейин бирор ўн йил ётиб келган... Биргина Раим оқсоқол бурнини жийирмаган. Раим оқсоқол довюрак одам эди, озгина мақтанчоқлиги ҳам бор, қувғиндидан ҳазар қилмаслигини бошқаларга кўз-кўз қилган. Лекин мулла Чорини бақамти ҳам келтирмаган. Кейин эгардан тушиб, назардан қолган маҳалиггина оралари сал ёвуқлашгандай бўлди. Мулла Чорига шунинг ўзи ҳам кифоя қиларди. Мулла — кўп донишманд одам. У Раим оқсоқолнинг заиф жойларини биларди, унинг ёнида нуқул қондан ва шаҳидлардан гап очарди. Раим оқсоқол бундай пайтларда миқ этолмасди. У қонни ҳам, шаҳидларни ҳам кўп кўрган: Панжи ўғри, Мамадали понсод, Оқбош босмачи ва бошқалар... Тўкилган қон ҳам оз эмасди. Лекин буларнинг ҳаммаси узоқда, инқилоб атрофидаги йилларда қолиб кетган.

Сўнгроқ мулла Чори ўзини сал оқлагандай бўлди. Уни излаб этикдўз Мекоил келди. Мекоил обер-мулла Чори афанди немиснинг асирида асраб қолган жуҳудлардан бири эди. Бир куни у халоскорни излаб келди, сўнг ҳар якшанба Галатепанинг катта бозорида дўконини очадиган бўлди. Мижозларнинг этигини ямайди, қўлида бигиз ёки болғача, лунжи тўла мих, секин гап сотади:

— Акамиз одамнинг хўрузи, бизниям ана шу акамиз омон қолдирган.

Одамлар Мекоилдан сўрашди:

— Мусулмон бўлганинг ростми?

Мекоил айтди:

— Йўқ, узил-кесил мусулмон бўлмадик. Лекин акамиз хоҳласа, муеулмон ҳам бўламиз. Акамизнинг гапи — бизга зақун.

Шундан сўнг бир-икки мусулмонпарвар уни рост йўлга солмоқчи бўлиб, мулла Чорига маслаҳат берди. Лекин мулла Чори Мекоилнинг мусулмон бўлишини хоҳламади. Чамаси, унинг учун мусулмонлик билан яҳудийлик орасида катта фарқ йўқ, иккисига ҳам бирдай эътиқодсиз қарар эди.

Мекоилнинг ахтариб келгани тузук бўлди. Энди мулла Чорини аввалгидай қатағон қилишмасди. У якшанба кунлари Мекоилни эргаштириб, Раим оқсоқолнинг олдига борарди. Энди мулла ёлғиз эмас, ёнида тирик ҳужжати бор. Раим оқсоқол уларнинг карши-сида сал қимтиниб туради, лекин ўрганган кўнгли, пайти билан қуюшқондан чиқиб кетади, ўзининг гапини маъқуллатмоқчи бўлади: мен, мулла, умрим бино бўлиб ичмадим, чекмадим, бировнинг молини ўғирламадим... кўнглим тинч... нимасидан қўрқаман?

У мулла Чори билан Мекоил этикдўзнинг олдида уяларди. Тўрт мучаси соғ бўлатуриб, урушга бормаганидан, шаҳид бўлмаганидан, лоақал булар иккисига ўхшаб асир тушмаганидан, тириклигидан, умри бино бўлиб ичмагани, чекмагани, бировнинг молини ўғирламагани, тинч ва осойишта яшаганидан уяларди.

Босмачилар билан курашгани, орттирган обрўси, раислиги, хизмату мансабини ўйлаб урушга олишмагани — ҳаммаси бекордай туюларди. Қўлингга тутқазилган қоғоздаги гапларга ўзгалар ишонса мумкин, лекин ўзинг ишонмасанг қийин, сенинг ўрнинг уёқда эди, қайтарингдан қайтмасинг ростроқ, лекин жойинг уёқда эди.

Мулла Чори айёр эди. Раим оқсоқолнинг кўнглини варақдаги ёзувдай равон ўқирди.

Икки мулла бирдан Ғайбаровнинг кўзига ёмон кўринди.

— Одам ҳам сийраклашди,— деди у.— Икковингиз ҳам чарчадингиз.

Мулла Чори мик этмади. У Ғайбаровнинг авзойи бузилганини пайқаган эди.

— Мен чарчаганим йўқ, Тошпўлат домла,— деди мулла Соат.— Ҳали икки кун фотиҳа ўқигани қурбим етади.

— Қолганини бошқа пайтда ўқийсиз,— деди Ғайбаров.

Мулла Соат аччиқланди. Нарирокда турган Наим амакини имлаб чақирди, арзини айтди:

— Мен кўчада қолганим йўқ, Наимбой!.. Қувлаб соляпти. Ўзим истаб қилмаяпман-ку бу ишни, сиз ўзингиз сўрадингиз, мен ҳам шу Галатепанинг увол-са-вобига шерик...

Наим амаки ўртадан гап қочганини сезди.

— Қўйинг, мулла бува,— деб юпатди у.— Сизни ҳеч ким кет демайди.

— Мана, оқсоқол раҳматлининг каттаси шу гапни айтяпти!— Мулла бармоғини нуқиб Ғайбаровни кўрсатди.

Наим амаки Ғайбаровга ўпкаланиб қаради: шу гап ростми?

— Майли, бораверсинлар,— деди Ғайбаров.— Қуръон бўлса, ўзингиз ўқийсиз, майли, икковига рухсат.

— Мен Қуръонни билмайман,— деди Наим амаки.

— Унда мен ўзим тиловат қиламан. Булар чарчади.

— Аввал таҳорат қилиб олинг, домулло!..— дея кесатди мулла Соат.— Ҳа, таҳорат қилиб келинг, кейин ўқийсиз Қуръонни!

Ғайбаровнинг жаҳли қўзғади, муллага илкис қаради.

— Урасизми, майли, уринг!..— деб хўрозланди мулла Соат.— Ёшимни ҳурмат қилмасангиз ҳам май-

лига! Ёмон ўғил элни бузар, деб айтмишлар, шу гап— гап, сиз ҳам элни бузаясиз!..— У дастурхон четида ётган тугунчасини олиб, ўрнидан турди.

— Қўйинг, қизишманг, мулла.— Наим амаки муллани кетгани қўймади, биллагидан ушлаб кўрпачага ўтиргизди.

— Ўтиринг, мавлоно Соат,— деб илжайди мулла Чори.— Сизсиз маърака ҳисобга ўтмайди. Мени ёлғизлатиб қўйманг-да, мавлоно.

— Тошпўлат чарчабди, мулла бува,— деди Наим амаки.— Узингиздан қолар гап йўқ, отадан айрилиш осон эмас. Майли, бу озгина дам олсин... Сиз шайтонга хай беринг, мулла бува...

Йиғин аҳли Ғайбаровга ачиниброқ қаради.

Кечқурун ҳеч ким ёзиғлиқ дастурхонга қўл урмади. Зокир чойни қайтарди, аввал Анзират кампирга, кейин акасига қўйиб узатди.

— Аҳмадни чақирайми, ака?— дея секин сўради у.

— Керакмас...

Аҳмад ҳозир Мавлонбойнинг ёнида эди. Иккови узоқдан келадиган одамларнинг ташвишини кияпти. Ҳали Аҳмад сурувдан қўй опкелди, қассобни чақирди. Энди қўйни сўйиш керак, қозон осиш... иш кўп.

Мавлонбой ичкари кирди. Оёғида оғир кирза этик, қовоқлари қизарган, шишган... Гиламни босиб, кўрпачага ўтиб ўтирди. Бир пиёла чойни шоша-пиша ичиб, тагин ўрнидан қўзғалди. Кетатуриб, Зокирга таънали бир қараб олди, чамаси, ундан норози эди, дўхтир одам, ким билади, тузукроқ қараганида балки...

Мавлонбой чиқиб кетди.

— Ҳеч иложи бўлмади, ака,— деди Зокир йиғламсираб.

Ғайбаров укасига таъна қилмоқчи эмасди. У борйўғи ўлимнинг қандай кечганини билмоқ истарди, хо-

лос. Ёқимсизроқ бир туйғу, лекин билгиси келди... Зокирдан сўраш ҳам ўнғайсиз. Ҳозир ундан бошқа ҳамма Раим оқсоқолнинг ўлими тафсилотларини билади. Азалдан расми шу: одамлар азадан қайтиб келиб, ўлимнинг тафсилотини хикоя қиладилар.

Бариси аёлларнинг иши. Бошқаларга ёрилиб, кўнгилни енгиллатмок истайдилар: кечқурун тузук эди, рангиям очилди, сув сўради, озгина тамадди килди, кейин болалар билан гаплашди, бирам кулиб, бирам чиройи очилиб ўтирди, ҳах, фалак, одамзоднинг шўри қурсин, хом сут эмган бандаси қачон ўларини билмаса... Лекин раҳматлининг ўзи сезган экан, болаларни ухлатиб қўйиб айтди, қўй, хотин, энди мендан умидвор бўлманглар, деди, куним битди, яратганга шукр, болаларнинг бошида ўзинг борсан, сағир-етим қилиб қўймасан, онали етим — гул етим, отали етим — шум етим, маъракамни тузукроқ ўтказсанг бўлди, хотин, мингдан-минг розиман...

Бу турфа хикоялар Ғайрабовга болалиқдан таниш.

Бугун, айни лаҳзада, гарчи Раим оқсоқол неча йиллардан бери хотинсиз яшаган бўлса-да, Галатепада шунга ўхшаш бир афсона кезиб юргани аниқ. Одамзодни якка ўлгани қўйишмайди. Кимдир албатта бошида бўлади, ўлаётганини кўради, қовоқларини ёпади, иягини танғийди, сўнг, аввал ҳамдардликдан ва қўрқувни сал босмоқ бўлиб, кейин... азбаройи хангома учун шавқ билан хикоя қилади.

Яна қайтиб ўша гап — тирик эканингни ҳис этмоқ қандай хузурбахш!

— Иложини тополмадим, — деб такрорлади Зокир бошини ҳам қилиб. — Аввалига билишим қийин бўлди. Кечикиброқ тушундим, кейин игна санчиб кўрсам...

Ғайбаров укасининг гапини англамади.

— Осон ўтдими, ишқилиб? — деб сўради у.

— Тинч, ака... Кечикиброқ хабар топдим, қарасам, қони қуюлиброқ қолган экан. Дориям топиб келувдим,

агар гумоним рост чиқарини биласам... Қизиқ-да, ака, осон кечдими, деб сўраяпсиз, тинчу нотинч, энди гапирганнинг фойдаси борми? Асли айб мендан ўтди, ака.

— Қўй, Зокир, майли, гапирма.

Зокир чўнтагидан қутича чиқариб, битта хобдорини акасига узатди:

— Шуни ичинг, ака, чарчагансиз.

Ғайбаров унга ишонинқирамай қаради:

— Уйқудорими?— деб сўради.— Бугун мени ухлатиб, эртага гапириб юрмайсанми? Кейин юз йилгача шуни рўкач қиларсан? Отам ўлганда қулоқ қоқмай ухлади деб!..

— Худо ҳаққи, инсоф қилинг, ака!..— деб ялинди Зокир.

— Бўлмасам, қуюлган қонни гапириб нима қиларсан?— дея баттар асабийлашди Ғайбаров.— Жўнгина айт, отам ўлди, иложини қилолмадим, деб айт, нега энди... Агар мендан ор қилсаларинг, буниям айт, одамларга кўринма, дегин!..

— Мулласиз маърака бўлмайди, ака, ўзингиз биласиз,— Зокир ниҳоят акасининг ҳолига тушунди.— Ўзингиз билатуриб!.. Э, гапириб нима қилдим!.. Сиз каттасиз, отам сизни ҳаммадан яхши кўрарди...

— Энди у ўлган!..

Зокир индамади. Хўрсинди.

— Майли, бу гапни қўй,— деди Ғайбаров сал туриб.— Меники жирттакилик, Зокир... Яхшиси, энамга чойдан қуйиб бер.

Шунгача ака-уканинг гапларига тек қулоқ солиб ўтирган Анзират кампир бирдан ийди. Тўрдаги кўрпа-чадан берига судралиб келиб, қўлини Ғайбаровнинг елкасига қўйди ва секин ҳиқиллади:

— Қўй, болам, сен муни хафа қилма, энди ўзинг ота ўрнига отасан, булар ҳали ёш, ўзинг ақл бўлмасанг қийин...

— Сиз куюнманг, эна, бизнинг болалигимиз қолмади,— деди Ғайбаров.— Тўрт йигит бир ёқадан бош чиқарсак...

Анзират кампир унинг гапларида меҳр сезмади. Баттар ўксинди. Яна йиғламоқчи эди, лекин ҳеч қандай рағбат кўрмади. Ғайбаровнинг юзи тунд эди. Кампирнинг энди бу тарафдан хўрлиги келди, тагин ҳиқиллади:

— Куним битиб қолди, болам. Энди мен тирик юриб нима қиламан?

Ғайбаров унга таскин бериб ўтирмади. Хайриятки, кўп ўтмай, кампир мудрай бошлади. Зокир унинг бошидаги қаттиқ лўлаболишни олиб, ўрнига юмшоқроқ ёстиқ қўйди, кейин яна пойгакдаги жойига чўккалади.

— Олдинроқ хабар қилмадим, ака,— деди у.— Озгина умидимиз бор эди. Охирги кун сизни кўп йўқлади.

— ...

— Йшлаётганимга уч йил бўлди, озми-кўпми ўлим кўрганман,— дея ўзи билан гаплашгандай сўзлади Зокир.— Уқиб юрган пайтлардаям кўрганмиз... Лекин ўзингнинг бошингга тушгани бошқача экан. Хеч ишонгим келмади. Чидолмасман, деб ўйловдим, аммо одам деганингиз тош экан...

— Қўй, энди, Зокир...

— Сизнинг кўзингизга ёш келмади, ака.

— Таъна қиляпсанми?— деб сўради Ғайбаров.

— Энамнинг қазосида йиғлаган эдингиз,— Зокир шундай деб, кўзларини олиб қочди.

— Билмасам...— деди Ғайбаров.— Ахир, отам менга яқинроқ эди-ку, Зокир?

— Бўлмаса, нимага...— Зокир гапини тугатмади, тагин ерга қараб олди.

— Холамиз ўлгандаям йиғловдим,— деб эслади Ғайбаров.— Мени ҳовлига қўйишмаган. Ёшим ўнларда эди. Йиғи чиқаётган ҳовлигача бордим, кейин Наим

амаки йўлимни тўсди, сен ҳали кичкинасан, деб айтди. Ортга қайрилиб, қир тарафга чиқиб кетдим. Ҳозир аниқ эслолмайман, лекин қайгурганим тайин... Ушанда кечки пайт энам қайтиб келди. Сен кичкина эдинг, Мавлон эсини таниб қолган, энам бизга овқат пишириб бергани келди. Гап орасида отамга ўлимдан гапирди, эсимда бор, бечоранинг тани кўп озор емабди, майиздаккина экан, деб айтди. Қандай озор эканига ҳеч тушунолмадим. Кейинроқ, холамизни эри урганмикан, деб ўйлайдиган бўлдим.

— Бемор узоқ вақт қадалиб ётса, териси илвираб, салга шилинадиган бўп қолади,— деб изоҳ берди Зокир.

Ғайбаров укасига ғалати қаради:

— Балки, майизгаям изоҳ берарсан?

— Гапиринг, ака, менинг касбим шу, парво қилманг.

— Нимасини гапирай... Ушанда энамнинг овозини секинлатгани менга кўпроқ таъсир қилган экан. У холамнинг ўлиmidан анча гапирди. Кейин дастурхон ёвди. Чой устида отам унга таскин берди: «Опанг имонли аёл эди, худо у дунёсини обод қилсин»,— деди. Отамнинг овози ҳам сокин эди. Менга ҳаммаси эриш туюлди, чидаб ўтиролмадим, ташқарига чиқдим. Қандай журъат қилганимни билмайман, болаликда қоронғидан жуда қўрқардим. Қош қорайган маҳал мазор ёнидан ўтсам бас, дарров худони тилга олардим. Уни алдаётганимни сезардим, эртага ёки бугуннинг ўзидаёқ, тинчгина уйга етсам, ҳаммасини унутишимни ҳам сезардим. Ёлғонимни ўйлаган сайин қўрқув ошарди. Лекин ўша кечаси ҳовлига ёлғиз чиқиб, ҳеч қўрқмадим... Эсимда қолгани — қора итимизнинг ҳадеб оёғимга суйкалгани. Ушанда мен ҳаммадан олдинроқ ўлишни ўйлаган эдим... Бола зоти шундай худбин бўлади, ўзи ўлса ўлсин, лекин бировларнинг ўлими туфайли азоб чекишни асло истамайди...

Ғайбаров жим қолди. Зокир унга нима дейишини

билмасди. У акасининг биринчи бор шундай очиқ гапирганини кўриши эди — ҳайратга тушди.

Болаликда бошқачароқ эди. Тошпўлат ҳар гал келганида ўзининг узоқдаги шаҳридан ҳикоя қиларди. Зокир унда шаҳар нималигини билмас, акаси ҳам узоқдаги шаҳар сингари сирли ва яхши бўлиб туюлар эди. Қадди-басти келишган, бўйнида бўйинбоғ, қўллари оқ, тишлари оқ, бутун вужудидан оҳори кетмаган кийимлар ҳиди келадиган йигит. Зокир ўзининг шундай акаси борлигидан фахрланарди.

Энди қийинроқ. Гап ўртадаги қандайдир ўн ёшда ҳам эмас. Зокир ўзидан эллик ёш катта одам билан ҳам бемалол гап бериб, гап олиши мумкин. Акаси ҳамон унга яқин, лекин энди ўша ҳавас ва фахр йўқолган ҳисоб, энди кўп нарсалар жўнроқ туюлади...

Ташқарида чигирткаларнинг чириллагани эшитилди. Ғайбаров бирдан қўшни хонани ўйлади. Уни кундузи ҳам кўп эслаган эди: иккита ясси тахта, намиққан, чеккасида жинчиरोқ...

Тунда бу манзара сал қўрқинчли туюлди; хонанинг ҳувиллаб қолгани, жинчинокнинг милтирагани... Айтишардики, арвоҳ уч кунгача айланиб келаверади, ўзидан кейин қолган жонларга назар солади, уни эслаш-яптими, уни яхши кўришармиди?

Ғайбаров сесканди. Гўё отасининг арвоҳи ёлғиз қолиб, улардан оғрингандай эди.

— Энди нима қилдик, ака?— деб сўради Зокир.

Ғайбаров индамади. У хали бу ҳақда тузукроқ ўйлаб кўрмаган эди. Оталари ўлиб, энди уларнинг ҳар бири бир бутанинг тагида, тарқалиб кетадими ёки бошқача бирор йўл тутадими?.. Ҳар ҳолда, энди тартиб ўзгача бўлиши тайин.

— Мен борай, ака, уларга қарашмасам бўлмайди.

Зокир ташқарига чиқди. Ғайбаров жимгина ухлаётган Анзират кампирга бир зум тек қараб ўтирди, сўнг

туриб, михга илинган чопонни олди, уни кампирнинг устига ташлаб, ўзи яланг кўйлақда отасининг ҳужрасига ўтди...

2. О П А

Ғайбаровни ярим тунда уйғотишди. У қаерда эканига дафъатан тушунолмади, кўзлари чирт юмуқ, уйғотган одамдан жаҳли чиқиб ётди, кейин, сал туриб, кўнгил тубига чўккан оғир, балғамдай ёқимсиз хўрсиниқ қайтиб келди ва у ҳаммасини эслади: аза, йиғи қабристон ва ўзининг етимлиги. Сўнгги ўй кескин, ҳеч кутилмаганда пайдо бўлди ва бошқа моддийроқ нарсаларга — танни зирқиратган ҳорғинлик, ёпишқоқ тер туйғуси билан қоришиб кетди.

...кўпдан бери ёлғиз эдим, кўпдан бери... Минг йиллардан бери.

Ўзининг ёлғиз эканига ишонди. Етимлик ҳақидаги ярим тасодифий, ҳали тугал англамаган ўйдан кўра, ўзининг ёлғизлиги хийла яқин эди. Ғайбаров доимо бу туйғудан қочиб яшарди, лекин ҳозир, айна дақиқаларда, уни ўзи истаб туйди, туйиш баробарида баттар хўрлиги келди.

Устида ақалли чойшаб ҳам йўқ. Кийим-пийими билан якқат кўрпачада ётибди. Боши остида — жун тикилганми, — қаттиқ болнш. Тошдай қаттиқ.

Ғайбаров орзу қилди: ухласанг, ҳеч ким уйғотмаса, ҳеч қачон уйғонмасанг, оғриқ сезмасанг... Денгиз, унинг бешик-бешик тўлқинлари сени кўмиб юборсаю қайтиб турмасанг!..

Нафаси қайтди. Кўзларини йиртиб қаршисида ўтирган опасини кўрди: семиз, юзларини бевақт ажин қоплаган хотин.

...қарибди бечора, қарибди!

Ўзининг ўттиз иккига кирганини эслади.

...сочидан тортиб урардим, кейин у энамга чақар-

ди, энам ўқлоғи билан мени урарди, кейин мен яна буни... Қарибди бечора!

— Етиб келолмадим, — деди Опа.

...нима кераги бор?

— Менинг айбим нима? Мен ҳам шу қозонга шерик эдим, ақалли...

...ҳозир йиғи бошлайди. Мен ҳам айбдор эмасман, опа, менгаям хабар қилишди.

— Сен етиб келибсан, Тошнўлат, ахир мен ҳам...

— Қўй, опа, — деди Ғайбаров кўрпачага чордана қуриб ўтириб. — Нима кераги бор? Касал эканини билардинг, келиб, бошида ўтирсанг бўларди.

— Ғайирлигинг қолмабди!..

— Бўлди, бўлди, опа. Кўнглинг жойга тушсин, мен ҳам фақат жанозасига етиб келдим.

— Мени айирдинглар, — дея ҳиқиллади Опа. — Менинг сизлардан бошқа кимим бор?

— Эринг, болаларинг.

Ғайбаров, бир зум ўтиб, айтган гапидан афсусланди.

...бу бечоранинг айби нима, сени уйқудан уйғотганими? Йўл узоқ, кейин Мавлонбой ростдан ҳам кечикиб хабар қилган бўлса-чи? Ахир ҳаммага у хабар юборган, лекин мунга...

Опа йиғлади. Хўрсиниқ аралаш, гўёки арзанда ўғлини койиб солаётган онадек паст овозда йиғлади...

Ғайбаровнинг раҳми келди.

...кундузи бошқача йиғлаган бўларди.

Ташқарида эса ҳамон тун. Хўрозлар ухлаб ётибди — ҳали тун.

...тонггача сабри чидамаган. Тонгда йиғласа яхшироқ бўларди. Лекин у ҳам фарзанд, бир замонлар шу рўзгорга шерик эди, отани йўқламаса бўлмайди, йўқлаганда гувоҳ бўлгани тузук.

Икки кундош эрлари ўлиб бева қолганларида, мурданинг белидан бир шода калитни ечиб олиб, қазноқ-

ни очадилар, халтадан ун ва ёғ олиб чалпак пиширадилар.

Шундай бир ҳикоя бўларди.

...чалпакмиди? Э, бари бир эмасми! Балки, чалпак эмас, қатламадир. Чалпакми, бўғирсоқми, бир егулик нарса пишириб, қорнини тўйғазадилар, сўнг, тонгни бўзартириб, иккови бир овозда уввос тортадилар: вой тўрам, вой, тўрам!..

Опа йиғлайверди.

...муҳими — овоз чиқариш, ишқилиб, сени тошбағир дейишмаса бўлди. Йўқ, опа, сен тошбағир эмассан, отамни яхши кўрардинг, мениям, укаларнинг барини яхши кўрардинг. Энди-чи, опа, эндиям яхши кўрасанми?

Ғайбаров бурчакдаги пўстак устида бир бурда бўлиб ётган Анзират кампирга қаради. Опанинг унга назари тушмаган эканми, қовоғи солинди:

— Сен чақирдингми?

— Нега мен?.. Ўзи келган.

— Бу гап сендан чиқади,— деди Опа, кейин юзини терс ўгирди.

...рост айтасан, опа, мен уни чақирган бўлардим.

Опа паришон бўлиб, тўрга — тахмондаги усти бўш оғир сандиққа қаради. Хона шип-шийдам, сандиқ устига тахлаб қўйиладиган кигиз ва кўрпалар боққа олиб чиқилган.

Улар ўтирган хона азалдан ҳам бўш, ҳувиллаган бўларди. Унда оналари ун солинган халталар, супра, рапида ва бошқа анжомларни сақларди, кейин, оналари ўлиб, уйга келин тушар маҳали, одамларнинг кўзига ёмон кўринмасин деб, хонани Мавлоннинг ёлғиз ўзи бир амаллаб сувоқдан чиқарган, иккита тахмон ясаган, оналаридан қолган иккита оғир мис сандиқни тахмонга қўйиб, устига кўрпачаю кигиз тахлашган, пойгакда — дўппайган тунука ўчоқ, ҳар қишда чоллар йиғилиб келадиган жума кечалари ёқилган. Чоллар

кўрпачалар устида чўзилиб олиб, бошларини чайқатиб, танглайларини такиллашиб қулоқ осиб: ровийлар андоқ ривоят қилибдурларким, Сулаймон ибн Довуд жамики парранда ва даррандалар устидан ҳукмдор эдилар, аҳли морид, аҳли жин, бошқа кимарсалар ва нимарсалар...

Бундай кезларда хона кўп файзли бўларди: тунука ўчоқнинг узлуксиз гувиллаши, қишнинг узоқ кечалари ва ривоятлар, уларнинг секин оқиши...

...Энди у дамлар такрорланмайди.

— Отингни билиб қўйишган экан, — деди Опа. — Юрагинг тош; беш йил ичида ақалли бир марта остонамдан ҳатламадинг.

— Ўзи кам келаман, опа, иш кўп.

— Менга сенинг дўхтирлигу профессурлигинг керак эмас, — деди Опа алам билан. — Ҳеч қайсинг бормайсан. Биз, икки нодондан ор қилсаларинг, бошқалар бор... Элчилик, жияларингга, Галатепада тоғаларинг бор, деб юраман.

— Уларни буёққа опкелсанг бўларди. Тоғалари кўп, ўйнаб кетишади.

— Жанозага опкелайми?..

— Йўқ... Кейинроқ опкел. Аҳмад хали ёш, ўзи ўйнатади. Зокир ҳам шу ерда...

— Тоғалари ўйнатармиш, тоғалари худо-ку!.. — Опа ўзини тиёлмади, кўнглида борини айтди. — Мени тенг кўрмасанг, Комил бор, у билан гаплашсан...

...бизнинг зотимиздан! Эрини эр, деб атагиси келмайди.

Опа аразлаб юзини тескари бурди.

У дугоналари билан тил бириктириб, ҳар куни онани аврарди: ҳозир ўзгача замон, ўқиган ўзади, ўқимаган тўзади. Уларга Тошкентга бориб ўқиб келган муаллима — Ойсулув доянинг қизи шундай деб ўргатган эди. Она бечора бу гапларни эшитиб индамасди. У жу-

да раҳмдил эди, қизини хафа қилгиси келмасди, майли, ҳавас қилсин, кўнглини овутсин, кейин... ахир, одамзодга охири нима қолади? Жиллақурса, ҳавас қилганларингни эслаб юрарсан!..

Кейин, худди она кутганидек, вақти соати етдию ота гапни чўрт кесди: ҳеч гўрга бормайсиз, она қизим, авлод-аждодимиз хотиннинг ақлисиз ҳам бир нав кунини кўриб келган, энди сиз битта дониш чиқиб нима қиласиз?

Йўқ, у бирданига чўрт кесмади, аввал тўнғичи Тошпўлатга маслаҳат солди: нима қилдик, ўғлим, опангни шаҳарга ўқишга юборамизми?

Ўғил Раим оқсоқолнинг ўғли эди, ётиғи билан, лекин ростини айтди: энди, ота, қиз боланинг тупроғи сал бўшроқ келади-да...

Энди эслаб ўзи ҳайрон қолади, лекин шундай дегани рост. Ёши ўн еттида, лекин тили бурро экан!

Ғайбаров ўшанда айтди: қиз боланинг тупроғи бўш келади, ота, борса борсин-ку, бизга ташвиш кўп бўлади-да, қизингиз (опам эмас — қизингиз!) шарманда қилади, деб айтмайман, ақл-ҳуши жойида, лекин...

...лекин ишониб бўладими!

Ота ундан мамнун бўлди ва шундай деди: майли, ўғлим, салгина сабр қилиб турсин, сўнгроқ сен шаҳар борганингда, балки сенинг ёнингда туриб, бирон бир кичикроқ дўхтирликка ўқиб келар...

Ғайбаровга бу ҳам оғир кўринди, ростига кўчди: менинг йўриғим бошқа, ота, мен нима қиламан, ўқийманми ёки опамни қўрийманми?

Ота ундан баттар мамнун бўлди ва сафар ойини бор-йўқ хатари билан ўтказиб, Тоҳирчанинг ўғлидан келган совчиларга «хўп» деб юборди.

Опа ҳамма гапдан хабардор эди. Раҳматли оналари ичида гап ётадиган аёллардан эмасди, бўлган гапни ўша заҳоти қизига етказган, кейин... бирор олти-етти

йил, токи жиянларнинг сони учга етгунча, Опа укасини ёмон кўриб юрди.

Лекин ишқал асли Ғайбаровда ҳам эмасди. Унинг гапи шунчаки, ўз йўлига айтилган гап эди. Ота бор-йўғи уни синамоқчи бўлиб оғиз солган эди, у шусиз ҳам ёлғиз қизини узоқ элга бебошвоқ қўйиб юбормаган бўларди.

Энди Опа укадан норози. Уни олим, ўзини оми ва нодон атайди, бормайсан, мендан ор қиласан, деб нолийди, лекин у борганида...

Ғайбаров унинг уйда зерикади. Иззатини жойига қўйишлари рост, егани олдида, емагани ортида, меҳмонкўрсатар қилиб бутун овулни йиғиб келишади. Тўрда миясини еганрок бир мулла, ундан пастда латта этик кийган қишлоқ фаоллари, ёшлар, энг пойгакда Комил поччанинг ўзи, мўмин ва уятчан—кенг уйни тўлдириб ўтиришади. Дастурхоннинг мулла тарафида қаймоқли патир билан қанд-қурс, пастроқда, фаоллар ва ёшларнинг олдида, устига барра пиёз майдаланган қатиқли косалар, ўртадоқда мулланинг ўғли—ким билади, отасидан меросга олганми,—секин жилмайиб, кичкина пиёлаларга ароқ қуяди: энди, айбга буюрмайсиз, бобой, ёшларники шу-да, ҳали Махаммат пайғамбаримиз айтиб кетган экан...

Мулла серзавқ кунларини унутиб улгурмаган, ўғлидан хурсанд, тиззасига уриб қийқиради: хаҳ, номарднинг боласи, ёмон кунда бино бўлган экансан!

Ўғил отасининг марду танги эканидан завқланади: яшасин бизнинг бобой!

Мулла баттар сўлжаяди: майли, ўғлим, мунинг ўзи макруҳ эмас, ичиб қилинатурғон масту аласт ишлари макруҳ!..

Ғайбаров ўртада, на тўрда ва на пойгакда ҳам мезбон, ҳам меҳмон—ахир опасининг уйда ўтирибди—ароққа карамай, мулла билан «масала» талашади.

Мулла ундан жиддий сўрайди: Шоҳ Машраб айт-

мишларким, мабодо эшоннинг ҳовлисига бир мурғинг ўтса, анинг амлокидан бир хасни чўқиса, ушбу товўқнинг гўшти сенга макруҳ, сабаби не — Шоҳ Машрабнинг девоналигинми?

Гайбаров бош ирғайди: шундай, мулла бува, унинг инжиқлиги сабаб. Машраб айтмишким, ошиқ билан ёр ўртасига тушган кимки бор, у — муқаррар қўшмачидир. Ошиқ — Машрабнинг ўзи, ёр — худо, ўртадаги мулла ва эшонлар — қўшмачи. Пайғамбар эса, улардан ҳам баттар. Сиз айтган нарсалар асли ҳаром, макруҳни хали есаям, ичсаям бўлади, лекин ҳаромни еб ҳам, ичиб ҳам бўлмайди.

Мулла кулади: э, бу Машраби тушмагур бизниям жуда ёмон олган экан-ку?

Гайбаров тағин бош ирғайди: шундай, мулла бува, у сизларни қўшмачи атаган.

Мулла баттар қизишади, жазавага тушиб, ўзи гап сотади: ровийлар мундоқ айтибдурларким, иттифоқо пайғамбари охирзамон билан Ҳотам Той бирга сафарга чиқибдурлар. Пайғамбаримиз айтдилар: «Эй Ҳотам Той, неники кўрсанг, ҳеч ажабланма ва мендан сўроқ сўрама». Ҳотам Той унинг гапига кўнди. Икков юриб, узун бир кўчадан ўтиб келдилар. Кўчада туман бола ўйнаб юриб эрди, шунда пайғамбаримиз ёнларига эркаланиб келган бир боланинг оёқларидан тутиб, ерга андоқ урдиларким, боланинг жони узилди. Ҳотам Той ҳайратга тушди. Инғлади, лекин бояги гап эсида, сўроқ сўрарга журъати етмади. Сўнг юра-юра битта бой работга тушдилар, работнинг хожаси аларни бўйрасиз тор кулбага киритиб, устларидан қулф солди. Тишлам нон тугул, ичгали бир қултум обижуш ҳам бермади, сўнг эрталаб азон маҳали қувиб солди, ани пайғамбаримиз дуо қилдилар: «Илкиннга бир тутсанг, майли, минг бўлсин, минг тутсанг — туман бўлсин!..» Ҳотам Той бунни кўриб, чандон фарёд айлади: «Эй расули барҳақ, сен нечук золим ва адолатсиз зотдурсен?»

Пайғамбаримиз айтдилар: «Эй Ҳотам Той, сен ачинган бола улғайса, ғирт каззоб бўларди, туман бандаларнинг бошига етарди, мен анинг жонини Азроилдан бериб юбордим ва неча-неча одамларнинг ўзлари ва бўлғуси авлодларини омон қолдирдим, работнинг эгаси худони унутган, бойликка кўз тиккан банда эрди, анга ганждин ўзга санамнинг ҳожати йўқдур, мен анга ганж тиладим, магар худодан ганж ўрнига шафқат сўраб берсам, анда мен адолат қилмоғон бўлур эрдим...»

Мулла бошқаларга мағрур қараб олади: қалай, ҳозирнинг мулласини мот қилдимми?

Ғайбаров, «ҳозирнинг муллasi» — унга таҳсинлар ўқийди: кўп маъқул, мулла бува, кўп ибратли ҳикоя қилдингиз.

Унинг ўзига қолса, бошқаларга қўшилиб, бир қултум ароқ ичган бўларди. Лекин уни сассиқ муллага жўра қилиб қўйишган. Унга ароқ узатилмайди. «Ҳозирнинг муллasi», Раим оқсоқолнинг тўнғич ўғли арабчани сувдай биладиган, Қуръоннинг етти хил қироатини келиштирадиган одамдан ийманишади.

Ароқни улар ичади.

Ғайбаров мулладан безор, ичинини ит тирнайди, ютишиб ўтирганча, Хизрнинг қолган саргузаштини эслайди. Хизр яманлик Ҳотам билан юриб, сафарнинг иккинчи куни қари кампирнинг кулбасига қўноқ тушди. Кампирнинг биргина эчкиси бор эди, шу эчкини соғиб, сути билан авлиё ва сахий бандани сийлади, сўнг, эртаси куни, қўноқдан кетар маҳали Хизр дуога қўл очди: «Э худо, бу кампирни эчкисидан жудо қилгин, майли, ўғри келиб ўғирласин, майлига, бўри келиб бўғизласин, ишқилиб, худое, уни шу эчкидан айиргин!» Яманлик Ҳотам ажабланди: «Эй Хизр, нечук минг қўйли бойга туман қўй тиладинг, бир эчкили кампирга завоЛ тилаяпсан?» Хизр кулди: «Э Ҳотам, бу кампирнинг биргина ташвиши борким — шу ёлғиз эч-

киси, магар эчкидан жудо бўлса, кўнглида фақат тасбеҳнинг ташвиши қолади ва охиратда юзи ёруғ бўлади».

Муллага шунни айтасанми? Йўқ, у гумроҳ. Мулла Чори ишонган бўларди. Мулла Чори — аблаҳ, лекин гумроҳ эмас. Буниси ғирт гумроҳ. Умуман, эчки нақлини сўфийлар ўйлаб топишган. Кампир ҳам аслида кампир эмас. Уни атай қаритишган. Атай юзларига ажинлар чизишган. У аслида жуда ёш, жуда чиройли. У араб шоираси, оқилад Робия ал-Адавийъанинг шунчаки бир шарпаси.

Робия айтган: пайғамбар ва ўзга мулозимларга кўнглимда муҳаббат қолмади, кўнглим биргина оллоҳнинг муҳаббати билан тўлди ва мен унинг ўзига хотин тушдим!

...Биби Марям бўлиб кет-э!

Робия — жуда ақлли, жуда гўзал, ҳатто илоҳий. Кейин унинг заминий муҳаббатини мол қайғусига айлантиришган.

Бориб турган золимлик.

Бироқ мулла ҳеч балони тушунмайди. Ундан ортинини талаб этиш ўзи уят. У Хизрни Муҳаммад билан алмашлашга тайёр. Унинг учун Муҳаммаднинг оти муҳимроқ, биладики, Хизрга ҳеч ким ишонмайди, биладики, Хизрни ҳеч ким кўрмаган, Муҳаммад эса, ҳар ҳолда, бир замонлар тирик бўлган, кейин ўлган, ўликдан бунақа гапларга жавоб сўралмайди, марҳумнинг хотирасини фақат иззат қилиш керак.

Опанинг кўнглида кўп гап йиғилиб қолган экан. Тақдирдан нолиди, дунёнинг бевафою бенаво эканини айтди. Укасини айблади.

— Отам бечорани ниятига етказмадинг, — деди. — Сен кофир, гапини олмадинг, неvara кўролмай армонда кетди.

— Қўй, опа, тагин эски нағмани бошлама, — деди

Ғайбаров.— Ҳеч бўлмаса, бугун тинч қўйинглар. Сенинг боланг, Мавлоннинг боласи унга неварга эмасми? Балки, мен сизларнинг болангиз боболарини рашк қилишмасин, деб ўйлаган чиқарман...

— Сенинг йўригинг бошқа эди, Тошпўлатжон,— дея ҳиқиллади Опа, кейин укасининг гапидаги киноя миясига бориб етди, алаmidан қизарди.— Сендан оладиганим шу-да! Мен бечорани ит бўлиб талайсан! Сендан бир рўшнолик кўраман деб, бечора отам...

...бошланди! Мени деб тамом бўлди! Мендан рўшнолик кўраман деб хор бўлди!

— Оғзимдан гап чиқса бас, мени ит бўл талайсан!..— деб такорлади Опа.

Бу гап унга оналаридан мерос қолган. Оналари, содда аёл, фарзандларидан бирортасига сўзи ўтмасини билса бўлди, кўзидан дарег қилиб ёш тўкарди: мени ит ўрнида кўрмайсан, болам.

...буям шундай деди чоғи? Йўқ, ит бўлиб талайсан, деб айтди. Энам соддарок эди. Ўзини пастроқ оларди. Бу ўзини итга менгзашни истамайди. Лекин бунинг таърифи ҳам маъқул — мўлжалга аниқ бориб тегади.

Тўрда, пўстак устида дўппайиб ётган Анзират кампир безовта ғимирлади, тамшанди, уйқу аралаш калима қайтарди: ўзингга шукр, яратганингга шукр.

Опанинг кўзлари олазарак бўлди, кампирнинг уйқуси соғ, гапимизни эшитди, деб чўчиди.

— Ишларинг яхшими ўзи?— деб сўради Опа тамом бошқа охангда, сўнг миждаларига қалққан ёшни рўмолининг чети билан артди.

...аввалроқ шундан гапирсанг бўларди-ку. опа? Қўй, зорланма, одамга ўхшаб, мендан салгина бўлсаям ҳол сўра, токи муз тўнган меҳрим тағин уйғонсин.

— Юрибман, опа,— деди Ғайбаров ҳазин тортиб.

— Эрмат чўлоқнинг боласи сени мақтаб келди,—

деди Опа.— Унга ёрдам қипсан. Отаси сени кўп алқади, бугун Комилга қўшилиб ўзиям келди. Кеч хабар қилишди, Тошпўлатжон, отамни кўролмади қолдим.

Опанинг армони рост эди. Ғайбаров унга ишонди. Унинг ўзи ҳам йўлда шуни ўйлаб келган эди. Билардики, отасини тирик кўрса, салгина енгил тортарди. Лекин улгуролмади. Келиб, совиган танни кўрди. Ўлик ўйлагандек бегона кўринмади. Кўнгли озгина таскин топди, ўлимни тан олди, кўнглини охирги дамда ҳазин ва тоза муҳаббат тўлдириб, шу муҳаббатдан озгина юксалган кўйи, ўзи ҳам соф ва ҳазин бўлиб, ота билан видолашди. Мурданинг мурда эканини кўрган маҳал жамики армонлари аччиқ бир хўрсиниқ билан қўшилиб, ич-ичига сингиб кетди.

Алами ўтмаслашди. Ожизлигини сизди. Энди кўникаман, деб ўйлади, кўникмайин иложим қанча...

Ҳозир, Опанинг ғуссаси баравж пайти, ўзининг анча кўникканини пайқаб, айбсинди.

— У мияли бола, менинг ёрдамим тегмади,— деди озгина чалғимоқчи бўлиб.

Ғайбаров кимгаки ёрдам қилса, ҳаммасига шу сифатни тақарди, ўзи мияли. Шуниси маъқул, негаки, бир кун қориб ҳамма хизматлар унут бўлади, тинчгина, миннатсиз яшаган тузук.

Ишқилиб кўрганда саломини аямаса бўлди. Ҳаммаси Опа туфайли. Опа — Комилга хотин, Комил — Эрмат чўлоққа жиян, Ғайбаров Эрмат чўлоқнинг жияни — Комилнинг хотинига ука бўлади. Поччасининг тоғаси уни бир сафар меҳмонга айтди, қорнини тўйғазди, кўнглини овлади, кейин жамики қилғиликни қилиб бўлиб, секингина ичини ёрди: энди, домулло, биттагина валадимиз бор, шунинг касрию шарофатидан, қариган чоғимизда сизга ишимиз тушиб турибди, энди, бизга йўқ демайсиз...

Эрмат чўлоқ сўрагандан кейин йўқ деёлмади, дўс-

ти Самадга айтди: ошналаринг кўп, битта қариндош бор, опамизнинг қайниси, шунга бир ёрдам қиласан, йиқилиб кетса, чангим нақ осмонга чиқади.

Самад кўнмади: қўй, Тошпўлат, бундай одамлардан ёруғлик чиқмайди, тузукроқ ўқисин эди, мана, сен ўзинг бировдан ёрдам сўраб кирганмисан, буларми қўй, ошна, бир марта кўнсанг бас, келаси йили думидан яна ўнтаси эргашиб келади.

Кўнмади-ю, лекин Ҳайкал Ғаниевичнинг эркатой аспирантидан илтимос қилди. Аспирантнинг дўстлари кўп эди, ўшалар баҳо қўйиб беришди. Энди Эрмат чўлоқнинг ўғли ўқияпти.

Самад ҳам бир уни айланиб Ғайбаровнинг олди-га келди: битта атеист акамиз бор, малака оширишга келган, бола-чақаси кўп, фанини яхши-билади-ю, ёнингга боргани чўчиб турибди, шундан енгилроқ бир сўраб кўрсанг.

Атеист домла, қиррабурун. қизилмағиз, мулойим ва чиройли одам, талабаларига нималарни ўргатиши номаълум, лекин жавобни кўп ёлчитмади. Ғайбаров ноилож ундан ҳижратни сўради. Бир амаллаб жавоб топилди: фалонинчи йилда фалончининг фалон жойдан фалон жойга қочиши. Кўчиши эмас, қ о ч и ш и. Чамаси, атеист домла, шундай десам, Ғайбаровга ёқман деб ўйлади. Кейин у бухоролик бўлгани учун ал-Бухорийга ўтилди: хўш, ал-Бухорий ким бўлган? Атеист домла Ғайбаровнинг кўзларига мўлтираб қаради: энди, биз тарафлар сал узоқ, домлажон, Тошканга етиш қийин, чорвадор халқмиз, юртимиз обод, дастурхонимиз очиқ, табиатимиз зўр, айниқса баҳор пайти, ширвоз қўзилар баайни тобга келганда...

...шунда беихтиёр сени лаънатладим, опа. Ахир сен қанча-қанча «мияли» йнгитчаларга ҳомийлик қилдинг. Қайтага, Мавлонбой тузук, бундай савдоларга аралашмайди. Зокир ҳам тузук. У бор-йўғи бир марта айтган, қимтиниб, чиройлигина бир қизни кўр-

сатган: ана, сочини елкага ёйгани, шунга ёрдам қилинг, ака, қаранг-чи, балким... Қизалоқ ўзининг баҳосини олди. У ёрдамга муҳтож ҳам эмасди. Бухорийнинг бобоси кофир бўлганидан тортиб, унинг чап ҳам ўнг қўли билан баробар ёзганига қадар биларди. Лабларини чўччайтириб айтди: Ал-Жомеас-Саҳиҳ! Билагон эди, қурмагур! Билагонлигини ўзи ҳам сезарди. Зокир унинг ортидан тушса борми, беш йил, ўн йил, балки бутун умр югурган бўларди. Бу қизлар, бучиройли ва ақлли қизалоқлар, Бухорийнинг тазкираси номини талаффуз этганда лаблари кибрли чўччаядиган қизалоқлар ҳеч қачон биз галатепаликларга насиб қилмайди. Биз уларга меров бўлиб кўринамиз, холос.

— Мен бас қилдим, опа, — деди Ғайбаров. — Майли, Аҳмад сал улғайсин, унга озроқ ёрдам қиларман, лекин бошқага... Жонга тегди, опа. Илик ош, қазию ҳасиллар қорнимни оғритяпти.

У Опадан дашном эшитишни кутди. Лекин Опа негадир ғазабланмади, бирдан юмшади:

— Бахтинг чопсин, Тошпўлатжон, мен бир тилакдошингман, ука. Мени биров ҳисобга қўшмайди, отамнинг оти сен билан укаларингда қолди.

Ғайбаров секин бош ирғади: ҳа, опа, бизда қолди.

— Отам бирон васиятини айтмабдими? — деб сўради Опа.

— Билмадим... Зокир бир варақ қоғоз берди, дегандай бўлувди.

— Менгаям кўрсат, Тошпўлатжон, — деди Опа.

— Майли, — деди Ғайбаров. — Отам пул қолдирмаган чиқар...

— Пул — қўлнинг кири, — деди Опа гинаомуз.

— Тўғри айтасан, опа, — деди Ғайбаров. — Майли, эрта-индин қараб кўрарман.

— Шундай қил, ука, — кейин сен ўзингга тинчроқ бир амал топсанг бўлармиди.

— Менда амал йўқ, опа, амалсиз яшамоқчиман. Амалинг булса, одамлар рост гапни айтмай қўяди.

— Йўқ, — деди Опа. — Сен бирор амал топгин. Отамнинг отини тутиб ўтасан, ўрни йўқолса бўлмайди.

— Ғирромликсиз яшашнинг ўзиям кифоя. Менга шундан бошқа амал йўқ, опа.

— Бор экан, Турдибой айтди.

— Йўқ, опа, Эрмат чўлоқнинг боласи менга ошиқ-чароқ нарх қўйибди. У сизларга ёқишни ўйлаган, қолганини эринг икковинг тўқиб-бичгансизлар.

— Нима, оғиримиз тушиб қолдими?

— Йўқ, опа, бунинг тарихи узоқ, сен бари бир тушунмайсан.

— Тўғри, сен биз нодонларни тинглаб нима қилардинг!..

Опа тагин тумтайиб олди. Хайриятки, Анзират кампир уйғонди. Мудроқдан чиққан бузокдай бир муддат бақрайиб турди, қаерда эканини англамади, кейин хонага кўз югуртириб, утирганларни фарқлади, муноси Тошпўлат, униси...

— Сенмисан, Малоҳат?..— деб секин сўради у.

— Мен, эна,— дея жавоб берди Опа.

— Обдастани опкел,— деб амр қилди Анзират кампир.

Опанинг туси кўп ўзгармади, даҳлизга чиқиб, дастшў билан офтоба келтирди. Кампирнинг қўлига сув қўйди. Кампир ювиниб бўлиб, рўмолига артинди, кейин четроқ сурилиб, чўнтагидан тасбеҳ чиқарди, лекин ўгирмади, Опанинг дастшў-офтобани даҳлизга элтиб қўйишини кутди, сўнг, у келиб пойгакроқдан жой олгач, секин гапирди:

— Кўзим илинибди, қизим, келганингни сезмай қолибман. Қарлик, қизим, айбга буюрмайсан...

— Уйғотгани кўзим қиймади, — дея ёлғонлади опа.

Анзират кампир чўзиб бир эснади, кейин калима қайтарди, ўзини сал йиғиброқ ўтирди.

— Кўргилик экан,— деди.— Отангдан айрилиб ўтирибмиз.

Опа унга жавобан секингина бош ирғади, сўнг икковлон қўшилиб йиғи бошладилар,

Қайғу уларнинг озми-кўп нафратини четга сурди. Секин, кўнгилни тийиб йиғлашди. Опанинг кўзи Ғайбаровга тушиб, овози сал бўғилди. Чамаси, уяларди: нима қилай, ука, ҳаммамиз шунақамиз...

ТИГ

3. МУРОД АМАКИ

Ғайбаров ташқарига чиқиб, олмазорнинг нариги бурчагида ғимирлаган шарпаларни кўрди: фонуслар ёруғида, жим ва тунд, белкуракларни хира йилтиратиб ўчоқ қазишяпти.

Ҳаво салқин эди. Ғайбаров ичкарида сал намиққан экан, чап кураги остида санчиқ турди. У йўнғичқапоё четидаги пастак уватга беҳол ўтирди, оёқ тарафида уюлиб ётган наматлардан юпқароғини олиб, елкасига ташлади. Папирос тутатди. Нимадир шитирлагандай бўлди. Ғайбаров аввалига суяк-пуяк ахтариб келган ит хаёл қилди, лекин кўзи ҳеч нарсани илғамади. Шитирлаш такрор эшитилди, олдинда уюлиб ётган наматлар тагидан биров судралиб чиқиб, уватга ўтирди.

— Биссўм бер!..— деди у.

Ғайбаров Мурод амакини таниди. Чўнтагига қўл суқиб биринчи бўлиб илинган шалдироқ қоғозни олди. Мурод амаки сал муддат ишонмай турди, кейин яқинроқ сургалиб келиб, пулга қўл чўзди.

— Биссўмми?— деб сўради.

— Билмадим,— деди Ғайбаров.— Балки уч сўмликдир. Тун қоронғи, амаки, кўриб бўлмайд.

— Биссўм бер!..

— Бошқа пул йўқ,— деди Ғайбаров.— Эртага ола-
сиз, амаки.

Мурод амаки бошқа инжиқлик қилмади. Бошидан телпагини олиб, пулни ичига ташлади ва телпакни қайтадан бостириб кийди.

Ғайбаров чўнтагидан папирос чиқарди.

— Чекмайсизми, амаки?

— Рост... ростингми?

— Рост, амаки.

— О-ол буёққа!— Мурод амаки Ғайбаровнинг қў-
лига чанг солди.— Чакким келяпти!..

— Шошманг, амаки,— деди Ғайбаров унинг қўли-
ни нари итариб.— Мундайда папиросни синдирасиз.

Мурод амаки сал ўйланиб турди, сўнг:

— Бошқа папирусканг йўқми?— деди.

— Бор, амаки, бору, лекин эзмаганингиз яхши.

— Бўпти,— деб рози бўлди Мурод амаки, кейин ўзининг беозорлигини кўрсатмоқчи бўлиб, қўлларини кўкраги устига чалиштирди.— Майли, ол, эзмай-
ман.

— Қачон келдингиз, амаки?— деб сўради Ғайба-
ров.

Мурод амаки унинг гапини жавобсиз қолдирди,
чамаси мени чалғитиб, папирос бермай қўяди, деб ўйлади.

— Майли, ўзингнинг оғзингдагини бер,— деди у
ялинчоқлик билан.— Мавлон яхши, менга дду... думи
қизил папируска беради.

Ғайбаров қутидан папирос олиб, Мурод амакининг
лабига қистирди.

— Гугурт?..

Ғайбаров гугурт чақиб, Мурод амакига тутди.
Унинг қариб қолганини кўрди. Соч-соқоли оппоқ чол.
Фақат қоши билан киприклари қора. Мурод амаки
бошдан чиройли одам эди. Киприклари қиз боланики-

дай узун-узун, учлари тепага қайрилган, кўзлари думалоқ, узукдай... содда, дунёга салгина ҳадик ва шубҳа билан боқиб турадиган кўзлар.

...гўдакдай бегуноҳ одам, қаримаса, дунёда биргина шу қаримаган бўларди.

— Сен кимсан? — деб сўради Мурод амаки. — Сени танимадим.

— Мавлоннинг акасиман, — деди Ғайбаров.

— Ммени қаёқдан биласан?

— Мен Тошпўлатман, амаки. Эслайсизми, Тошпўлат? Мавлоннинг акаси Тошпўлат!..

— Мавлоннинг отаси ўлди, — деди Мурод амаки.

Ғайбаров салгина кутиб турди: Мурод амаки унинг ҳам отаси ўлганини тушуниб етиши учун озроқ вақт керак эди.

Мурод амакини йўтал тутди. Ўқчиб-ўқчиб йўталди, кейин уватга оёқлари тагига балғам туфлади.

— Мавлоннинг папирускаси яхши, — деди у. — Ддуми қизил... йўтални босади... Сеники ббўлмади...

— Эртага думи қизилидан опкеламан, амаки.

— Яна биссўм бер, — деб талаб қилди Мурод амаки.

— Эртага, амаки. Ҳаммаси эртага бўлади.

— Мменга раиснинг гулли косасида шўрва берсин, — деди Мурод амаки. — Ссен... сен ўзинг айт.

— Айтаман, амаки, сизга отамнинг гулли косасида беришади.

— Сенинг ҳам отанг ўлдими? — деб сўради Мурод амаки.

Ғайбаров индамади, секин хўрсинди...

Ҳар йил саратон маҳали, эски дарди қўзғаб, ўзини қўярга жой тополмай қолганида Мурод амакини Раим оқсоқол ҳовлига етаклаб келарди: бизга меҳмон бўлинг, Муродбой, есангиз — ош, ичсангиз — аччиқ чой, манави менинг ўзимнинг пиёлам, манави менинг ўзим-

нинг косам, ҳаммаси сизники, Муродбой, озгина дам олинг!..

Мурод амакига шапалоқ гулли яшил косада емак беришарди. Мурод амаки яшил косага «раиснинг косаси» деб ном қўйган эди. Унга биргина шу коса ҳалол эди, бошқасидан на шўрва ва на сув ичарди.

Раим оксоқол умри бино бўлиб ўша шапалоқ гулли яшил косадан таом емаган. Унинг чегаланган эски бир косаси бўларди. У ҳам шу эски, чегаланган косадан бошқасини тан олган эмас, яъни, деҳқон бир куни подшо бўлиб, чориғини ёстиқ қилиб ухлаган экан.

Мурод амакининг яшил косага меҳри зўр эди. Шунчалар зўр эдики, косани унинг учун авайлаб-асрайдиган бўлишди.

Мурод амаки яшил косадан маош қилган заҳоти кайфи чоғ бўлиб коларди, Раим оксоқол косадаги емакка бир гиёҳ қўшармиди ёки ростдан ҳам косанинг бирор ботин хосияти бормиди, ишқилиб, Мурод амаки таомдан сўнг бир муддат хурсанд бўлар, кейин... сурункасига икки кеча-кундуз қотиб ухлаб, яна ўз йўлига кетар эди.

...Бундан йигирма йилча олдинга, аникроғи, йигирма йилча ортга, минг тўққиз юз эллик ва палончи йилга, унинг баҳорига кайтамиз. Шундай қилиб айни баҳор эди. Ўтлар эндигина ернинг бағрини ниш урган, рангпар, афтодаҳол... офтобни кутарди. Уларнинг орасида бойчечаклар бодроқдай сочилган эди. Оқ, оқ-сарик, кўкиш-сарик ва тўқ жигарранг бойчечаклар. Улар қорнинг совуқ пинжида ётиб зериккан, энди офтобни кўришга муштоқ. Хомуш, гулқўргони юмилганроқ, уятчан, гўёки онасига ҳам уптирмаган қизчадай...

Қирда шамол эсар, совук эди. Болалар қўй-қўзиларни чуқур сойликка келтириб камашди. Кейин жарликдан бултурги гармсел тиқиб кетган ҳўл ха-

шакни, ялангликда очилиб қолган чирик тезакларни териб келиб, кичкина гулхан қаладилар.

Гулхан бўлиб гулхан эмас, шунчаки бир олов, тезакнинг димоқёраар иси, қўзиқулоқларнинг намиққан, кўзни ачитувчи сарғиш тутуни, олдиндан нимжон бир тафт, орқадан эпкинли изғирин шамол ва тўрт болакай: Ҳазрат, Сафар, Қўзибой, кичиги — Тошпўлат. У кўзларидан ёш оқизиб, бурқсиб ётган тезак уюми тагидан пуфлайди.

— Мурод амакига маза-да, Тошпўлат!— деган эди ўшанда Қўзибой.— Доим яланг оёқ юради, оёқлари ҳеч совуқ емайди, қордаям этик киймай юради!..

Тошпўлат ишонмади. Ҳайратдан кўзлари каттакатта очилди.

— Худо урсин, ажина чалиб кетсин!— Қўзибой қоқсуяк панжасини бўғзига пичоқ қилиб қўйди.— Худо урсин агар, қордаям яланг оёқ юради!..

Ўша баҳорда, Ғайбаров роса бир ой тўшакка михланиб ётган эди. Хонанинг деразалари офтобга терскай, ичкарига ёруғ унча тушмас эди. Очиқ деразалардан вижирлаганча қалдирғочлар учиб киради, майналарнинг ҳадик тўла овози, кечалари қурбақалар... Овозлар кўп ва турфа хил. Ҳатто ҳаво ҳам қандайдир янгроқ, таранг тортгандек бўлиб туюларди.

Вужудни эзган иситма, муздек тер баҳорни баралла туйгани имкон бермайди. Юрак қисади. Ёстиқнинг ёнида мудом очиқ дастурхон, анорлар, қанд-курс, Амма келтирган қизил олмалар, чойнакда яхна чой—шифтга тикилиб ётасан.

Шифт баланд эди. Умуман, Раим оқсоқол қурган биноларнинг ҳаммаси баланд, Девкомат, лекин юраги торроқ одам эди, пастак шифтни ёмон кўрарди. Тошпўлатга шифтнинг бир хил мовий тусидан кўра, оқсарик бир доғ қизиқроқ бўлиб кўринарди. Мудом шунга тикилиб ётарди. Аввалига доғни кўршапалакнинг

қуриган мурдаси фахмлаб чўчиди, отасидан сўради. Раим оқсоқол кулди: бу Болтанинг иши, уйга кўчар кунимиз шу ерда битта қўчқорни нимталади, ҳаром томирини ажратгану шифтга қаратиб отган.

Ташқарида — баҳор; уйнинг ичи ғира-шира, шифтда қуруқшаб қотган гўшт парчаси, юрак димиққан, шунчалар зерикарли эдики, Тошпўлатга селнинг муздай сувига оёқ тиқиб ўтирганини эслаш ёқимлироқ туюларди... Бўтана бўлиб, пишқириб оққан сувни, но-чоргина осма кўприкнинг тагида айланган, кўпиклари-га довур лойқа гирдобни, унинг совуқ эпкинини қайта-қайта идрок этади. У муздай сувга оёқларини солиб ўтирибди. Қутурган сув осма кўприкни ялай-ялай деб оқади, сув кучли, у эса жуда кичкина, чумоли орқалаган ушоқдай, лекин катта бўлишни истайди, катталардай мард бўлишни, совуқдан қўрқмасликни, ҳатто қалин қорда ҳам Мурод амакидай бемалол яланг оёқ юраверишни истайди. Сўнг гирдобнинг чирпираклари ва пишқиргани, сувнинг совуғи... ҳамма-ҳаммаси кўнгилдан ташга чиқади, кўзлари олдида у умрида кўрмаган ярим афсонавий, қишнинг-қорини яланг оёқ кечиб юрадиган мард ва чидамли одам — Мурод амакининг жуда хира, лекин ҳайбатли сиймоси қад кўтарарди-ю, буткул дунёни тўсиб қўяди!..

Ушанда Она қўрқди. Қўрққанидан авлиёга оқ қўчқор атаб юборди. Она жуда қўрқоқ эди, гўёки худо унинг ҳар бир сўзини эшитиб турибди, салгина гуноҳни, дилнинг салгина қинғирлигини ҳам дарров сезади-гандай...

Раим оксоқол кулди: бекор қиляпсан, хотин, қорасини атасанг бўларди, қора қўчқоримиз кичикроқ, оқининг гўшти кўп, қассобга пуллардик.

Она унга йиғлаб тармашди: сизга бола керак эмас! Болангиз бир ўлиб тирилди-ю, сиз битта қўчқорни қизганасиз!

Раим оқсоқол муртларини бураб кулди. Унинг кулмасдан иложи йўқ эди. Уни, Раим раисни, бир умр қилган иши топганини совурмоқ бўлган одамни, чўнтагида сариқ чақа тутмаган одамни, бугун келиб хасисликда айблашяпти!

Раим оқсоқол мириқиб кулди.

Она йиғлади.

Сўнг, чоршанба куни, Тошпўлат оёққа турган куниёқ уни Амманинг ортига ўтқазиб, ўзлари бошқа уловларда, авлиёнинг мазорига қараб жўнашди. Олдинда — эгарга семиз оқ қўчқорни ўнгариб олган Наим амаки, ундан орқароқда, қора мода эшакнинг устида Амма билан Тошпўлат, кейин бошқалар... ёлғизоёқ дашт йўлидан кетишди. Ҳовлида биргина Раим оқсоқолнинг ўзи қолди. У авлиёнинг мазорига боришни истамади.

Авжи баҳор эди. Ёлғизоёқ йўлни ёмғир савалаб қотирган. Утлар ювилгандек озода. Ям-яшил чимзор, саноқсиз қўзигуллар, тошбақагул ва гулиқайрағочлар, сариқ ва гунафша... Йўлнинг икки тарафида пастбаланд, лекин бирдай ясси тепачалар... Тепачалар ғалати туюлди. Тошпўлат Аммадан сўради. Амма бирдан маъюсланди, кейин «тепача» деб тушунтирди, лекин ёлғонга тили айланмади, ростига кўчди: одамлар ясаган, болам, тагидаям одамлари бор.

Авлиёнинг мазори ёнида кичкина хонақоҳ бор эди. Уловларни боғлаб, шу хонақоҳга киришди. Нам, чирик сомон ҳидини ютган кўйи ичкарини гир айланиб, деворларга бош уриб тавоф қилишди. Тошпўлатни Амманинг ўзи етаклаб олган эди. Тошпўлат ҳали тавоф қилишни билмасди. Амма унинг энсасидан тутиб, деворга томон ундади: тавоф қил, кофир, авлиё буванг бошқа дарду балолардан асрасин!..

Боши деворга теккан маҳали Тошпўлатнинг йиғлагиси келди. Аммага алами ошиброқ тикилди, лекин йиғлаёлмади, кўрдик, Амма ҳам пешонасини аямаяп-

ти, қуруқшаган лабларини чўзиб, шўр босган деворларни ўпяпти.

Хонақоҳдан чиқишди. Мугасадди қоровул чол билан Наим амаки четроққа ўтиб, оқ қучқорни сўйишди, кейин чол қўйнинг бўғзидан тизиллаб оқаётган исиқ қондан бир пиёла келтириб авлиёнинг гури устига тўкди. Авлиёнинг гури кўп қон ичган эди: устидаги тошларнинг ҳаммаси кўнғир тусда, қотган қон палахса-палахса бўлиб ёрилган.

Чеккадаги якка кайрағоч тагидаги ўчокка шохшабба қалаб, қозон осишди. Қоровул чол қўлини соябон қилиб пастга, кабристон этагидаги ғарибгина уйларга қаради:

— Сувни Муродбой оғжелади.

Сўнг аёл-эркак ўчоқ олдида давра қуриб, Муродбойнинг сув келтиришини жимгина кутишди.

Ғайбаровнинг эслаб қолгани шу.

Кейин, бирор ўн беш йил ўтиб, Ғайбаров Шоирга Мурод амаки ҳақида озгина гапирмокчи бўлди. Лекин Шоир унинг Мурод амакига ўхшашни истаб, селнинг бўтана сувига оёқ тикқанига ишонмади, аммо ўзини ишонгандек кўрсатди ва хитоб қилди: жуда нафис, Ғайбаров, сиз анча самимий одамсиз, асли ёзувчилик қилсангиз бўларди.

Ғайбаров беписанд кулди: мен нафис адабиётни ёмон кўраман.

Шоир таъкидлади: йўқ, йўқ, менинг гапимга ишонинг, Ғайбаров ака.

Ғайбаров ўзининг самимий эмаслигини айтди.

Шоир ранжиди, лекин у гапиришга ўрганиб қолган одам эди, зум ўтмай хафаликни унутди ва ўзининг ҳикоясини бошлади:

— Бизнинг юртимизда ҳам битта жинни бўларди, Ғайбаров ака. Онаси қари — уйдан қўчага чиқолмайди, отаси қари — гузардан бери келмайди, бозор-ўчаргаям жиннини юборишарди. Одамлар қизиқ, Ғайбаров ака,

минг ғирроми бўлсин, минг каззоб бўлсин, лекин жинни билан етим-есирга қолганда кўп ғирромлик қилишмайди. Ҳалиги жинни бозордан туппа-тузук харид қилиб келарди. Кейин онаси қўлига иккита пақир бериб, кўчанинг нариги бошига сув опкелгани юборарди. Бир чақиримлар бор денг, Ғайбаров ака, жинни шунча йўлдан икки пақир сувни кўтариб келади. Иссиқ, йўл тошлоқ, бунинг устига жинни мудом оёқ яланг юради, то-вонини ер тишлайди. Сизу бизга ўхшаган одам ҳар ўн кадамда бир марта дам олади, лекин у дамнинг нималигини билмасди. Пақир тўла сув, чарчоқ билан оғриқдан майншиб, зўрга юради, гандираклаб кетади, лекин пақирларни ҳеч ерга қўймайди. Елкаси узилиб кетмаганига ҳайрон қоласан. Энди ўйласам, ростдан жинни бўлган экан, бир чақиримдан сув ташиган одамнинг пақирларни ерга қўйиб, ақалли бир марта бўлсаям дам олгани ақли етмаганини қаранг!

Ғайбаров Шоир яна нималарни гапирганини эслаёлмайди. Шоир у пайтлар бошқаларга ёқишни, танилишни истарди, бунинг устига, андаккина кайфи ҳам бор — кўп гапирган. Ғайбаровнинг эслаб қолгани икки челақ сувни кўтариб, гандираклаб-гандираклаб келатган тентак булди, холос. Сўнг у хаёлидан Шоирнинг ўзини ва унинг тентагини қувлаб чиқарди. Бир зум ўтмишга боқди ва ортда, йиғирма йилча ортда, қабристонни, ундан пастга қараб кетган сўқмоқни ва шу сўқмоқнинг этагидан иккита челақ сув кўтариб келатган Мурод амакини кўрди. Мурод амаки мазорбошига етиб келгунча роса қийналди, майишди, гандирак-лади, лекин челақларни ерга қўймади, челақларни ерга қўйиш мумкинлиги унинг ҳам хаёлига келмади.

Аммо Мурод амакини жинни дейишга Ғайбаровнинг тили бормади.

Мурод амаки хотиралар тубидан тиниқиб чиққан, хотиранинг ўзи сингари азиз, соф ва содда эди.

Шунда Ғайбаров ўзига бот ва бот уқтирди: сен ун-

га тақлид қилганингдан уялма, дўстим, майли, фахрланмаслигинг мумкин, лекин ҳеч уялма!

Мурод амакининг ориятманд одамларга ўхшаб, ўзи тўкиган тарихи йўқ. Унинг тарихини бошқалар тўкиган. Биладиган ва тушунадиган одамлар. Бу кўп серқайғу, лекин эгаси учун беташвиш бир тарих. Уни ҳамма билади. Мурод амакининг ўзидан бошқа ҳамма билади.

Айтишларича, Мурод амаки урушга боришни истамаган. У азал-аввал милтиқ овозини эшитса, қўрқар экан. Урушга чакириб келишганда Мурод амаки урушнинг ўзини ўйламаган, бор-йўғи лашкар йиғадиган одамларнинг елкасига илиғлиқ милтиқлардан қўрққанидан қочган.

Биладиган одамларнинг айтишларича, Мурод амакини тегирмон тагидан топиб олишган. Топмасликлари ҳам мумкин экан, лекин Мурод амаки бекинғали жой ахтариб, тегирмон тагида каламушлар борлигини ҳисобга олмаган. Чамаси, у каламушлардан худди милтиқдан кўрққандай, балки ундан ҳам зиёдроқ қўрққан. Бекинишга бекингану, лекин каламушларни кўрган заҳоти дод солиб, тегирмон тагидан отилиб чиққан. Биладиган одамларнинг айтишларича, Мурод амаки урушгача ҳам урушдан кейингидек содда экан. Қочоқлигини эслашнинг ўзиданоқ уни айёр бўлган, деб айтиш қийин. Негаки, урушдан қочган одам учун тегирмон тагидан ҳам бемаънироқ бошпана бўлиши мумкинми? Уруш бошланганда бошқа одамлар, биров мардлигидан, биров уялғанидан, лекин ҳамма бирдай тинч, ортиқча гап-сўзсиз ғарбга жўнаган. Лекин Мурод амаки уларга ўхшаган довюрак ёки уятчан бўлмаган, урушга боришни истамай, тегирмоннинг парраклари остига яширинган.

Галатепада Сотим пакана ҳам ҳарбийдан қочган.

Уни ҳеч ким тополмаган. У роса беш йил сомонхона тагидан қазилган лаҳмда яшаган. Ташқарига фақат кечалари, эл уйқуга кетган маҳали чиқаркан. Ниҳоят, беш йил урушни ўтказиб, Сотим пакана чоҳдан чиқиб келган, ўзини ҳукуматнинг қўлига элтиб топширган, уч-тўрт йил қамоққа тушишни ўйлаб борган, лекин, уруш тугаб, одамлар бир муддат шафқатлироқ бўлиб қолганми, уни қамашга ҳеч ким ҳафсала қилмаган; қайтиб келиб, тагин кутган, лекин биров ортидан излаб келмаган. Гўёки дунё уни буткул унутиб юборгандай, гўёки у— йўқ, ўлган, биров кўрган да салом бермайди, берган саломи аликсиз қолади.

Мурод амакига келсак, агар ақли кўтоҳ бўлганида, уни мутлақо безовта қилишмас эди. Эҳтимол, у салпал қўрқоқ бўлгандир, лекин асло жинни бўлмаган, бинобарин, милтиқдан ортиқ даражада даҳшатга тушмаган, тегирмоннинг тагига ҳам бекинмаган, уни аскарлар қувлагани йўқ, каламушлар ҳам қўрқитган эмас. Буларнинг бариси ёлғон, биладиган одамлар Мурод амакининг изни ва иштирокисиз тўқиган гаплар.

Рости — Мурод амакининг кўп қатори урушга боргани ва ундан саноқли тирикларга қўшилиб қайтгани.

Рости — унинг ўзи ҳақида бир оғиз ҳам жўяли гап айтолмагани. Бир оғиз жўяли гап айтолмаган, лекин Галатепани шунча йил ва йўллардан сўнг ўзи топиб, Каттақўрғондан Неъмат аравакашнинг уловига тушиб келгани-чи?

Қарасам, Каттақўрғондан чиқар йўлда Муродбой турибди. Кўриб тўхтадим, индамай аравага минди. Гап сўрасам, жавоб бермайди. Энаси бечоранинг қазосини эшитган бўлса, шундан кўнгли хуфтон экан-да, деб ўйладим. Аравада чайқалиб, кўзи илинибди. Галатепага кирар маҳали устига чакмонимни ёпдим. Кейин одамлардан суюнчи

олдим. Умидвор одам кўп экан, кўп суюнчи бе-
ришди. Суюнчи узатган одамга чакмоннинг бари-
ни кўтариб, Муродни курсатаман, у боёқиш гап-
дан беҳабар, тинчгина ухлаб ётибди. Уйлариинг
рўпарасига келиб, туртиб уйготдим, аравадан
тушди, уйига қараб норюриш килиб кетди. Лў-
киллаб юрганига парвоям қилмабман. Ахир, шун-
ча вақт ўтди, шунча қон тўкилди, энди шунча
қиргиндан кейин уйига омон қайтган банда,
югурмасдан, лўкиллаб кетганига балли. Бошқа
одам бўлса, энтикиб ўларди!..

Неъмат аравакаш Мурод амакининг лўкиллаб юр-
ганига парво килмаган. Лекин тоғаси бирдан пайқади.
У ориятли одам эди, жияни Муроднинг лўкиллаб юр-
ганини ҳеч ёқтирмади. Уни бирор ой эски оғилнинг
тўридан қазилган хандақда сақлади, чалоп билан
кўкпиез бериб боқди, тузалиб кетар, лўкилламай бош-
қа одамларга ўхшаб соппа-соғ юриш қилар, деб умид-
вор бўлди. Лекин тоғанинг умидлари пучга чиқди. Ой-
дин бир тунда ҳовлига чиқариб синашга юргизиб
кўрганида Мурод амаки аввалгидай лўкиллашичи
қўймади. Тоға уни қайтадан хандаққа ҳайдади. Кўнг-
лига турфа ўйлар келди, лекин инсоф қилди, ҳарна
бўлса ҳам, туғишган жияни, бегона эмас, хандақни
текислаб юборгани кўнгли бўлмади...

Пешинда Галатепани айланиб юриб, Жалилнинг
ҳовлисига кирдим. Мени кутмаган эканми, кўзла-
ри бежо бўлаверди. Мен эски оғилга қараб боряп-
ману, Жалил ёнимда илонга ўхшаб эшилади, бу
бир номаҳрамоқ жой, хотиннинг ашқол-дашқол-
ри қалашиб ётибди, деб айтади. Мен колхознинг
йўқолган бир яшар новвосини излаб юрибман, бу
менга хотинини пешкаш қилади, кўзимга бирам
ёмон кўринди, бирам ёмон кўринди!... Йўлимдан
четлатиб, ичкари кирдим. Қарасам, Муродбой бе-

чорани хандаққа тиқиб қўйган экан. Зангар Жалил оёқларимга тирмашиб йиғлади. Муродбойнинг ўзидан гап сўрасам, ҳеч индамайди, мўлтираб тоғасига қарайди. Буёқда Жалил йиғлапти, энди Муродбойни бошимда кўтариб юраман, дейди. Ёмон ғазабим қўзиди, ўлдириб-нетиб қўйишим ҳам ҳеч гап эмасди, бир амаллаб ўзимни босдим, Жалилнинг елкасига беш-ўн қамчи тушириб, Муродбойни хандақдан чиқариб олдим, озодликка қўйиб юбордим.

Раим оқсоқолнинг бу гаплари қирқ олтинчи йилга тегишли. Ўшандан бери Мурод амаки озодликда яшайди. Уйи йўқ, жойи йўқ. Боши очиқ — истаган тарафига кетади. Раим оқсоқол мошиначи Рифқат абзийга айтиб, икки сидра кийим-бош қилиб берганида ҳам эгнига илмади. Ўзининг урушдан кийиб қайтган эски шинелини афзалроқ кўрди. Шинелини то тўзиб қолгунича кийди, ямоқлари чиригач, устидан яна ямоқ солиб кийди.

Уни илгари қўшни қишлоқли Эллиқбой деган одамга менгаб юришарди. Эллиқбой ҳам Мурод амакига ўхшаб урушдан тирик қайтган. Ювош, ишдан қочмайдиган одам. Колхознинг ҳисобчилигини қилади. Бўш қолди дегунча, эшаккинасини миниб даштга чиқади, хас-хашак ўради, саксовулнинг қуриб тушган шохларини теради, хуллас, рўзгорининг ташвиши билан овора. Биров уни қон кечиб урушган, деб ҳеч ўйламайди. Беозор, мўмин, кейин салгина кўнгилчанлиги бор, даштда учраган кимсага кўзасидан сув тутади, суви бўлмаса хуржунидан бирорта таррак қовунча чиқаради. Одамлар уни чўчитишни хуш кўришади. Эллиқбой жуда қўрқоқ, кўчада юриб кетяптими, уйда ўтирибдими, дашти биёбонда юрибдими, ишқилиб, «Танка келяпти!» дейилса бас, бошини чангаллаб, кўзлари косасидан чиққудай бўлиб қочади. То силласи қуриб,

ерга юзтубан йиқилиб қолгунича қочади. Унинг танкдан қўрқишини қаёқдан билиб олишгани номаълум. Эҳтимол, ўзи бирор суҳбатда айтганми, ёки агар босинқираб чиққан бўлса, хотини эшитиб, кейин қўшниларга айтганми... ҳар қалай, номаълум. Ғалати одам, урушнинг тугаб кетганига қанча бўлди, у эса ҳалигача танкдан қўрқади.

Ғайбаров Мурод амакини эргаштириб, боғ бурчагидаги ўчоқ тарафга борди. Улар келиши билан фонус ёруғида сабзи арчаётган одамларнинг суҳбати тинди. Кимдир сурилиб, ёнидан жой кўрсатди:

— Утиринг, домла.

Ғайбаров ўтирди. Нима қиларини билмай, дастурхон четида ётган пичоқлардан бирини қўлга олди, лекин Маҳанбой изн бермади:

— Қўявер, ўзимиз эплаймиз.

Жим қолишди. Мурод амаки Ғайбаровнинг елка тарафидан келиб, боя олган пулини ёруққа тутиб қаради, сўнг эгасига қайтариб узатди:

— Ббўлмайти... Биссўм бер!..

— Бир сўмликдан бошқа пулни олмайди,— деди Маҳанбой, кейин гапининг исботи учун Мурод амакига ўгирилди: — Бу уч сўмлик экан, амаки, катта пул, бир сўмликдан уч марта катта.

Мурод амаки қўлидаги пулни тагин ёруққа тутиб қаради, лекин катталигига ишонмади.

— Биссўм,— деди у Ғайбаровга.— Биссўм бер!..

Маҳанбой тиззаладию шимининг чўнтагидан бир сўмлик чиқарди:

— Мана, амаки, олинг.

Мурод амаки пулни олди. Кейин ҳалиги уч сўмликни тагин Ғайбаровга узатди.

— Муниям киссага солинг, амаки,— деди Маҳанбой. Эртага ўзим майдалаб бераман, сиз менга уч сўмлик битта пулни берасиз, мен сизга бир сўмлик учта

пул бераман,— Маҳанбой учта бармоғини кўрсатди: — Мана шунча бир сўмлик, энди сиз боринг, амаки, дамгингизни олинг. Мана сизга битта сабзи..

Мурод амаки Маҳанбой узатган сабзини қўйнига солиб, даврадан нари кетди.

— Бекор қилдингиз, Маҳан ака,— деди ёшгина бир йигитча.— Сабзига тиши ўтмайди.

— Ўйламабман, махсум,— дея иқрор бўлди Маҳанбой.

— Муродбой қариди,— деди чеккада ўтирган Соли қассоб.— Уни соб қилган ёнғоқфурушлар бўлди. Қўрққанидан ҳовучлаб узатган, энди қарабсанки, битта соғ тиши йўқ. Қачонки қозон осилганда келса, унга бир парча қуйруқ бераман. Мундайроқ гўштга тиши ўтмайди.

— Яхши қиласиз, қассоб,— деди Маҳанбой.

— Узимнинг ҳам битта тишим йўқ,— деди Соли қассоб.— Лекин Исматилла тиш қилиб берди. Кечқурун, ухлар маҳали олиб қўяман, эрталаб яна оғизга соламан.

— Мурод амакининг тиши бор,— деди кимдир қоронғида туриб.— Тиш буткул бўлмаса, бурни иягига тушиб кетарди.

— Бору, лекин бари чириган,— деди Маҳанбой.

— Сен тишини очиб кўрмагандирсан? — деди Соли қассоб.

— Сиз кўпюришли одамсиз, қассоб,— деди Маҳанбой.— Мурод амакигаям битта шундай нарсадан топиб берсангиз бўларди.

— Унга тишнинг кераги йўқ,— деди бояги йигитча. Уни Ғайбаров келбатига қараб, мулла Дониёрнинг кенжа ўғли, деб тахмин қилди.— Кунни оз қолган. Тиши соғ одамлардан ози қоляпти-ю...

— Сен кўп маҳмадана бўлма,— деб жеркиди Маҳанбой.— Ҳарна бўлсаям, кунни битмаган одамга тиш керак.

— Мен унга ўлим тиламадим-ку?— деди мулла Дониёрнинг кенжаси.

— Мен сени биламан, сен зангар, отанг ўлгандаям парво қилмагансан,— деди Маҳанбой.

Мулла Дониёрнинг кенжаси ўқрайди, лекин индамади.

— Мен шаҳардан бир суриштириб кўрай,— деди Соли қассоб.— Балки, Муродбойгаям тиш опкеларман. Лекин кўп излаш керак шекилли.

— Ўзини оборинг, дўхтирлар кўриб, мос тушадиганини ясаб беради,— деди Маҳанбой, кейин мулла Дониёрнинг кенжасига юзланди:— Сен ҳам Мурод амакидан ор қиласан, номард.

— Мунинг гапга нима дахли бор?— деб ҳайрон бўлди мулла Дониёрнинг кенжаси.

— Ҳамманг ор қиласан,— деди Маҳанбой.— Мана, қассоб унга ачингандай бўляпти. Қозонбошига айланиб келганида қуйруқ берармиш. Лекин ҳамма гапи ёлғон. Тўй-пўйда берган бўлса бордир, тўйнинг емиши ҳамманики, лекин қассоб уни атай уйига чақириб, битта ўзига деб бир кило гўшт қайнатармиди? Ўлганда қайнатмас!..— Маҳанбой Соли қассобга хўрозланиб қараб қўйди. Қассоб мик этмай ўтирарди.— Мурод амакининг тиши тугул, жағи узилиб тушса, ачинмас!— У баттар авж қилди.— Шаҳарга эргаштириб боргани уялади. Мурод амакининг усти жулдур, кейин лўкиллаб юради... Уялади, қассоб уялади!..

— Мен уялсам, сен ўзинг обор!— дея зарда қилди Соли қассоб.

— Обораман!— деди Маҳанбой.— Маърака ўтсин, ўзим обораман.

— Сен мошин ҳайдайсан, сенга осонроқ,— деб қўйди Соли қассоб.

— Ўғлимнинг отиниям Мурод қўяман!— деди Маҳанбой.— Ҳамманг ор қиласан, ўттиз йилдирки, неча ўғил бола туғилса, ичида Мурод дегани йўқ. Мазах

қилиб, ҳамманг бир сўмдан берасан. Кейин ундан Тўрабой алдаб олади.

Ҳеч ким индамади. Овозни баланд қўйиш ўнғайсиз эди. Бировнинг маъракаси. Ҳазил гап эмас, кимсан Раим оқсоқолнинг маъракаси... Галатепани эллик йил оғзига қаратган одам, азасида низо қилиб ўтириш яхшимас. Маҳанбойники кечиримли, қариндошлиги бор, кейин марҳумнинг тўнғичи билан ошначилик қилади. Қолаверса, унинг бир хил гаплари рост: Соли қассоб ҳеч қачон Мурод амакини етаклаб, шаҳардаги тиш дўхтирига бормади, Мурод амаки тирик экан, бирор-та галатепалик ўғлини унинг оти билан атамади — прим қилади.

— Тўрабойнинг икки дунёсиам куйиб кетган,— деди Соли қассоб.

— Орқасидан сасиманг, қассоб,— деб тағин кўрс гапирди Маҳанбой.— Узини кўрганда пастқамга ташлаб кетасизу, бу ерда гарданкашлик қиласиз!..

Яна жим қолишди. Ғайбаров ўзининг ортиқча эканини сизди: у келгунча одамлар ўзларининг гапини гапириб ўтиришган эди, энди... Инсоф билан айтганда, Раим оқсоқолнинг ўлими улар учун катта йўқотиш ҳам эмас. Наридан борса, унинг раислигини, қилган бир-икки хайрлироқ ишини эслашади, кейин маъракаси қандай ўтганини эслашади: фалончи қазо қилганида фалон жойдан фалончилар келди...

— Косонга одам кетганмиди?— деб сўради Соли қассоб.

— Менинг хабарим бўлмади. Соли ака,— деди Ғайбаров.— Косондаям, Қаршидаям ошналари кўп эди.

— Раҳматли ошначиликни жойига қўярди,— деди Соли қассоб сал туриб.— Кейин ўзи фириб егувчи эди. Ҳаммасини билмайман, лекин битта Маҳаммат деган самарқандлик ошнаси бўларди. Қарз сўраб келди. Оқсоқол гапини синдирмади, кўзимнинг олдида сўра-

ганича санаб берди, кейин оқсоқолни қамашганида шу Маҳаммат ақалли ҳол сўраб Галатепага келмади.

— Балки турмага боргандир, қайдан биласиз?— деди Маҳанбой.

— Турмагаям бормаган, мен оқсоқолдан сўраганман, ўзи ошна тутинганига афсусланиб юарди.

— Пулини кайтариб олгандир?— деб сўради мулла Дониёрнинг кенжаси.

— Ғалчасан-да, болам,— деди Соли қассоб.— Оқсоқол пулига ачингани йўқ, қадрига куйди. Пул деганинг нима, қўлнинг кири-да! Худди тариқнинг донасидай, бармоқларинг орасидан шувиллаб тўкилади-кетди!.. Оқсоқол раҳматли, ошнаси Маҳамматнинг лоақал бир пиёла чой ичгани келмаганига ачинарди. Лекин у келмади, номард!..

— Оқсоқол эгарда маҳали тиллани кўп қилиши керак эди,— деди мулла Дониёрнинг кенжаси.— Ана, Назар махсумнинг «ҳукумат» ўғли Санақул, пулдан пора берсанг, кетимни артаманми, деб дастаси билан юзингга отармиш, қизилидан оларкан, кейин яхлит фишт қилиб қуярмиш...

— Тек ўтир-эй, жинқарча, мулланинг боласи!..— дея ўдағайлади Маҳанбой.— Одам менгашниям эплаши керак-да! Нима, сенга оқсоқол аттормидики, мол-дунё йиғса!.. Э, ўзи бизлардан бу дунёда нима қоларди, ташиб кетармидик. Икки-учта кўнгил етар жўранг бўлиб, овунтириб турсаю ўлар соатинг келганини сезмай қолсанг, шу керак-да ўзи!..

Ғайбаров ажабланди, Маҳанбойнинг тажанг юзига синчиклаброқ тикилди. Ичида унинг гапларини такрорлади, баттар ҳазин тортди.

— Оқсоқол қўлидан келганини қилди,— деди Соли қассоб.— Тошпўлат домлани ўқитди, Зокирбой дўхтир бўлди. Қолганлариям, худога шукур, юртнинг орти эмас, манзили, тутган исканаси бут, оқсоқол кўнгли тўлиб кетди...

Ғайбаров бошини қуйи эгди. Бу гап унга аталган эди. Уни юпатишмоқчи, далда беришмоқчи.

— Раҳматли бирор нима қолдирган чиқар,— деб тусмоллади мулла Дониёрнинг кенжаси.— Ақли бор одамнинг хаммаси ҳам озмунча йиғинади, бола-чақани ўйлайди.

— Оббо, энағар-эй!..— деб бошини сараклади Маҳанбой.— Отанг раҳматли ақли эди, лекин сенинг ақлинг киссанга тушган кўринади.

— Рост-да,— деди мулла Дониёрнинг кенжаси Маҳанбойнинг гапларига парво қилмай.— Оқсоқол шунча йил давр сурди, қўлида пул тутган, мол тутган... Ёмон кунга деб асагани ҳам бордир? Йў-ўқ, бир нима қолдирган.

— Васият қолдирибди,— деди Ғайбаров сал ўнғайсизланиб.

— Ана, айтмовдимми!..— дея қувониб сўзлади мулла Дониёрнинг кенжаси.

Қўрдаги одамлар Ғайбаровга қарашди.

— Васият қолдирибди,— дея такрорлади Ғайбаров.— Лекин мен ҳали ўқиб кўрмадим.

— Тилла-пилла кўмган жойини айтган бўлса керак,— деб яна тахмин қилди мулла Дониёрнинг кенжа ўғли.— Уни очиқ сарфлаб бўлмаса...

— Жим тур, бари бир у тилла сеники эмас,— деб Маҳанбой унинг биқинига туртди.

— Ростдан ўқимадим,— деди Ғайбаров.— Ҳали менга кўрсатишмади.

У негадир айбсиниб, қимтиниб гапирди. Аввал ҳам ишонинқирамай турган одамларнинг баттар шубҳаси ортди. Ўзи ҳам бир зум гумонга борди: ростдан ҳам, отам сездирмай йиғинган бўлса-я!..

Ишонмади, лекин кўнгилнинг четида гумон қолаверди.

Қўрда ўтирганлар бошқа гап сўрашмади. Улар Ғайбаровдан, қўрга қўққисдан келиб қўшилган, туриш-

турмушига шаҳар нуҳси урган одамдан салгина ий-манишар, лекин уни бегона санамас эдилар.

Ғайбаров шунисига шукрона айтди.

4. ҚИЗИЛ ОЛМАЛАР

Ғайбаров четроқдаги тол сават устига ўтирган эди, Анзират кампир, алами ошган, унинг ёнига йиғлаб келди. Чамаси, кампир Ғайбаровни ўзига яқин хаёл қилди. Гуёки улар иккиси ҳам бу ерда бегона, иккисини ҳам четга суришди, айиришди, мана энди улар иккиси одамлардан нарида, ҳеч нарсага аралашмай туришибди.

Ғайбаров кампирнинг кўз ёшига дош беролмасликдан қўрқди.

— Ичкарига киринг, эна,— деди.— Кутиб қолишадн.

— Менга ким ҳам маҳтал бўларди, болам, менинг бировга керагим бормиди...

Кампир шундай деди-ю, лекин ичида, бари бир буям бегона, деб ўйлади. Хўрлиги ошди. Раим оқсоқолнинг қилган номардлигини эслади. Бу ўй кўп эски эди, уни Анзират кампир салкам қирқ йилдан бери ўйларди; энди жуда ўтмаслашиб қолган, ортиқ жонни қийнамас эди. Лекин кўхна ўйлар энди ҳеч асқотмайди, улар ҳозир, Раим оқсоқол зах ерда ётган маҳал, жуда ёмон туюлди: қўй, Анзират қарғанма, яхшими, ёмонми, ишқилиб, имонини берсин, раҳматли тинмаган одам эди, энди уёқда тиним топсин...

Анзират кампирнинг кетмоқчи эмаслигини кўриб, Ғайбаров ўрнидан турди, сават устидаги шолчани тўғрилаб, кампирни ўтқазди:

— Озгина дам олинг, эна.

— Сенга гапим бор, Тошпўлатжон,— деди Анзират кампир.— Эсингда бўлсин, амманг — сенинг душманинг!..

Ғайбаров Амманинг душманлигини ҳеч тасаввур қилолмади. Амма қари эди, қариб-чуриган бир кампир, Анзират кампирдан ҳам кампирроқ.

— Илойим, уйи куйсин,— деб қарғанди Анзират кампир.

...бу гапниям отамдан мерос олган.

Фақат бу гап Анзират кампирнинг оғзидан қарғиш бўлиб чиқади. Раим оқсоқол айтганда сўкишдай чиқарди. Кейин Раим оқсоқол аёлларни сўкмаган, ор қилган — аёлнинг ўзи нимаю яна уни сўксанг... Эркакларни, уйинг куйгур, деб сўкарди. Унда одмироқ сўкишларда тилга олинадиган мавҳум хатти-ҳаракатлару шалақиликдан асар ҳам йўқ, сўкаётган одамнинг эркаклиги ва нафратнинг аниқ миқдори сезиларди: у й и н г к у й с и н .

...уйнинг сурати, қиммати, ёнғин, ҳисобга чақиладиган зарар, хуллас — манзара.

— Аммангнинг уйи куйсин,— дея тағин қарғанди Анзират кампир.— Тухуми қурисин, аммаси бўла туриб шу гапни айтибди .Жончиқар чоғида раҳматлининг бошида ўтирган экан.

— Бекор гап,— деди Ғайбаров.— Амма эмас, Наим амаки ўтирган. Зокир айтди.

Ғайбаров кеча укасидан ҳаммасини сўради: беморнинг бошида ким ўтиргану кимлар ҳол сўраб келган... Англадики, отасининг касалига ҳеч ким парво қилмаган. Нар и борса — тумов, ўз-ўзидан ўтиб кетади, деб уйлашган. Раим оқсоқол ўз яқинлари учун ҳам жуда ҳайбатли одам эди: неки низо бўлса, унинг ўзи ечади, маслаҳат ошларининг тўри ҳам уники, гўёки қариндошлар ҳаммаси муриду Раим оқсоқол — пир, кўзлари тийрак, боши баланд, нақ осмонга туташиб кетган! Эҳтимол, қариндошлар Раим оқсоқолнинг ўлмоғи мумкин эканига ишонмагандир ҳам?

Унинг бошида биргина Наим ўтирди, Наим, Салим-

бой билан Майрамнинг ёлғиз ўғли, Раим оқсоқолнинг ёлғиз жияни. Беш кун тугал ёнидан жилмади.

Раим оқсоқол Наимни унча ёқтирмасди. Боши ёстиққа теккач, қариндошлардан биргина Наимни чақириб олганида ҳамма ажабланди. Ахир Раим оқсоқол уни қанча ёзғириб гапирган, бўшанг одам, деб айтган, оғзига кесак қаласанг увоғи турмайди, мунинг устига қўли эгри, елкаси ивиброқ терламас!..

Наим тоғасидан ийманарди, лекин ёмон кўрмасди, унинг гапларини жим туриб эшитарди. «Сени йўрганигда уриб кетган, Наимбой, ўлгандаям биринг икки бўлмайди».

Наимга алам қилади, бирини икки қилишни ўйлайди. Тоғасига қасд қилиб, ўзини унга кўрсатиб қўймоқчи бўлиб. Лекин ҳеч иложини тополмайди.

Наимнинг чирангани Раим оқсоқолнинг завқини келтиради, ётиб қолгунча кулади: «Яша, жиян, яша, Наимбой! Сенга шунча пул бердим, мол бердим, қани улар? Энди мени ҳисобга қўшма, мени қўй, майли, улуснинг ушоқ молини боқ, таксасини ўзим кўяман, қўй бошига бир сўмдан, эчки бошига — эллик тийин, мингта қўй боқсанг, минг сўм пул топасан!..»

Кейин ўзи бош бўлиб улуснинг подачилигини Наимга олиб беради.

Булар Раим оқсоқолга бир эрмак эди — у Наимнинг хашаки ғазабини кўриб ҳузур қиларди. Ахийри, Наим чидаёлмади, бир гал тақдири таваккал қилиб ҳам кўрди, уятни бўйнига олдию ўзини худога топширди. Баҳор маҳали эди, эрталабки туман ичидан бир гала бўри чиқиб, сурувга оралади, ярмини йириб олиб, билганини қилди. Чўпоннинг ўзи йўқ, итларининг ҳам шашти суст, номига бир-икки акиллаб, ортига қайтиб кетишди. Сўнг туман тарқаб, кун ёйилиб кетган маҳали хабар етдию Галатепанинг мардуми қирма-қир, сойма-сой юриб, қўйларнинг ўлигини терди. Бўғизланган, қуйруғи шарт юлинган, қорни ёрил-

ган... ҳали жон сақлаб турганлари... ҳаммаёқ қон, қирон. Одамлар қўлларида пичоқ, ҳали ўлмай хириллаб ётган қўйларнинг бўғзига тиг тегизиб, ҳалоллаб қолишди. Чўпоннинг ўзини кўрган киши бўлмади.

Буриларни ҳам ҳеч ким кўрмади. Улар аллақачон кетиб улгурган эди. Роса афсус қилишди: «Бу нокас Наим вақтида хабар берса, балки аламига икки-учтасини отиб олармидик!..»

Наим икки кунгача кўриниш бермади. Учинчи кун чошгоҳда келиб аввалига тоғасининг уйига қўнди: «Қўрқдим, тоға, шунча касофатдан кейин одамлар урадими, деб қўрқдим... Келсам аччиқ устида ўлдириб қўйишарди...»

Раим оқсоқол уни тўрға ўтқазди, атай ош дамлатди, кейин, Наимнинг қорни тўйгач, секин сўради: «Ўзингиз нечтасига бўрилиқ қилдингиз, Наимбой?» Наим тоғасига зорланиб қаради: «Бор-йўғи элликта, тоға». «Пайшанбанинг бозорига обордингизми?» «Пайшанбага, тоға, Жомнинг бозори яқин, кейин у ерда ўзимизнинг жаллоблар олди-сотди қилади». Раим оқсоқол кулди: «Ўша гап — гап, жиян, сенинг пешонанг терламайди, жиян, мени айтди, дейсан, балки, ҳозир киссанг тўла пулдир, лекин биринг икки бўлмайди, сени йўрғагингда уриб кетган...»

Галатепанинг одами ҳамма гапни сизди. Бир хили, энди Наим бойиб кетади, деб ўйлади. Аммо Раим оқсоқолнинг айтгани келди — ўғирланган қўйларнинг пули Наимга юқмади. Хайриятки, бўри баҳона, ундан биров товон сўрамади. Камбағал одам, қўли эгри-ку, бироқ бола-чақаси кўп — раҳм қилишди. Қолаверса, буёқда Раим оқсоқолнинг кўзи тирик, оғринадими, деган хаёлга бордилар.

Бу турфа ҳангомаларнинг саноғи йўқ. Гўё Раим оқсоқол умр бўйи Наимнинг устидан кулиб ўтгандай. Қизиги шуки, кейин у ўлар соатида биргина Наимни ҳузурига чақиртирди.

Кеча Зокир айтди: Наим амаки ғаддорроқ-ку, лекин отамдан хайиқарди, доим ундан уялиб иложи бўлса четлаброқ ўтарди, кейин отамнинг узи чақириб олди, энди, ака, очигини айтганда, отам билан иккови биров-бировига ҳаммадан кўра яқин-да, отам раҳматли, мундан бошқа кимим бор, деб ўйлаганми?

Раим оқсоқол ёлғиз жиянидан кечирим сўраб чақирган эди — буни Ғайбаров энди тушунди.

У ҳушини йиғиб Анзират кампирга қаради: эзилган, ночоргина тол сават устида бир бурда бўлиб утирибди — раҳминг келади!

— Отангни ўларидан олдин ғарғара тортди, деб айтибди...

— Ким айтибди? — деб талмовсиради Ғайбаров. — Шу гапларни қўйинг, эна. Наим амаки мундай демайди.

— Наимнинг дардини олсин, Наим тилло-ку, тилло!.. — деди Анзират кампир. — Аммаси айтибди! Аза тугамай туриб, бу мегажин гап сотади!..

Ниҳоят, Ғайбаров англадики, Амма, мархумнинг гуноҳи кўп эди, шу сабаб, қийналиб жон берди, демоқчи бўлган.

Ахир у аммаси эди-ку? Балки, бу гапни Анзират кампирнинг ўзи тўкиган чиқар?

Ғайбаровнинг онаси Амманни яхши кўрарди. Неча бор уни Раим оқсоқолга мақтаб, дакки ҳам эшитган. Гўёки қари қиз ҳақида гапиргандай бўларди. Онанинг ҳикояларидаги Амма — Амма эмас, унинг пешонасини кесган тарам-тарам ажинлар ҳам йўқ, осилиб тушган ҳалқуми ҳам йўқ, гўёки Амма бахти мунис бир жувонку, ундан ҳамдарадликни аяшнинг ўзи гуноҳ.

Амманинг кичкина қизил қутиси бўларди. Тошпўлатнинг тиши оғриб қолганида онаси қўлидан етаклаб, Амманнинг уйига олиб борарди. Амма жуда куюнчак эди, боланинг шишган лунжини кўриб, ўзини қўйгани жой тополмасди: «Вой, боёқиш, сен шўрликнинг бола-

гинаси, сенинг шугна бошинга шунчалар азобми? Сенга келган дард менга урса нима қиларди?!»

Кейин Амма йўғлаб олади.

Кейин, кўз ёшлари қуриб, мижжадан артилгач, пойгакда ётган супургидаи чўп синдириб, учига пахта ўрайди, пахта устидан атир тегизадию чўпни оғриган тишнинг қавагига тиқади.

...оғзинг тўла сўлак, атирнинг аччиқ таъми. Миядаги оғриқ сўлакка қўшилиб, мис дастшўга оқиб тушади, лунжинг карахтланади.

Унинг онаси ўзи атир сақламасди. Сабабини Ғайбиров кейинроқ бир гал уйларига қайтиб, соқолини қиртишлаб, юзига атир суркаганида тушунди.

Раим оқсоқол тўрда, қўшқават кўрпача устида китоб кўриб ўтирарди. Ўғли соқолига совун суркаши билан китобини ёпди, устаранинг юришига қараб ўтирди. Чамаси, ўзини ўйлади, қаршисида соқол қиртишлаётган одамни ўзи бино қилганини ўйлади... Бир замон бола эди, мана, бугун келиб, соқолини қиртишляпти, энди, nasib этса, буям ўзидан зурёд қолдиради...

Раим оқсоқол суюнди. Гўёки дунёда мангу яшайдигандек!..

Кейин, ўғли пуркагичдан юзига пиш-пиш атир сепган маҳали, отанинг афти буришди: «Амманга ўхшайсан, болам!..»

Амма жуда кўҳна эди. Амма энди атир суркамайди.

Ғайбаров раҳмдилроқ бўлишга уринарди: балки Амма, унинг қари аммаси, кутидаги атирни фақат болага атаб, унинг оғриқ тишларига атаб сақлагандир?

Ғайбаров атирнинг моҳиятини кечкиброқ англади. Атир — Амманинг ёшлиги эди. Энди атир ҳам, Амманинг ёшлиги ҳам, узоқда, эски замонларда қолиб кетган. Атир кўп қўйилган, мисоли дарёдай бўлиб, лекин Амма... Амам бари бир қарийверган. Фақат одатни тарк этмоғи қийин. Амма Раим оқсоқолдан қўрқар-

ди. Шу сабаб, атирни фақат кечалари сепарди, танидан анвойи ҳидлар уфуриб, хўрлик билан, кўз ёшларига беланиб ётарди!

Эҳ, бевафо дунё!

Оғриқ тиш қавағига пахта тиқилгач, Амма қутини қайта очарди, унга атир шишасини бекитиб, биттагина қизил нақш олма олиб, болага узатарди.

Бу тартиб ҳеч қачон ўзгармаган. Амма аввал оғриган тишни муолажа қилади, кейин албатта олма узатади, олмадан ҳам атир ҳиди келади. Тошпўлат атир ҳиди урган олмаларни яхши кўрарди. Бу меҳр шунчалар зўр эдики, Амманинг атир ҳиди келадиган олмалари олдида бошқа олмаларнинг, олмалар тугул, буткул дунёнинг ҳам туси қочарди.

Шундай зўр эдики, у сўлоқмондай ўсмир бўлиб, чириган тишлари йўқолиб, ўрнида янгилари ўсиб чиққанида ҳам Амманинг қутисидаги қизил олмаларни ўйлаганда, лунжини чангаллаб, онасини алдашга мажбур бўларди: «Тишим, эна, тишим!..»

Ва шу пайтда тишидан бошқа ҳамма аъзолари қақшаб оғрирди!

Кўз олдида Амманинг кичкина қутиси: ичида олмалар, битта, ўнта, мингта — жуда кўп! Ҳеч қачон тугамайди! Қути эмас, нақ кайнар хумча!..

Бечора она аҳмоқ ўғлини етаклаб, тагин йўлга тушарди.

Улар келгач, Амманинг кулбасидаги қутининг оғзи очилади... пахта, атир... оғиздан оққан сўлак...

Атирнинг аччиқ таъми оралаган қизил олмаларнинг ширадор эти...

Ва Амманинг сокин, сал макрли овози: «Вой, боёқиш, вой, сен шўрликнинг боласи, сенинг шугина бошингга шунчалар ситамми?!»

... яхши эди, бари бир яхши эди!

Ғайбаров энтикди, титраб кетди. Қаршисида яна Анзират кампирни — Амманинг ширин олмаларини

емаган, тиши ҳам оғримаган Анзират кампирни кўрди. Анзират кампир даргазаб эди. Унга Амманнинг муолажаси ҳам, атири ҳам, қутидан чиқариб ҳада этадиган олмалари ҳам — ҳеч нарсаси керак эмас! Унингча, Амма — ғар, тамом-вассалом! Анзират кампир истайдики, йўқ, исташ ҳам гапми, имонини кафил қўядики, Раим оқсоқол ҳеч ғаргара тортмаган, осон жон берган. Амма бекорларни айтибди. Раим оқсоқолнинг гуноҳи кўп эмасди. Унинг биргина гуноҳи бор — Анзиратни қўйгани. Лекин унисини Анзират аллақачон кечирган, тепада худо турибди — гуноҳини кечирган.

— Сиз парво қилманг, эна, — деди Ғайбаров. — Отамнинг бошида Амма ўтирмаган, Наим жияни бор экан. Зокирингиз дўхтир одам, ўзи айтди, отам бир ухлаганича қайтиб уйғонмабди...

Анзират кампирнинг кўзлари катта-катта очилди. У Ғайбаровнинг овози сокинлигидан ҳайратга тушди. Ғайбаров ўзини айбли сизди: марҳумнинг ўғли бундай гапирмаслиги керак эди.

— Васиятда мени тилга олмабдимми, болам?.. — деб сўради Анзират кампир. — Васият қолдирган эмиш...

Ғайбаровнинг жаҳли чиқди. Васият борлигини ҳамма билади, фақат у билмайди, у ҳатто кўргани ҳам йўқ.

— Билмадим, эна, — деди у ўзини босиб. — Отам бизга ниманиям васият қиларди, мол-дунёси бўлмаса... Борини баҳам кўрамиз-да...

— Мен сенга мол дедимми, болам?.. — деди Анзират кампир оғриниб. — Бор молини борида ўзлари бўлиб олган, кимнингки қоринни тўйдирган бўлса, бугун келиб, ортидан сасийди... Айт, болам, не қасди борки, амманг мунча сасийди?

...сасийди?

Кампирни шу бир сўзи учун гумроҳликда айбламоқчи бўлди. Лекин кампир гумроҳ эмасди, бор-йўғи

содда, айтган сўзига ўхшаш содда. Ғайбаров ўйладики, аслида ҳеч нарса ўзгармабди, ўзлигича қолибди. Унга улуғ кўринган кайғу бошқаларнинг, ҳатто бир замонлар отасига хотинлик қилган аёлнинг кўнглида ҳам узоқ яшолмайди. Анчайин чўзилмоғи эҳтимол. Биров сал эрта, биров сал кечроқ, лекин ҳар ким тагин ўз ҳолига қайтади. Ўйладики, Анзират кампир ҳозир ўз ҳолига қайтди. Эҳтимол, у ўзини бир зум ҳам йўқотмаган, бевалик туфайли чеккан хасратини дақиқа сайин эслаб тургандир? Аммага тутган кеки ҳам фақат ўзи ваҳидан бўлса-чи? Ахир у Раим оқсоқолнинг хотини эди! Кек ҳам, бошқаси ҳам унинг ўзи туфайли, ҳозир Анзират кампир дунёда энг осий санаган одамнинг (яхши одам уни қўйиб, бошқага уйланармиди?) гуноҳсиз бўлганини ўзига — яна тагин ўзига исбот қилмоқчи.

Ғайбаров хомуш тортди. Биз кичкина одамлармиз, деб ўйлади, бизнинг қайғумиз мисоли қизамиққа ўхшайди — салга юқади, салгина оғритади, сал ўтиб қўйиб юборади...

— Эна,— деди у туйқусдан,— отам билан кейин ҳеч гаплашганмисиз?

Анзират кампир саволдан ажабланмади, ҳатто Ғайбаровга андак рағбат билан қаради. Умри бўйи унга ҳеч ким бу хил савол бермаган эди, бу эса, мана, сўраяпти... Кампирнинг меҳри ийди. Саволнинг муҳимлигини, наинки муҳимлиги, муқаддаслигини туйди.

Мўмин аёл эди Анзират кампир!

— Гаплашганимиз йўқ,— деди секин.— Кўришардик, лекин гаплашганимиз йўқ. Салом бергани тилим айланмасди, болам...

Ғайбаровнинг кампирга раҳми келди. Бу бечора бирор қирқ йил, роса қирқ йил сабр қилган, деб ўйлади. У ўзи нимани кутган? Улимними? Қани эди бизни ҳам шундай кутинса! Йўқ, бизга фақат дақи-

қалар насиб қилган, холос. Бизни соя-салқин боғларда, кўчалардаги соат осиглиқ устунлар остида, сергалва бекатларда кутишади, холос...

Галатепеда Анзират ҳақида гап кетгудай бўлса, унинг онаси Ойшани муқаррар тилга олишади. Анзират Раим оқсоқолдан талоқ олгани учунгина унга харидор чиқмаган, деб айтиш айна гумроҳлик. Раим оқсоқолни ўйлашгани рост, лекин ўзига ишонганроқ одамлар чиқиб, совчи қўйса ҳам ҳеч гап эмасди. Ҳамма гап Анзиратнинг ўзида. Унга ишонилмаган, қайта эр қилмайди, деб ўйлашган. Улар бутун зот-зуреди билан шундай — отаси ўлганида онаси Ойша, минг йиллик удумни оёқ ости қилиб то қабристонгача борган. Жаноза ўқиган мулла қўй, қизим, деб айтган, сен бу ниятингни қўй, ҳали ёш бошинг бор, мундайн савдони бўйнингга олма, оғирлик қилади.

Ҳалигача алҳазар аралаш эслашади: ўшанда Ойша марҳум эрининг этигини кийди, тўнини кийди, эркак тус бўлди, сўнг қўлига қайчи олиб, тақимига урган сочларини кирқиб ташладию эрининг жасади солинган тобутнинг четига елка тутди. Тобут — талаш, тобуткашлар ҳар ўн қадамда алмашади, лекин Ойша ўзи тутган чеккани бировга бермади, тошлоқ йўлларда қоқилиб-суриниб, эрининг расо тўнига ўралашиб, унинг ўлигини қабрга элтди.

Уни ботинмаса керак, нари борса, мазор олдидан қайтар, деб ўйлашди, лекин Ойша қайтишни ўйламади, қабристонга аёл боши билан кириб борди ва шу ондан бошлаб эркак ҳисобига ўтди — энди қайтиб эр қилолмайди.

Ҳамма унга йўл бўшатди.

Гўр бошида қуръон туширар маҳали Ойша энг олдинда, эшону муллаларнинг ёнида, юзини очиб ўтирди.

Кейин Ойша ўла-ўлгунича эркак ҳисобида юрди.

Эркакнинг ишини қилди: ўтин ёрди, мол боқди, ер чопди. Унга биров аёл деб карагани журъат килолмади.

Анзиратни ўша қўрс, шафқатсиз хотин — Ойша туққан. Анзират ҳам Раим оқсоқолдан йигирма бешда ажралиб, бошқа эр тутмаган.

Ким билсин, балки чеккан азобларидан онаси Ойшага ўхшаб лаззат туйганми?..

5. УЧ КҮН АВВАЛ

Чошгоҳ маҳали Ғайбаров бозорга кириб, далада қолган шериклари учун қора кишмиш харид қилди. Бозорда узум деганнинг тури кўп эди: ҳусайни, шивилғони, мускат, доройи... Лекин у қора кишмишни танлади. Татиб ёки савдолашиб ўтирмади. Хира йилтираётган қора узум доналари қишлоқни, ишком қилинмасдан, шундоққина пушталар устида ёйилиб ётадиган узумзорларни эслатди. Болаликда укалари билан қора кишмишдан бош-бош узиб, муздек қудуқ сувига ташлаб қўйишарди, кейин оғзига тушган данаксиз узум доналари тиш тегиши билан карсиллаб ёрилади...

Унга қора кишмиш солинган сават ортида турган узумфурушнинг ўзи ҳам маъқул тушди: эғнида оқ жома, кўлида оқ доқа, дам-бадам тошу тарозисини артади, харидор татиб кўрсин деб, атай, бир парча мато устига катта бош тоза ювилган узум қўйган. Хуллас, у Ғайбаровга ўта пинаванда одам кўринди. Узумидан икки килосини тарозига қўйиб, Ғайбаровнинг қўлидаги елим халтага бошма-бош авайлаб солди, сўнг тарози палласига ёпишган ҳўл барғни пуфлаб, доқа билан яхшилаб артди.

— Тозаликка нима етсин, ука, — деди мулойим жилмайиб.

— **Ҳа**, энди...— дея Ғайбаров ҳам илжайди.— Килоси бир яримдан, жами уч сўм, энди қайтимини берсангиз, ака...

— Қанақа қайтимни?— дабдурустан ажабланди узумфуруш.— Сиз ҳали пулини бермадингиз.

— Йўғ-э,— деди Ғайбаров хижолат чекиб. Қизариб-бўзариб, чўнтақларини кавлай бошлади.— Беш сўм узатгандай бўлувдим-ку?

— Ҳали пулингизни олмадим, ука,— деди узумфуруш.

Раста ёнига келган бир-икки харидор уларнинг гапига қизиқсингандай бўлди. Ғайбаров ўнғайсизланди, чўнтагида бор пулини чиқарди.

— Беш сўм берган эканман,— деди у.— Мана, битта ўнталик билан битта учталиқ қолибди... Жами ўн саккиз сўм пулим бор эди. Йўғ-э, ака, шунгаям одам янглишадими, ахир, нархини сўрабоқ пулини бердим-ку?..

Узумфуруш ҳам чўнтагидан пулини олди. Ўнталиклар, бешталиқлар, учталигу бир сўмлик майда, эскию янги — унинг пули кўп эди.

— Балки... манавидир?..— Ғайбаров алоҳида таҳланган беш сўмликка ишора қилди.— Янгироқдай эди...

— Йўқ,— деди узумфуруш қатъий.— Менга пул бермадингиз. Ҳамёни тузукроқ кавланг.

— Далага чиқиб кетяпман, ҳамён нима қилади,— деди Ғайбаров куюниб, лекин чўнтақларини яна бир бор тинтиб чиқди.— Беш сўмлик йўқ. Ёдингиздан кўтарилган чиқар, ака, бир ўйлаб кўринг...

— Э, қизиқ экансиз-ку, йўқ пулинг ёдини қиламанми!..— деди узумфуруш таянглашиб.— Гапни калта қилинг, ука, пулини тўланг!

— Мен пулингизни бердим...

— Ўв, худодан қўрқ, ошна!..— дея узумфуруш сенсирашга ўтди.— Туҳматнинг тоши оғир-а?

Ғайбаров бирдан жаҳлланди, қўлидаги узумни халтачадан саватга ағдарди.

— Узумингиз ўзингизга буюрсин!

— Пулини берсанг олардинг, укам,— деди узумфуруш писанда қилиб.— Менга сендақаларнинг пули керакмас, садақасиз ҳам куним ўтади.

— Майли, майли, шу беш сўм билан бой бўлинг.— Ғайбаров алам билан қўл силтади, сўнг оёғи остидаги эски челақни кўтарганча нари кетди.

— Текинтомоқни қаранг!— деди узумфуруш ҳамма эшитадиган килиб.— Чучварани хом санабсан, узумни-ку, майли, бепул берай, лекин яна қайтим сўраганингга ўлайми!...

Ғайбаров йигирма қадамча узоқлашиб қолган эди, аммо ортидан қилинган замзамага тоқат қилолмади, узумфурушнинг ёнига қайтиб келди. Уч-тўртта томошаталаб одам ҳам унинг ортидан эргашди.

— Кетсам бўлмас экан,— деди у.— Эран-қаран бозорга тушиб, сизнинг қуруқ жамолингизга беш сўм қолдирайми? Кетсам кетардим, беш сўм садқаи сар, лекин ўйласам, кейин ёмон алам қиларкан!..

— Ҳалиям кетавер!— деди узумфуруш.

— Кетолмайман,— деди Ғайбаров.— Агар мен ишдамай кетаверсам, сиз унда ҳақ бўлиб чиқасиз.

— Иззатинг битди, бола!..— Узумфуруш шундай дедию сават ёнига батартиб терилган қадоқ тошлардан залварлироғини қўлга олди.— Яхшиликча кет! Ғирт товламачи экансан!

— Шуну ўйлаброқ айтсангиз бўларди,— деб алам билан бош чайқади у.

— Жўна-е, бошимни қотирма!— деди узумфуруш. Сўнг қўлидаги тошни қўйиб, чўнтагидан гижимланиб кетган бир сўмлиқни чиқардию Ғайбаровнинг юзига отди.— Ма, шуну олгину туёғингни шиқиллат!..

Ғайбаровнинг миясига сўйил тушгандай бўлди, ҳар-

чанд уринмасин, ўзини тутолмади, узумфурушнинг ёқасидан ғиппа бўғиб, силкита бошлади. Атрофдаги одамлар ҳай-ҳайлаган бўлишди, лекин ҳеч ким ажратмади. Қайдандир жиккаккина бир сержант пайдо бўлдию Ғайбаровнинг қўлини орқага қайириб олди. Усталик билан қайирди. Ғайбаров оғриқдан ўнг тарафга майишиб кетди.

— Қўйвор!..— деди у инграниб.

Сержант қўймади, баттар буради. Ғайбаров оғриқдан баттар майишиб кетди.

— Қўлини синдирасан, номард!— деб қичқирди кимдир ўктам овоз билан.— Кўрдик, ботир экансан!..

Сержант овоз келган тарафга ўқрайиб қаради, бироқ қичқирган одам етмишлар атрофидаги барваста чол эканини кўриб, зўрма-зўраки илжайди, Ғайбаровнинг қўлини бўшатди, лекин буткул қўйиб юбормади, энгидан тутиб турди.

— Узум олиб, пулини бермади,— деб шикоят қилди узумфуруш чолга юзланиб.— Яна икки сўм қайтим сўраяпти.

— Узумингиз бошингизда қолсин,— деди Ғайбаров, лекин хотинқарғиш қилаётганини пайқаб уялди, жиддийроқ гапирди:— Пулимни қайтариб берсангиз бўлди,— сўнг энгидан тутиб турган сержантга ўгирилди.— Мендан бирор ёруғлик чиқмайди, бекорга овора бўляпсиз.

Сержант бир олайдию қўлини тортди.

— Сурлигини қаранг!— деди узумфуруш.— Уртоқ сержантниям ҳақорат қиляпти!..

— Ўзингдан гапир,— деди чол энсаси қотиброқ.— Сен, мелиса болам, бориб ишингни қил, бу сен аралашгудай нозик масалага ўхшамайди.

Сержант чолнинг гапини қайтаролмади, нари кетди.

— Хўш, гапир,— деди чол узумфурушга.

— Бу одам менга тухмат қияпти, ота,— деди узумфуруш,— умримда бундай маломат эшитганим йўқ эди.

Раста ёнида йигирматача одам йиғилган эди. Узумфурушнинг нолишидан сўнг шовқин кучайди. Чол қўлини кўтариб, андак тартиб ўрнатди.

— Тек туринглар, аввал нима гаплигини билайлик,— деди у.— Хўш, узум ўзингникими ёки олибсотаргами?

— Ўзимники,— деди узумфуруш.— Ўзим қаламчасини суқиб, ўзим пуштасини олганман, ота.

— Тузук,— деди чол соқолини силаб.— Лекин деҳқон одам бундай бақириб гапирмайди-ку?

— Э, бунақада фариштаям сўкиниб юборади,— деди узумфуруш фиғони чикиб.

Чол Ғайбаровга ўгирилди:

— Хўш, сен кимсан?

— Юрган бир одам,— деди Ғайбаров ҳуши келмайроқ.— Харидорман.

— Қизишма, отингни ата,— деди чол.— Бўлмаса, кимлигингни қайдан биламан?..

— Отим Тошпулат,— деди Ғайбаров.— Далада ишлаётганларга озроқ узум олай деб кирувдим. Битта ўнталигим, битта бешталигим, кейин битта учталиқ пулим бор эди, лекин энди бешталиқ йўқ...

— Беш сўмни бердим, дейсан-да?

— Кавламаган киссам қолмади, бермасам қайга кетарди.

— Пул берганда одамнинг кўзига қараш керак,— деди чол.— Сен қарамабсан-да?

— Беш сўм одамнинг хуни эмас,— деди Ғайбаров юраги безиллаб.— Одамга алам киларкан, ахир бунинг қўлимдан пулни олгани рост-ку?

Чол Ғайбаровнинг устидаги тўзиброқ қолган арзон баҳо костюмга, пошналари ейилган латта этигига разм солди. Унинг қўлидаги ўтмас пичоқлар ва турли чўт-

калар билан тўла эски челак ҳам чолнинг назаридан четда қолмади.

— Беш сўмга ичинг ачимаса-я,— деди у кулиб.— Маошинг неча пул ўзи?

— Уч юз эллик,— деди Ғайбаров, овозида андак мақтанчоқлик сезилди, баттар ўсал бўлди.— Солиқ-полиғиям шунинг ичида,— дея ғудраниб қўшиб қўйди у.

Атрофдагилар ишонмади.

— Бу дегани туппа-тузук профессорнинг ойлиги-ку,— деди кимдир баралла кулиб.

— Балки, уч сўм эллик тийин оларсиз, ука?— деб сўради бошқа бирови.

— Энди, мукофотниям қўшса, уч юз эллик бўлади-да!..— дея пичинг қилди учинчи киши.

Чол кулмади. Барваста, гўштдор юзи жиддий, лаблари қаттиқ қимтилган, унинг на ишонгани ва на ишонмаганини билиб бўлар эди.

— Буларнинг савдосидан кимнинг хабари бор?— деб сўради у раста ортида тизилган бозорчилардан.

— Қўлида беш сўми бордай эди,— деди ўнг қўлдаги олмафуруш.— Лекин бунинг берганини, унинг олганини кўрмадим. Ёлғончи бўлмай, бешак гувоҳлик беролмайман. Балки бошқа одамнинг қўлида кўрган-дирман... Бозор ўз оти билан бозор-да, ота, бозорда мол билан пулдан бўлак ниманиям кўрардингиз?..

— Беш сўмлик энди йўқ,— деди Ғайбаров.

— Бор нарса йўқолмайди,— деди узумфуруш.— Сенда бешталик умуман бўлмаган.

Чол уларнинг баҳсига бир муддат индамай қулоқ тутди, сўнг дафъатан узумфурушга амр қилди:

— Қани, гапни чувалтирмай узумингдан торт!..

— Мен бу одамдан узум олмайман,— деди Ғайбаров.— Беш сўмни берсин, бошқа бировдан оламан.

— Йўқ, шундан оласан,— деди чол чўрт кесиб.— Ҳа, сен нега қараб турибсан, тортмайсанми!..

Узумфуруш тихирлик қилолмади, икки кило узум тортди. Чол Ғайбаровнинг қўлидан халтачани олиб, узумни жойлади.

— Энди икки сўм қайтимини бер,— деди.— Йўқ, яхшиси, сен бунга яна бир ярим кило узум бер. Қани бўл!

Узумфуруш норози ғудраниб, яна бир кило тортди. Чол буни ҳам жойлаб, халтачани эгасига узатди.

— Мана, молингни ол. Энди розимисан?

— Йўқ,— деди Ғайбаров ва халтачадаги узумдан оғирроқ бир бошини олиб, узумфурушнинг саватига ташлади.

— Чиноқ экансан-ку,— деб кулди чол.— Мўлжални хато олдинг, қайтариб ташлаган узуминг кўп, йигирма беш тийин бера қолсанг тузук эди.

Ғайбаров индамади.

— Мен қилган ажрим шу бўлди, мусулмонлар,— деди чол.— Икковингдан бировинг айбдорсан, ё сени деҳқонлигинг ёлғон, ё сенинг пул берганинг... Буёғини қиёматда яратганнинг ўзи хал қилади... Сенинг отинг нимаиди, деҳқон?

— Аброр,— деди узумфуруш.

— Гап шу, Аброр, агар алдамаган бўлсанг, шу тўрт бош узум бошингдан садака, илойим, давлатингга давлат қўшилсин,— деди чол, кейин Ғайбаровга юзланди.— Сен ҳам барака топ, молинг ҳалол бўлса, бемалол ейсан, узумда айб йўқ, майли, ош бўлсин!.. Молинг ҳаром бўлса, бари бир еёлмайсан, томоғингдан ўтмайди, тешиб чиқади! Омин, ҳалоллига буюрсин!..

Чол юзига фотиҳа тортди-да, растанинг нариги бошига қараб юрди. Йул-йўлакай, башанг кийинган сулуз бир жувонни тўхтатди:

— Олманг тушди, қизим.

Жувон тўхтаб, тўрхалтадан балчиққа тушган олмага қаради, иккиланди.

— Лой бўлса, артиб ол, қизим,— деди чол.—
Ўзимизнинг лойдан чиққанимизга кўп бўлгани йўқ,
ирганма, қизим.

Ғайбаровнинг бирдан юраги орзиқди. Отасини эсла-
ди. Гўё у қайтадан болага айландию отанинг елкасига
минди, сариқ бошмоқчали оёқларини типирлатди, бош-
моқлардан отанинг тўнига лой юқди, ота бошмоқлар-
ни тўнига баттар ишқади, кулди: майли, болам, ота-
си бошқа лой-да!..

Яна жувонга қаради.

Жувон қизарган кўйи ерга эгилди, балчиққа бе-
ланиб ётган нақш олмани олдию нозик бармоқлари би-
лан артди, авайлаб артди, бамисоли зарини кўчириб
қўйишдан қўрққандай... Қайтиб тўрхалтега солмади.
қўлида тутганча растадан узоқлашди.

Жувон Ғайбаровга ёқди. У жувоннинг кўп қаватли
бинонинг саноқсиз зиналаридан ҳориб тепага чиқиши-
ни, тўрхалтани эшик остига қўйиб, калит ахтаришини,
қулфни очишини тасаввур қилди. Уйда ҳеч ким йўқ,
у нимёруғ хонага кирадию қўлидаги нақш олмани
столга қўяди, стол усти силлиқ ва ялтироқ, олма унда
аксини топади.

Ўзига келиб, қаршисида яна узумфурушни кўрди.
Безовталанди.

— Алдаганим йўқ,— деди зорлангандай бўлиб,—
Эсингиздан чиққандир, кечқурун пулни бир санаб кў-
ринг, ака...

Ўзумфуруш у билан гаплашишни истамай, юзини
тескари бурди. Ғайбаров бир зум танг бўлиб тургач,
бир қўлида узум солинган елим халтача, унисда эски
челак, бошини ҳам қилиб, растадан узоқлашди. Қўл-
даги юкни ташлаб югургиси, қочгиси келди. Гўё бутун
бозор аҳли унинг ортидан қараб тургандай, гўё ҳамма
уни бармоғи билан нуқиб кўрсатаётгандай эди...

Бозордан чиқиб, юкини қўйди, чўнтақларини тағин
тинтиди, астарларигача ағдариб кўрди — беш сўм-

лик топилмади. Ғайбаров сал енгил тортди, қадди тикланди.

Катта йўл четидаги қабристонни оралаб, казиш ишлари бораётган кенг далага чиқиб олди. Сийрак қамишзор ортида археологлар тиккан чодирнинг учи кўринди. Қамишлар тугаб, яйдоқ ер бошланди. Ғайбаров каттаю кичик саноқсиз чуқурларда бирорта ҳам одам йўқлигини кўриб ажабланди. Чодирнинг оғзи ёпиқ, узоқроқдаги икки баҳайбат соябоннинг таги ҳам бўмбўш. Энди орқага қайтмоқчи бўлиб турганида чапдаги ясси тепалик тарафдан ғўнғир-ғўнғир овоз эшитилгандай бўлди. Ўша томонга қараб юрди. Бориб, тепаликнинг нариги этагида қазилган каттакон чорбурчак чуқурда икки киши ишлаётганини кўрди. Аниқроғи, бир киши — йигирма уч ёшлардаги антрополог қиз Замира ишларди. Унинг қўлида эритма тўла шприц, чуқур четидаги хира суратлар битилган қадимий девор тупроғига қотирғич суюқлик шимдирмоқда эди. Иккинчи киши, кўзига қора кўзойнак тутган йигит, чуқурнинг узоқ буржида, асбоб-ускуна солинган қути устида оманатгина ўтирарди. Ғайбаров биқиниброқ бориб чуқурга сакради. Замира чўчиб ўрнидан турди, қўлидаги шприц ерга тушиб кетди.

— Ўтакамни ёрдингиз!.. — деди у норозилик билан. — Нима бало, йилингиз мушукми, мунча сездирмай юрасиз?

— Келинг, Тошпўлат ака... — Қора кўзойнакли йигит ўтирган жойида кимирлаб қўйди. — Замира кетолмади, унга дардисар бўлиб ўтирибман.

— Парво қилманг, Қобил, — деди Замира. — Менсиз ҳам эплашади, кимдир бу ерда қолиши керак эди.

Ғайбаров челақ билан халтачани ерга қўйди-да, бориб Қобил билан кўришди.

— Афсус, — деди кулиб. — Сизларни нақ жиноят устида қўлга туширмоқчи эдим...

— Ҳай аттанг,— деди Замира шаддодлик билан.— Сал кечикдингиз, Тошпўлат ака.

Ғайбаров узум солинган халтачани олиб, оғзини турмаклади, сўнг пешонасига шап эткизиб урди:

— Узум олиб, нон эсдан чиқибди!..

— Нон бор,— деди Замира.— Қобил опкелувди.

У кераксиз сопол синиқлари тўлдирилган челақни кўтариб, чуқур четига тақаб қўйилган тахтадан юқорига чиқиб кетди.

— Мени эрталаб Самад ака опкеб ташловди,— деди Қобил хижолат чеккандай.— Сизни кўргим келди.

— Ўзингни оқлаяпсан шекилли, Қобил?— дея ажабланди Ғайбаров.— Қўявер, ошна, Замира менинг қайлиғим бўлсаям бир гап эди.

— Йўқ,— деди Қобил баттар каловланиб.— Мен бошқа гапни айтмоқчи эдим...

Замира оқ рўмолга ўралган иккита ширмой нон келтирди. Синдириб, Ғайбаров билан Қобилга улашди. Ерда ётган сумкачасидан иккита оқ олма ҳам чиқарди.

— Олмани қўйинг,— деди Ғайбаров, сўнг уларга халтачадан узум олиб берди.— Нон узум билан яхши кетади.

Ғайбаров узумдан бир донасини оғзига ташлади. Сал сўлиганроқ экан, у кутгандек тишлар орасида карсиллаб ёрилмади, лекин ширали эди, данаги ҳам йўқ...

Замира қўлидаги узумни еб бўлиб, лабларини артди. Ўрнидан турди. Ғайбаров узумни ҳам унутиб, қизнинг самбитдай тик ва нозик қаддига бир зум маҳлиё бўлиб қолди.

— Зўр!— деб хитоб қилди у.— Бундан ортиғи бўлмайди, Замира. Мевани пишиғидан жуда ўтказиб юбориш ҳам яхшимас.

— Сиздан бошқа нимага гап чиқарди,— деди Замира ўпкаланиб.

— Тўғриси яитяпман-да.

— Бўлди, Тошпўлат ака, бас қилақолинг,— деб аччиқланган бўлди Замира, лекин жаҳли чиқмади, лабларига қўнган кулгини яширмоқ нстаб юзини бурди.

— Чиройли аёлларни кўрганда миямга гэлати фикрлар қуйилиб келаверади,— деди Ғайбаров багтар авж қилиб.— Бирам дадил, бирам ҳур фикрларки, юрагим тарс ёрилай дейди!..

— Бунақа ҳур фикр учун сизни тошбўрон қилиш керак,— деди Замира жилмайганча.

— Мунча зolimлик! Ким у, мендан ростгўйроқ бўл, деб талаб қиладиган?..

— Ростгўйлик ҳам эви билан-да...

— Нима, сал ошириб юбордимми?— деб талмов-сиради Ғайбаров.

— Рост гап одобга зид келмаслиги керак.

-- Алвидо, хур фикр, асов ғалаён!..— деб хитоб этди Ғайбаров қўлларини намойишкорона ёзиб.— Рост гапни доим таъқиб қилишган. Уни деб одамларни ўлдиришган, ёқишган, тириктайин терисини шилиб олишган!.. Қуръон, Таврот, Инжил, Талмуд ва саноқ-сиз вэдалар! Шариат ва инквизиция, минг хил таъриқ!.. Ҳур фикрга омонлик борми ўзи?

Замира ортиқ кулмай қўйди.

— Бас энди,— деди озорланиб.— Нега ўзингизни майна қиласиз? Ахир, сиз аслида бунақа эмассиз-ку?

— Йўк, худди шунақаман,— деди Ғайбаров қовоғини солиб.— Одамзод ақлдан озган-нетган бўлмаса, ўзининг тошини ўзи билади. Қўлтиққа сув пуркаб нима қиласиз, мен шу билан яхши бўлиб қолармидим!..

У жим қолди. Замира афсуслангандай, бошини сараклади, лабларини қаттиқ тишлаганча чуқурдан чиқиб кетди.

— Узумдан берайми, Қобил?— деб сўради Ғайбаров.

Бир чеккада мунгайиброқ ўтирган қора кўзойнакли йилгит отини эшитиб андак жонлангандай бўлди.

— Раҳмат, мен тўйдим,— деди у.— Ширин узум экан. Бир марта Йўлдош Паркентдан бир сават шунақа узум опкелувди, қора кишмиш...

— Буям ўша тарафдан чоғи,— деди Ғайбаров эри-ниброқ.— Шу Йўлдош сабаб, доим паркентликлардан узум оламан. Ёдингда бўлса, у уйланганда тун бўйи базм қилдик, кейин эрта тонгда йўлга чиқдик, ҳали қоронғи эди, ҳар қадамда одам, биқинида узум солинган сават, машина кутиб ўтирарди...

— Тоғ райони-да,— деди Қобил.— Уларнинг ризқи рўзи ишкомга илинган. Ушанда Шоир бизни таксида опкелган.

— Китоби чиққан эди, пули кўп эди,— деб эслади Ғайбаров.— Унда ҳаммамиз ёш эдик.

— Ҳалиям ёшмиз,— деди Қобил руҳсизгина.

— Узуми ўша тарафдан, лекин сотган одами Йўлдошга сира ўхшамайди,— деди Ғайбаров.— Мени ёмон уялтирди, хайриятки, битта чол бор экан...

— Қанақа чол?— дея тушунмай сўради Қобил.

— Яхши чол,— деди Ғайбаров.

У Қобилга бозордаги можарони айтмоқчи бўлиб оғиз жуфтлади, лекин фикридан қайтди, яна кайфияти бузилишидан қўрқди. Узум солинган халтачани четроққа, соя жойга элтиб, қўлига чўтка олдию Замира қолдириб кетган эски идишни тупроқдан тозалашга тутинди.

— Тошпўлат ака, у қанақа хур фикр эди, Замира хафа бўлди?— деб сўради Қобил бир муддат ўтгач.

— Хафа бўлди, деб ўйлайсанми?

— Мен сездим, ҳазилга олди-ку, лекин кўнгли оғриди,— деди Қобил.

— Э, қанақа фикр бўларди,— деди Ғайбаров.— Бўй-бастига қараб ўзинг билган ўйни ўйладим. Гапга кашта чекишнинг нима кераги бор? Замира яхши қиз,

инсофли, бекорга тирғилмайди. Менга шундай одми қизлар ёқади.

Қобил қаншаридан кўзойнакни олди. Унинг қобоқлари оппоқ, кўзлари яшилга мойил, жуда чуқур, жуда тиниқ ва бутунлай жонсиз эди.

— У чиройлидир, Тошпўлат ака?— дея секингина сўради у.

— Нима десам экан...— деди Ғайбаров чайналиб.— Гапнинг рости, мен ундан чиройлироқ аёлларни ҳам учратганман. Ҳақиқат — ҳуснда эмас.

— Рашкингиз келди,— деб кулди Қобил.— Замира чиройли. Овозидан ҳам билинади. Сиз шу қизга уйлансангиз бўларди, Тошпўлат ака.

— Мана сен уйлангансан, уйланиб бирор ҳикмат топдингми?— Ғайбаров гапни ҳазилга бурмоқчи бўлди.— Буёғи бола-чақа, ташвиш.

— Ташвишсиз бўларканми, Тошпўлат ака. Мазлума яхши аёл, усиз бирор кун ҳам яшолмасдим.

— Чарчаганинг йўқми, биз ҳали кўп ишлаймиз?

— Йўғ-э, мен кетмон чопмасам, қуруқ гап сотиб ўтирибман-да.

— Майли, озгина дам ол, уйқуни яхши кўрасанку...

Ғайбаров уни чуқурдан етаклаб чиқди, нарироқдаги чодирга бошлаб кириб, йиғма каравотлардан бирига авайлаб ўтқазди.

— Мен борай, ҳадемай кун қизиб кетади. Ҳарне, нонимни оқлашим керак...

— Озроқ ўтиринг, Тошпўлат ака,— деди Қобил унинг қўлини кўйиб юбормай.— Ухлагим келмаяпти. Оғирим тушяпти, кечирасиз, лекин озгина ўтиринг...

— Қиз болага ўхшама, Қобил,— деб жеркиди Ғайбаров, бироқ кетмади, Қобилнинг ёнига чўкиб, елкасидан секин қучди.— Ҳай, майли, иш бўлса қочмас, икков аввал бир хиргойи қилайлик...

— Менга ачинасиз-а?— деб сўради Қобил.

— Йўқ, ошна,— деб ёлғонлади Ғайбаров.— Кел, изҳори дил қилиб ўтирмайлик. Биз аввалгидай ошнамиз, Қобил, ортиқ ҳам, кам ҳам эмас. Бугун ўзи шундай... кайфият йўқроқ. Кайфиятни ўғирлашди. Бозордаги чол муваққат ажрим қилди, ҳақиқатни маҳшарга қолдирди. Яхши чол, Қобил, унақалар ўтиб кетаётгани ёмон, дўстим, ким билади, сену мен уларнинг ўрнини босамизми, йўқми...

— Қанақа чол эди ўзи, боядан бери шуни гапирасиз.

— Яхши чол,— деб такрорлади Ғайбаров.— Шум чол, кўнгли нозик, одамларни билади. Э, қўй, кўшигингни айт, ошна! Анави... «Танавор»ингни айт!..

Қобил унинг сўзини ташламади, бошини қуйи эганча, бир-икки томоқ қириб, «Танавор»нинг ўртароғидан, ўзига энг маъқул байтдан бошлади:

Оқ илон, оппоқ илон,
Ойдинда ётгонинг қани?
Мен ёмондин айрилиб,
Яхшини топгонинг қани?..

Қобилнинг овози Ғайбаровнинг кўнглида ғалати ўйлар уйғотди. Гўё бу овознинг ортида яна овозлар бордай туюларди. Гўё бу овоз қўшиқнинг ўзи каби қадимий. Йўқ, сал ўзгачароқ, шундай бир овоз бўлганки, у дастлаб тўлиб-тошиб бўзлаган одамнинг бўғзидан чиқиб, лафзма-лафз кезган ва бу кун Қобилнинг кўнгли қатларига чўккандай. Бу овоз ва бу оҳанг шунчалар қадимийки, манави сарғайиб ётган дала, қирлар, қадамлар узилиб, йўллар қирқилиб, чўккан соқов сукунат залварига чидолмай ер бағрига кирган кўҳна шахристон, унда мангулик даъвоси билан аср сайин бодраб чиқиб, сўнг яна барбод бўлган не-не салтанатлар, бозорлару карвонсаройларнинг минг бир лаҳжаси, не-не гўзал аёллару саодатманд эрларнинг безавол ор-

зуларидан жонсиз бир осор, бир парча улги бўлиб сақланган кўхна девор излари унинг олдида ҳеч нарса эмас.

Девордаги суратлар ҳам бекор. Уларни қотириб чишиш мумкин, лекин жон ато этиш кийин. Уларда қадим одамларнинг нафаси етишмайди.

Айни дамда жисмини титратган зориқиш Ғайбаровга ҳар қандай моддийликдан аълороқ туюлди. Уйладик, оҳанг руҳ туфайли тирик, руҳ туфайли тиниққан, бева кўз ёшидай пок, асрдан асрга, бўғиздан бўғизга ўтиб юрибди. Қўшиғимиз ҳали тирик, деб ўйлади у, ўйлагани баробар кўнгли юксалганини туйди. Қўшиғимиз тирик, ундаги аргумоклар дупури, даштлардаги метин қўрғонларимиз, улар устида сарсари кезган гезарик оймиз, аждодларнинг кўчманчи ва ҳур йўсини ҳам тирик.

Ва секин пичирлади: яна минг йиллар ўлмасин, ўлганда ҳам одил авлодлар тилида минг бора зиндалар бўлсин!

Бирдан юраги тўлиқди, чодир ичида ортиқ ўтиролмади. Ташқари чиқиб, дашт ҳавосидан тўйиб нафас олди.

Қобил чодир ичида қўшигини айтаверди. Унга ҳозир бировнинг кераги ҳам йўқ эди.

Ғайбаров чуқурга қараб юрди. Замира у ерга қайтган, қўлида пичоқ, бир парча ерни кичик катакларга бўлиб, юзасини оҳиста қирқиб олмоқда эди.

Шаҳар йўлида машина кўринди. Ҳаял ўтмай, бўёғи ўчинқираган қизил «Москвич» чанг-тўзонни эргаштирганча елиб келдию чодирдан сал берироқда тўхтади. Ундан кўзлари йирик, кирғийбурун, қадди-басти келишган йигит тушди.

— Ассалому алайкум, Ғайбаров! — деди у гулдираган овоз билан. — Қаёқларда юрибсан, оғайни? Тинчмисан ўзи?

— Тинчлик, — деди Ғайбаров унга қўл узатиб. —

Мен бекор ўтирибман, Замира ишлаяпти. Қобил шу ерда... Юрибмиз, Самад оғайни.

— Зерикмаяпсанми, ишқилиб? — деди Самад овозини пасайтириб, сўнг Замира ишлаётган тарафга имо қилди. — Балосан, Ғайбаров!..

— Унчаликмас, — деди Ғайбаров. — Эшитдим, эрталаб келган экансан. Ўзингда бир гап бор, серқатнов бўлиб қолдинг.

— Қўйсанг-чи, — деб қўл силтади Самад. — Болачақали одамман-а!.. Эрталаб Қобилни опкелувдим. Далага жуда ўрганиб қолибди, сен бу ердан кетсанг ни-ма қиларкин?.. Уни олиб кетмоқчи эдим. Кечқурун вақтим бўлмас экан. Болаларни қишлоққа ташлаб келганман, бориб опкелиш керак.

— Мен қоламан, Самад ака! Сиз айтинг, Тошпўлат ака, мен ўзим ҳам кетавераман!

Ғайбаров овоз келган томонга қаради. Қобил чодир эшигидан чиқиб, ичимлик сув солинган цистернанинг ғилдирагига суяниб турарди.

— Майли, қолаверсин, — деди Ғайбаров Самадга қараб. Ўзим элтиб қўярман.

— Хотини тайинлаб юборди, — деди Самад. — Ҳа, яна бир омонат гап. Ҳайкал Ғаниевич сени эртага эрталаб бир кириб ўтсин, деди.

— Нима иши бор экан?

— Бунисини айтмади. Мажлисми, лекциями...

— Мен командировкадаги одамман, лекцияга бало борми! — деди Ғайбаров.

— Айтинг, инсоф қилишсин, Самад ака, — деди Замира чуқурдан чиқиб келиб. — Бутун бошли экспедициядан уч-тўрт киши қолди. Биттаси шаҳарда, унис ёш болали. Бошқалар районга чиқиб кетишди. Уёқда канал қазитаркан, археологлар сув ўтадиган пасткамдаги қабристонни кўчириб беришади.

— Колхозчилар билан ирригаторларнинг ўзи-чи? — деди Самад.

— Колхозчилар ирим қилишади. Ирригаторларга план керак, планлари бўлмаганда ҳам, умумий тартибни билишмайди, қабристонни бульдозер қўйиб суришлари ҳам мумкин.

— Унчалик бўлмаса керак,— деди Самад ишонинқирамай.— Сизлар қандай кўчирасизлар? Иззат-икром биланми?..

— Ҳа,— деди Замира.— Биз марҳумларни иззат билан кўчирамиз...

— Бўпти, биз кетдик,— деди Самад тўсатдан шошиб.

— Мен қоламан, Самад ака,— деди Қобил.— Бир амаллаб етиб олармиз.

— Майли, мен кўнай, лекин келинга ваъда берувдим, унга нима дейман?— Самад танг қолиб ер тепинди. Кўзи оёқлари остида турган топилдиқ идишга тушиб, уни қўлига олди.

— Бугун қилган ишларинг шуми?— деди Ғайбаровга қараб.

— Борига барака-да,— Замира келиб, унинг қўлидан идишни олди.— Эҳтиёт бўлинг, нозикроқ матоҳ...

— Кўриб турибман,— деди Самад қизнинг муомаласидан ранжиб. Кейин киноя қилди.— Бу ерда қоровул-поровул йўқми? Булар кетса, ёлғиз қоласиз-ку? Уғирлаб кетишмасин!..

— Уғирлашмайди,— деди Замира пичоқ тўла челака ишора қилиб.

— Буларингиз ўтмас...

— Сиз келгунча чархлаб оламан!..

— Бир гапдан қолинг, Замира,— деди Ғайбаров бошиқлик билан.— Яхшиси, шаҳарга бориб, анави химикларга айтинг, учинчи чуқурдаги суратларни кўчириб олишсин, офтобда жизгинак бўлиб ётибди.

— Сизга нима оғири тушяпти,— деди Замира Ғайбаровнинг гап оҳангидан норози бўлиб.— Улар ҳам нонни кўзи билан емайди, ўзлари тушунишар. Шусиз

ҳам оқ кўйлагу мўътабар исломни маҳтал қилиб қўйдингиз...

— Кетайми?— дея зарда қилди Ғайбаров.

— Ихтиёрингиз,— деди Замира.— Сизни мен чақирганим йўқ.

У қовоқ уйиб, сал нарига бориб турди. Гўё Ғайбаровнинг кетишини кутаётгандай, қатъиятли, жиддий.

Ғайбаров уни йўқотиб қўйиши мумкинлигини сездди, шоша-пиша салгина ялтоқланиб, орани ҳазил билан юмшатишга уринди:

— Бекор қилиясиз, Замира. Ғайбаровлар ҳар қадамда экиб қўйилгани йўқ.

— Ғайбаровсиз ҳам бир кунимиз ўтар!..

— Аёлларнинг гапига «хўп» десанг дегин-у, лекин асло ишонма, Ғайбаров,— деди кулимсираб Самад.

— Сафсатабозлар!— деди Замира жаҳл билан, лекин бари бир, кўпга дош беролмади, илжайди, оғзини кафти билан тўсди.— Э, боринглар-э, сизлар билан баробар бўлиб ўтираманми!..

— Балли!— деди Ғайбаров.— Аёл киши ўз ҳаддини билгани тузук. Нима дединг, Самад?

— Ҳаддингдан ошаверма, Тошпўлат,— деди Самад овозини пасайтириб.— Аёл киши бир ёмон кўрмасин, уёғи чатоқ, умрбодлик деявер...

Замира Қобилни жўнашга кўндирди чоғи, машинага олиб бориб ўтқазди ўзи яна чуқурга қайтди.

— Ёлғиз қоляпсан, Тошпўлат, қиздан эҳтиёт бўл,— деди Самад.

— Ярашадиган гапни гапирсанг-чи!

— Ҳазил, ҳазил...— Самад ёни билан сурилиб келиб, Ғайбаровнинг елкасига туртди.— Хафа бўлма-ю, лекин сал ғалатироқсан. Сену менга манави чуқурларнинг ҳеч кераги йўқ, ўзимизнинг нонимиз ҳам етиб ортади. Бу қиз тўғри айтади, уларга дахлинг камроқ. Нимани ахтараётганингни билмасанг қийин.

— Билсам, ахтариб юрмасдим,— деди Ғайбаров.— Лекин ниманидир топсам ҳам ажабмас.

— Топибсан чоғи? — деди Самад Замира тарафга йшора қилиб.— Умуман, дидинг чаккимас, Ғайбаров!

— Сен ўқиган мактабда ҳеч одоб ўргатишмаган,— деди Ғайбаров.

— Энди кеч, Тошпўлат,— деб кулди Самад.— Хўп, яхши қол. Уйга бор, кеча Саида сўраётувди.

— Борарман, кейинроқ...

Самад машинага кириб, моторни ўт олди. Ғайбаров орқа ўриндикда қимир этмай ўтирган Қобилга қаради-ю, ғалати бўлиб кетди. Уни олиб колсак ҳам бўларди, деб ўйлади, овунарни, бизга оғирни тушгани йўқ эди... Йўқ, бу меҳр эмас шунчаки Қобилга ичимиз ачийди, унинг кетгани ҳам тузук, зўрма-зўраки шафқат кўрсатганда ўзинг ҳам аянчли бўлиб қоласан... Шундай, дўстим, Ғайбаров, деди ичида, эслаб кўрсанг, бир пайтлар соз эди, ўйламасдинг, ўз холингча ғимирлаб юрардинг — кўчаларда, кафеларда, кутубхоналарда... Унда Замира ҳам йўқ эди, Қобил ҳам соппа-соғ, унинг шўхлиги-ю, кўркамлигига ҳамманинг ҳасади келар эди. Қизлар унинг бир қарашига интик, буни туш кўриб чиқишар эди. У эҳтиёт бўлиб қарарди, синарди, танламоқчи бўларди, лекин энди — танлаб бўлганида бу ахвол, хайриятки, танлаганда янглишмаган экан: Мазлума ташлаб кетмади, ўтирибди, дўхтирларга қаратяпти, энди узоқ шаҳарларга элтиб кўрсатмоқчи, ҳар холда, дунёда умид деган нарса бор, кутишу интизорлик бор, инсоф ҳам йитиб йўқолмаган, шуларни ўйласанг, йиғлагинг келади, лекин сен йиғлаганда, йиғлаб ўтирганингни сезадиган бирор жон борми, Ғайбаров?

Кўз олдида боя бозорда кўргани — ҳориган сулув жувон сиймоси гавдаланди. У зиналардан судралиб чиқадию нимқоронғи хонадаги столга бир дона нақш олмани қўяди...

— Учинчи квадратга ўтамиз, Тошпўлат ака!— Замиранинг овози хаёлини бўлди.

Икковлон топталган ўт-ўланларни босиб, кўҳна шаҳристон четига қараб юришди. Учинчи квадрат деганлари қадамий қабристон бўлиб, Замира билан Хосият исмли яна бир палеоантрополог қиз асосан шу ерда иш олиб боришарди.

— Хосият кеча сўраб қолди,— деди Замира.— «Нега файласуф олим биз «гўрков»лар билан юрибди?» дейди.

— Илмий командировка эканини билмасмикан?

— Биладди... Лекин тушунолмайти, тўғриси, мен ўзим ҳам тушунмайман.

— Ҳайкал Ғаниевичнинг хоҳиши билан келдим,— деди Ғайбаров.— У менга ёрдам бермоқчи, мен доктор бўлсам, унинг ҳам обрўси ошади... очиғи бу иш менинг ўзимга ҳам ёқиб қоляпти, мана, сиз борсиз...

— Муҳаббат изҳор қилмоқчимисиз?— деб сўради Замира қовоғини солиб.

— Йўқ,— деди Ғайбаров.— Кап-катта одам, энди уяламан...

— Бекор қиласиз,— деди Замира.

Ғайбаров унинг нима демоқчилигини тушунмади. Бу орада кўҳна қабристонга — чор бурчагига қозиқ қоқилиб, каноп ип билан тўсиб қўйилган майдонга чиқиб олишди. Замира четроқдаги очилган гўрлар устига ташланган брезент матони кўтарди. Қўлидаги халтачасидан кичкина фотоаппарат чиқариб, ерда ётган чаноқ суяклари ва чириган устихонларни суратга ола бошлади. Ғайбаров уни жимгина кузатиб турди — қиз жиддий эди, гўё бояги қочириқни у эмас, бошқа биров айтгандай.

— Чаноқ суякларини олиб кетамиз,— деди Замира аппаратни халтачага солиб.— Қолганлари чириган, тиклаб бўлмайти.

Гайбаров ўзига яқинроқ жойда ётган бош суягини олиб қаради.

— Буям чириб битибди-ку?

— Қолганлари тузукроқ,— дея таскин берди Замира.— Тиклаб оламин, сиз менга ёрдам берасиз.

Қиз калла суягини қоғоз халтага солиб, бир чеккага қўйди. Қолган чаноқларнинг хар бирини алоҳида қоғозга ўраб, устидан қалам билан қайси гўрдан олинганини белгилади, сўнг ҳаммасини каттакон каноп халтага жойлади.

— Кўтаринг, Тошпўлат ака,— деди.— Институтга элтамин. Манави ночорроғини мен қўлда опкетаман.

— Мени синамоқчи бўляпсиз-да.

— Нега?— дея ажабланди қиз.— Нордай йингит қолиб, қиз бола халта орқалаб юриши яхшими?

Гайбаров норози гудранган кўйи халтани елкасига олди. Этим жимирлашса керак, деб кутган эди, ҳеч сесканмади, шунчаки юк, жуда енгил, лекин сал қаттиқроқ, устихонлар этга ботади.

...Қабристонни оралаб ўтган сўқмоқ йўлдан қайтишди. Қабристон обод эди. Ҳамма гўрларнинг устида мрамар тошлар, ёзувлар, йўл четларида ўриндиқлар, бесар ўсадиган ажригу алафлардан асар ҳам йўқ, ҳар тарафда қулф урган атиргуллар, серпарвариш, сербарг... Қабрлар тепасидаги жез ҳилолларга зар ҳал берилган.

— Озгина дам олайлик,— деди Замира.— Бу ер салқин экан.

Гайбаров халтани ерга қўйиб, четга, эскироқ қабр ёнига ўтирди.

— Ҳадемай, бутунлай дам олгани шу ерга келамин,— деб гап бошлади у жим турмаслик учун.— Опкелиб, иззат-икром билан кўмишади, кейин...

— Қўйинг, Тошпўлат ака,— деди Замира жиддий.— Бу гапларни бошқа кизларга айтсангиз бўларди. Касбимиз қурсин, на мен, на Хосият бунақа гап-

лардан қўрқмайдиган бўлиб қолибмиз. Хафа бўлмай-сиз энди...

У Ғайбаровнинг оғзига ургандай бўлди. Йигит унга хушламайроқ қаради. Йўқ, шунчаки бир қиз, кўримли, нозик, лекин ҳамма қатори, фақат бунинг ҳайратланмаслиги ёмон, бошқа аёл бўлганида ваҳимага тушарди, нозланарди, бу эса, оғзингдан калом чиқса бас, ўтирган жойингга михлаб қўяди. Ўзига жуда ишонса керак. Лекин ундай десак, ўзига ишонган аёлнинг димоғ-фироғи қани?..

Ғайбаров дўстлари даврасида баъзан «нутқ» прод этишни хуш кўрарди. Бундай нутқларнинг биринчиси ҳам қабристонда айтилган. Бу ерда эмас — Самарқандда, Афросиёбнинг гилтупроқли қирларидан сал бериди, Хўжаи Хизр мачити ортидаги қабристонда. Икки киши эдилар — Ғайбаров ва Шоир. Шоир унда тузукроқ танилмаган, танилишни истаб, яхши шеърлар ёзиб юрар эди. Афросиёбдан қайтатуриб, қабристонда, кичкина бир гужум тагида дам олгани тўхташди. Шоир балоғи бир газ шимининг тиззасини тепага тортиб ўтираркан, секин сўзланди:

— Мозорларимиз жуда хароб-да, Ғайбаров ака. Бизда гўристонни ҳеч обод қилишмайди.

Шоир у пайтлар сал анойпроқ эди, ўзбекнинг гўри хароблиги ҳақидаги гаплар бирор қирқ йил аввал Абдулла Қаҳҳорнинг оғзидан чиқиб, олдинроқ Тошкентда расм бўлгани, Самарқандга эса эндигина кириб келаётганини билмасди.

— Сиз ўлганда чўнтакка бирор минг сўм солиб кетинг, Шоир,— деди Ғайбаров.— Балки, нариги дунёда ободончилик ишларига сарф қиларсиз.

Шоир ҳамроҳининг гапини ҳазил фаҳмлаб, завқланди. Завқи зўр эди, зўр бўлгандирки, у яна бир ҳафта ўтиб, Ғайбаровнинг кўз ўнгида, ундан эшитган ўша гапини Тошкентдан келган Самад билан Абдували соқолга такрорлади: «Ҳар биринг минг сўмдан, жами

икки мингни чўнтакка солиб кетинглар, у дунёда харж қиласизлар». Кейин у бировнинг гапини ўзгаришсиз такрорлаганидан уялди чоғи, ўзидан ҳам озгина қўшиб қўйди: «Майли, мен ўзим иккита ҳамён совга қиламан». Ҳамёнлар ҳақидаги гапдан сўнг кўнгли очилди, ўзининг ҳам зукколигини сизди, Ғайбаровга менсимагандай назар ташлади...

Бу хил гаплар негадир шавқли эди. Улар негадир Галатепани, мазорга элтадиган йўлнинг икки тарафида дўппайган эски дўнгликларни эслатарди.

Энди ўйлаб қараса, зеркиш ўшандаёқ бошланган экан. Худди биров айтганидай.

Замира бу гапларни билмайди, лекин негадир билишини истайсан. Ҳаёт қизик: бегоналар қадрдонларга айландими, бас, билгинки, сен ҳам кимгадир бегонасан, лекин бегоналарга эмас, эски қадрдонларингга, Шоирга, Самарга, бошқаларга...

Буёғи нима бўлади? Мана ҳозир Замира билан қабристонда дам олиб ўтирибсан. Эски бир манзаранинг такрори — Афросиёб, Хўжаи Хизр, ўзга бир қабристон ва соддадил Шоир. Айтилаётган гаплар ҳам ўша-ўша.

Ғайбаров буёғини нима бўлишини ҳам тахминан биларди. Бирор беш дақиқа ўтиб, улар қабристондан чиқишади. Ғайбаров одат бўйича, дарвоза ёнида ўтирадиган сангтарош чолга салом беради, чол ҳам одатини канда қилмайди, яъни мусулмони одилларнинг хилхонасида қиз болани эргаштириб юрган кимса саломига алик олиб, лафзини булғагиси келмайди. Сўнг улар катта йўлга чиқиб, йўловчи машиналарга қўл кўтаришади. Киракаш таксичи тўхтади. Замира орқага, Ғайбаров каттакон ҳалтаси билан олдинга, шофернинг ёнига ўтиради. Сал юришгач, Ғайбаров орқага ўгирилади ва секин ҳазил қилади: «Буларгаям ҳақ тўлаймизми? Бечоралар минг йил олдин яшаб ўтишган, таксида юриш хаёлларига ҳам келмаган бўлса керак?»

Замира илжаяди. У Ғайбаровнинг бу бемаъни ҳазилни роса ярим соат олдин ҳозирлаб, орқа-олдини тарашлаб, таҳрир қилиб қўйганини билмайди, секин илжаяди. Шофёрнинг қулоқлари динг бўлади: «Яна кимга ҳақ тўлайсиз, ока?» Бечоранинг қўли рулда, орқада ўтирган Замирага тузукроқ қарашнинг иложи йўқ, Ғайбаровга кўз қирини ташлаб, омадли экан, занғар, шундэй сулувни илинтирибди, деб ўйлайди. Йигитнинг оёқлари орасида ётган халтага эътибор ҳам бермайди. Ғайбаров унинг елкасига туртиб, халтага ишора қилади: «Ўнта одамнинг калласи, оғайни!» Шофернинг кўзлари олайиб кетади, дудуқланади: «Ййўғғ-э, оока!..» Замира унинг қўрқоқлигидан кулади: «Биз археологмиз, шофер ака, бу киши ҳазиллашяпти». Шофер ишонмайди, энди ишонай деганида Ғайбаровнинг навбатдаги гапидан баттар ҳуши учеди: «Эски замонда ҳам одамлар тилла тиш қўяркан, оғайни!..»

Тоштарош чолнинг ғазаби, таксичи йигитнинг қўрқуви — булар бариси қизиқ туюлади. Фақат бир нарса, ҳали чолни ҳам, таксичини ҳам кўрмасдан бурун, қабристонда нафас ростлаб ўтирган пайтдаёқ завқли туюлгани ёмон. Ғайбаровнинг завқи доимо чала қолади. Мабодо, у кўп қаватли бино зиналаридан судралиб чиқсаю, хаёлда бир эпкин орзуи омонат бўлиб яшаётган ўша ҳорғин ва сулув аёлни топса, муроди ҳосил бўлармиди?..

Нега у сулув ва ҳорғин? Нега, дейлик, Замирага ўхшамайди? Ахир, Замира яқинроқ-ку, шундоқ ёнида, қўл узатса егади!..

Чамаси, кўнгил қариб боряпти. Жўнроқ бўлиш пайти келганга ўхшайди. Қаршингда ўтирган қиз бир соат кейинги умрини бундан ярим соат олдинроқ яшаб улгуришга одатланмаган, айтадиган гапларини ҳам аввалдан тўқимаydi, пардоз бермайди, у ҳар бир дақиқани яшайди, хомжаёлу сафсаталарга вақти ҳам йўқ,

демак, сен шунчаки бекорчисан, сен унга ҳасад киласан, дўстим Ғайбаров...

— Бу ёруғ дунёда бир ошиқ бор эди, Замира, ўша келиб маҳбубасининг дарчасини чертди,— Ғайбаров қабр тошини чертиб кўрсатди.— Ичкаридан сўроқ сўрашди: кимсан? Ошиқ айтди: очакол, бу менман. Маҳбуба айтди: кетавер, бу ерда икки кишига макон йўқ. Ошиқ ноилож чўли биёбонга чиқиб кетди. Бирор йил ўтиб, яна қайтиб келди, яна дарчани чертди, яна ичкаридан сўроқ сўрашди: сен кимсан? Ошиқ айтди: оч, мең сенинг ўзингман. Шунда дарчани очиб, ошиқни ичкарига қўйдилар.

— Шунча узоқ ўйлаб юрибдими?— деб кулди Замира.

— Ҳа-да, илгари одамларнинг ўйлашга фурсати кўпроқ бўлган шекилли.

— Қизиқ чўпчак экан,— деди Замира.— Ўзингиз тўқидингизми?

— Йўқ,— деди Ғайбаров. Жалолиддин Румий тўқиган, лекин бечора ошиқнинг узоқ кутгани рост.

— Унинг ўзи: «Ичкарида ким бор?» деб сўраса бўлмасмиди?

— Бўларди-ю, чўчиган-да,— деди Ғайбаров айёронга кўз қисиб.— Ичкарида бошқа одам борлигидан кўрққан.

— У ерда ҳеч ким йўқ бўлса-чи?— деб кулди Замира.— Шунинг учун дашти биёбонга чиқиб кетиш шарт эканми?

— Билмасам,— деб елка қисди Ғайбаров.— Ростдан ҳам ичкарида бошқа одам йўқми?

— Ким билади,— деди Замира кўзларини олиб қочиб.— Балки у ерда ҳеч ким, балки маҳбубанинг узи ҳам йўқдир...

— Ошиқнинг холига вой экан!..— деди Ғайбаров ўрнидан туриб.— Кетдик!

У қабристон дарвозаси томон юрди.

— Қаёққа?— деб қичқирди Замира унинг ордидан.— Халтани ким кўтаради?

Ғайбаров истар-истамай халтани олди. Қабристондан чиқар жойидаги тоштарошлик устахонаси берк, кургазмага қўйилган тош битиклар ҳам кўринмас эди.

6. С А М А Д

Саккиз йил бурун, март ойининг бошларида, душанба куни Самад дўсти Ғайбаровга калитини бериб, уйига жўнатди: сен бориб чой қўятур.

Уларнинг иккиси ҳам фан номзоди, иккиси ҳам бўйдоқ, шаҳар бир, давра бир, хуллас, орадан қил ўтмас қалин ошна эдилар.

Ғайбаров унинг уйига борди, лекин қулфга калит солиб улгурмасидан эшикни Самаднинг ёшигина маҳбубаси очди. Маҳбуба чой дамлади, дастурхон ёзди, сўнг, Ғайбаров у билан тинчгина гаплашиб ўтирганида, Самаднинг ўзи, хиргойи қилибми, хуштак чалибми («кўнгил сокинлигига ишора!»), кириб келди. Маҳбубаси бегона одам билан апоқ-чапоқ гаплашиб ўтирганини кўриб гўё тилдан қолди, қизарди, бўғилгандек томоғини ушлади, сўнг қандайдир шилимшиқ сўзларни гапира бошлади. Гаплари пойма-пой эди, бирор маъно англатмасди — ғазабланган, ақлини йўқотган, рашқдан олов бўлиб ёняпти, сўзларнинг маъноси ва яхлитлиги ҳақида ўйлашига имкон йўқ.

Ғайбаров аввалига довдираб қолди, ҳатто ўзини айбдор ҳис қилди, сўнг рўпарасида руҳсиз ўтирган аёлга қаради, унинг алами ва изтиробини — ҳайратга ўрин қолмаган эди — кўрди-ю, ҳамма гапга тушунди. Лекин у Самадга халал беролмади, ўрнидан шартта туриб унинг башарасига тушириш тугул, кўзларига тик боқишдан қўрқди. Сал ўтиб, кўнглида ожиз бир шодлик уйғонди: парво қилма, синглим, қайтага сенга саз бўлди, муҳаббат-пуҳаббат деб юрма, яралар тез би-

тиб кетади, минг марта шукр қил, Самад билан бир умр қолмаганингга, тўкилмай қолган ёшларингга, ситилмаган жигарингга шукр қил, синглим, шукрона кўнгилни тўйдиреди!..

Самад бўғзига тиқилган ҳамма сўзларни айтиб, ҳалқумини бўшатди. Қиз ўрнидан турди, каноп тўрвачасини қўлга олди, ўзи келиб супуриб-сидириб юрадиган озода хонага бир қур кўз югуртирди, сўнг тек ўтирган Ғайбаровга қаради. унга нимадир демоқчи бўлди, лекин фикридан қайтди («бариси бир гўр!»), ҳеч сўз демасдан чиқди-кетди.

Самад қизнинг ортидан чопмади, юзида хижолатга ўхшаш бир нима кўринди-ю, йўқолди ва у Ғайбаровнинг кўзларига тик қараб, гўё шу сўз билан дунё усгидан ҳукм чиқаргандай қилиб:

— А б л а ҳ м а н,— деди.

Ғайбаров уни тушунмоқчи бўлди. Уша заҳоти, Самад ўзини аблаҳ атаган пайтда, ҳали ҳайрати сўнмасдан туриб, уни тушунгиси келди. Тушуниб кечирмоққа шайланди...

Лекин Самад ўйламоққа фурсат бермади. Жон куйдириб ўзини оқлашга тутинди. Аблаҳман, дўстим, деди, асли бошдан адашдим, бошдан ўзгачароқ йўл тутиш керак эди, бу қизга жўнгина қилиб айтиш керак эди, жонимга тегдинг, менга ортиқ керагинг йўқ, ўқишингни ўқи, кейин қишлоғингга қайтиб кет. Лекин мен бўшанглик қилдим, раҳмим келди, энди бўлса... мана шу кўриб турганингдай... Оғир, менгаям оғир, мен ҳам уяламан, дўстим!

Самад узоқ вайсади. Ғайбаров узоқ жим ўтирди. Кейин шартта ўрнидан турди-ю, уйдан чиқиб кетди. Қайтиб оёғимни босмайман, деб қасам ичди.

Эртаси куни Самаднинг ўзи келди, ердан кўз узмай ўтинди: илтимос, жўра, сен бориб гаплаш, тун бўйи мижжа қоқмадим, майли, мени нима десанг де, лекин сўзимни ташлама.

Ғайбаров борди. Қиз тўқимачилик институтида ўқир экан. Ғайбаровни кўриб очиқ юз билан сўрашди, кейин, сизга қўшмачилик ярашмайди, Тошпўлат ака, деди. Самаднинг ўзи ҳам борди-ю, ноумид бўлиб қайтди. Яна борди, эртасига, индинига, роса икки йил йўлини пойлади лекин қизга оғир ботган экан, сўзидан қайтмади, кейин Самад яна Ғайбаровга дил ёрди: «Энди нима қилай, жўра?»

Ғайбаров унинг аҳволини кўриб юрарди, ортиқ айблаб ўтирмади, маслаҳат берди: «Энди бошқа бирорта-сига уйлан, Самад».

Самад Маъсумага уйланди. Ғайбаров уларнинг тўйига борди, кейин қиз кўришганда Самадга қўшилиб туғруқхонага борди. Маъсума ичкаридан қизини кўтариб чиқди, машинага ўтирди, шаҳардан чиқиб узоқ даштларни айланиб келишди. Самад хурсанд эди. Ғайбаров ҳам хурсанд. Ришталар қайтадан тикланган, таранг...

Самад Маъсума билан тотув яшаб кетди. Хотини, унинг қариндошлари, ҳамкасабалар — ҳамма уни излиб туғруқхонага борди. Маъсума ичкаридан қизини Устозлари Ҳайкал Ғаниевич ҳам Самадни яхши кўради. Бутун бошли институтда биргина Самад Мансуров директор билан бемалол ҳазиллашади: «Эҳтиёт бўлинг, домла, мен доктор бўлсам, сиз ўтирган курси талаш бўлиб қолмасин!..» Директор кулади: «Сиздан оладиганим шу-да, Самад Мансурович! Лекин, бир ҳисобда, сиз ҳам ҳақсиз, кекса авлод ўз иззатини билгани маъқул. Майли, сиз доктор бўлаверинг, кейин амал талашармиз...» У Самаднинг амал талашмаслигини билади, шу сабабдан, кўнглини кенг очиб гапирди. Эҳтимол, сеvimли шогирди учун бирор кафедра очишни мўлжаллаб қўйган бўлса ҳам ажабмас.

Ғайбаров директор билан бундай гаплашолмайди, тили ёмонроқ, бўлар-бўлмасга чақиб олади. У бу азим шаҳарда ёлғиз одам — Самаднинг тўрт яшар қизчаси

Саида билангина ҳадиксиз гаплашади. Улар қалин дўст, бир-бирига ёлғон гапирмайди. Онаси қизчани сал-пал қизғанади, лекин гаши келганини ошкора билдирмайди. Фақат баъзида, қизча Тошпўлат амакисининг нақ елкасига миниб олганида ёки тепага, шифт баробар ирғитишини талаб қилганида, уни одобга чақирган бўлиб, секин қулогидан чўзади.

Маъсума тушунган, оқ-корани таниган аёл, Ғайбаровга ўчакишиб қизчани тергашдан наф йўқлигини билади. Шу боис, ўзи ҳам ундан ўтказиброқ меҳр кўр-газади. Лекин қизча билан Тошпўлат амакисининг дўстлиги бари бир мустаҳкам. Она бир куни эркалашлар оқибатини билмоқчи бўлиб, қизчадан секин сўраб кўрди: «Сен ҳам катта бўлганигда дўхтир бўласанми, қизим?» Қизча чўчиса ҳамки, болалигига бориб тўғриси айтди: «Йўқ, ая, мен Тошпўлат амаки бўлман». Қизининг гапи кизиқ туюлиб, она кўнглига кек туголмади, кулди, бўлган гапни эрига айтди, эри — Ғайбаровга, Ғайбаров эса, бу гапни эшитиб, бирдан ғамгин тортди. Бир кўнгли қизчани бағримга босай, деди, лекин ийманди. Қизчанинг айтишича, Тошпўлат амакининг бўйи жуда баланд, қўллари нақ хона шифтига етар экан.

— Бу уйларни қурган меъморларга ҳам балли,— деди Самад файласуфона сўлиш олиб.— Шифтининг пастлиги боланинг тасаввурини ҳам чеклай бошлабди.

— Йўқ, айб менинг ўзимда,— деб кулди Ғайбаров.— Саида менга ўхшашни истар экан. Менда бўйдан бошқа тузукроқ фазилат бўлмаса, қизингда не айб?

Самад, Ғайбаровнинг қадрдон дўсти, бирга ўқишган, бирга ишлашади, турган гапки, унинг хулосасига мутлақо қўшилмади. Хотини ҳам, энди қизчасининг бегонага бўлган меҳрига анча кўникиб қолган, Ғайбаровнинг сўққабошлигини ўйладими, ҳартугул, кўнгли товлаброқ гапирди:

— Қўйинг, Тошпўлат ака, бола деганингиз одамнинг яхши-ёмонини билади. Уйимизга сиздан бошқа ҳам қанча меҳмон келади, лекин Саида уларнинг бирортасига ҳам суйкалмайди-ку?..

Самад Ғайбаров билан хотинига баробар кўз қисиб, гапни ҳазилга бурмоқчи бўлди:

— Йўқ, Маъсума, Саида эмас, манави кап-катта амакининг ўзи суйкалади. Асли булар бир-бирига жуда ўхшайди, иккови ҳам хаёлпараст, иккиси ҳам аразкаш, бўлмаса, биз ҳам бола бўлганмиз, лекин мен умримда бирор марта қўшнимиз Сокина хола бўлишни орзу қилмаганман. Мана сен, дўстим Ғайбаров, ҳадемай профессор бўласан, унвонни олиб, яна бирор ўн беш йил кутиб турсанг, Саида ҳам кап-катта қиз бўлиб қолади...

Ғайбаров дўстининг қалтис ҳазилидан унғайсизланди. Уйланмаса бўлмаслигини сизди. Йўқса, ошналар нақ қулоқни тешиб юборишади. Ҳар ҳолда, рўзғорнинг афзалликлари ҳам бор, келганигда овқатнинг тайёр туради, кийимнинг доим ювилган, овқат билан го-за кўйлакка озгина меҳр ҳам қўшилса борми!..

Гапнинг очиғи, у Самад билан Маъсумага ҳавас қиларди. Улар бошда муҳаббат нелигини ҳам ўйлаб кўришмаган. Шоирнинг қайнонаси Пошша хола ўртада турди. Маҳалласидаги доцент Ёқубовнинг Маъсума деган қизи борлигини куёвининг дўсти Самадга келиб айтди:

— Юриш-туриши жойида, дипломи ҳам бор, таъинли жойида ишлайди, топиш-тутиши ҳам чакки эмас, сиз шунга уйланинг, болам, менинг гапим — гап, аввал бир кўрсангиз ҳам майлига, ҳусни таровати ҳам тузуккина, ҳеч афсус қилмайсиз.

Самад, гарчи холанинг гапларига ишонмаган бўлса-да, синчковлиги тутди, цирк ёнидаги майдонга чиқиб, қуда хола бошлаб келган қизни кўрди, маъқул

топди, қиз ҳам суқсурдек йигитни кўриб, сал тоб ташлагандай бўлди, Қисқагина, лекин пухта қилиб гаплашиб ҳам олишди.

— Сизу мен бугуннинг одамларимиз, Самад ака, — деди Маъсума. Бундай намоишлару куда хола билан юришлар менга ҳам сира ёқмайди, лекин Пошша хола-нинг кўнглини қолдирмай, дедим. Ҳар ҳолда, у кишининг куёвлари тузук йигит, элда ном қозонган, сизни у кишининг дўсти бўлади, деб айтишди, кейин Шоир аканинг дўсти ҳам бамаъни одамдир, деб ўйладим, майли, бир синашиб кўрайлик. Энди очиқ гапирганим учун хафа бўлмайсиз.

Самадга Маъсуманинг дангалчилиги айниқса ёқди, уялиб-нетиб ўтирмай, ўзининг маишатидан сўзлади, яъни кандидат эканлиги, докторлиги яқин қолгани, тushаётган маоши, икки хонали квартираси...

— Сизни жудаям пакана бўлса-я, деб қўрққан эдим, — деб ҳазиллашди у. — Хайриятки, бўй-бастимиз баробар экан.

Қиз уялиб, бошини қуйн солди, ибо билан, ўзини анча хоксор тутиб сўзланди:

— Сиз мендан баландроқ экансиз, Самад ака.

— Энди, Маъсумахон, худо бўйдан берган-ку, ақлдан ҳам аямаган бўлсин, — деб кулди Самад, сўнг яна жиддийлашди: — Майли, ҳазил ҳам ўз йўлига, асосий гапга ўтайлик... Менинг ҳам ўзимга яраша ёр-биродарим бор, уларнинг уйга келиб туриши бор, уларга қовоқ қилмайсиз, Маъсумахон, қачон келса ҳам дастурхон очасиз. Бир хиллари борки, жуда сурбет, масалан, исломшунос Ғайбаров Тошпўлат, қулоғигача чўпчакка тўла, ўлгудай инжиқ, лекин менинг энг яқин дўстларимдан... Ўргатмоқчи ёки йўлига солиб олмоқчи, деб ўйламанг, азалдан удумимиз шу — дастурхонимиз очиқ бўлган.

Бир ой ўтиб тўй бўлди. Мана энди тинч-тотув яшаб юришибди. Фарзандлари бор, Саида, тўрт яшар, жуда

ширин, ҳатто инжиқ Ғайбаровнинг ҳам меҳрини ийдирган қизча. Борди-келдилари ҳам ўзларига яраша. Танишлари орасида икки-учта академик, битта депутат, иккита раҳбар (бири Маъсуманинг қариндоши, униси Самаднинг ҳамқишлоғи), учта ёзувчи, битта Шоир бор; ой сайин бўлмаса ҳам, ой оша келиб туришади, буларнинг ўзлари ҳам тортинмай боришади. Илгарилари унча ўрганиб-ўрганмай, кўпроқ тил учида айтиладиган ширин гапларга учиб ошна бўлишарди. Шундан фириб ҳам едилар — киночи Акмалнинг оиласи билан ошналиклари кўнгилсиз хотима топди. Акмалнинг ўзи бир нави-ку, лекин хотини Саломат жуда ғаддор чиқди, бир гал тумонат аёл ўртасида Маъсуманинг кўзига бақрайиб туриб, сиз билан эрингиз бизнинг даврага муносиб эмассиз, деб айтди. Маъсумага ёмон алам қилди, уйга қайтиб, эри иккита расво фильм олгани билан Саломат худо бўп кетдими, уларни асли сиз топгансиз, менинг танишларим орасида бунақа бетамиз нонкўрлари йўқ, деб Самаднинг бошига таъналар ёғдирди.

Хайриятки, пайти келиб, Маъсуманинг қасосини Шоир олди. Киночи Акмалнинг хотини Саломат Шоирнинг шуҳратига тузоқ қўйиб, оила дўстлари сафига қўшмоқчи бўлганида роса таъзирини еди. Шоирнинг андак кайфи бор эканми, жеркиб ташлади: «Мен билан эрингиз келиб гаплашсин, хотинлар билан ошна бўлмайман, Саломат хоним! Умуман, мен ёғли луқмалардан безорман, томоғимдан ўтмай қолди, шу пайтгача ўтганини қусолмасдан гаранг бўлиб юрибман».

Уша кун Маъсума учун байрамга айланди. Қасосли дунё, деб ўйлади, Саломат билан эри бизни менсимаган эди, мана, Шоир ака уларни менсимади, таклиф этганига пушаймон қилдирди. Шу гапдан кейин Маъсума бу дунёда ҳақиқат борлигига қайтадан ишона бошлади. Эрининг дўстларига меҳри ортди.

Унинг фикрича, Ғайбаровнинг ягона айби—сўққа-

бошлиги. Хотини бўлганида, балки обрўси зиёдароқ бўларди. Маъсума дугоналари билан келишиб, келинликка бир-икки номзодлар ҳам топди. Лекин Ғайбаров учрашувга унамади, ваъда берди-ю, лекин айтилган жойга (цирк ёнидаги майдонга) бормади.

У Самаднинг уйига доимо бир ўзи келади. Бошқа меҳмонлар бўлмаганда, шунда ҳам дўсти билан маслаҳатни баҳона қилиб, аслида эса унинг қизчаси Саида билан гаплашиб ўтиргани келади. Баъзида ойлаб қорасини кўрсатмайди. Биздан зерикди, деб кулади Самад шундай пайтларда, сену мен ўта босиқ одамлармиз, Маъсума, Ғайбаров эса ҳали тийилмаган, кимлар биландир олишиб юрибди, у ўзи шунақа, биров билан баҳслашмаса, бировнинг кўнглини оғритмаса туролмайди, сен уни катта олимлар қанчалик хушламаслигини билсанг эди... Билимсиз, деб айтолмайман, билими бор, лекин тузукроқ бирор иш қилмагани ёмон, охириги китоби чиққанидан бери беш йил ўтибди ҳамки, бу акам хотиржам, шунчаки лайлак ҳайдаб юради!..

Самаднинг Ғайбаровга ён босгани, унга хайрихоҳлик қилгани Маъсумага ёқади. Эри инсофли, бошқа одам бўлганида эски дўстидан юз ўгириши ҳам мумкин эди. Самад жуда салобатли, Ғайбаровнинг ҳам кўриниши тузук-ку, лекин билмаган одам уни Самаднинг шофёри бўлса керак, деб ўйлайди. Бир кунни Бухородан келган меҳмон, Ғайбаров Саидани ўйнатаётганини кўриб, Самадга, шоширингиз кўп болапарвар писар экан, деб айтди. Кейин, Ғайбаров қайсидир ишни баҳона қилиб чиқиб кетганида Самад роса кулди:

— Э, барака топкур, Шайдулло ака,— деб айтди.— Бу йигит писар эмас, Ғайбаров, катта домла!..

— Йўғ-э!— деб хитоб қилди Шайдулло ака.

Самад меҳмонни ишонтириш учун жавондан Ғайбаровнинг китобини олиб кўрсатди.

— Те Ре Ғайбаруф... «Шариат»,—деб ўқиди Шайдулло ака.— Э,бу болапарвар мундойчикин домла экан-ку, мусулмонликдан рисола ёзибди-я!.. Мулла битишли экан, қайси мачитда хизмат қилади?..

— Мачитда эмас, институтда домла,—деди Самад баттар кулиб.— Фан кандидати. Кандидат нималигини биларсиз, Шайдулло ака?..

— Э, нодонлик қурсин,—деб кулди Шайдулло ака пешонасига уриб.— Ахир, бизди шаҳарда кандидатларнинг мана мундой чикин ишкамбаси бўлғувчи эди-ку!..

Меҳмон гапираркан, Самад камзулининг жез тугмаларини ўйнаб ўтиради. Уларнинг ҳар бирига биттадан сариқ чаён шакли зарб этилган. Тугмаларни Самаднинг ўзи Тбилисидан олиб келган, Маъсуманинг иримчилигидан кулиб, қўявер, зора шуни кўриб менадан чўчишса, деб айтган. Умуман, Самад жуда пўрим кийинади. Чаёнли тугмалар, шайтонтери камзул, бўйинбоғ, кўйлак, бўйин, юз — ҳаммаси оҳорли ва ажинсиз. Пешонасига тушган чизиқлар ҳисоб эмас, улар эркак одамга кўрк. Сочлари қалин, қулоқлари устида андак жингала тортган, лекин бўёқ ёки қиздирилган тароқ тегмаган — ўзиники, кумушранг ва кўримли. Самаднинг қиёфасида дазмол изи сезилмайди — Маъсуманинг сариштали хотин эканига шунинг ўзи исбот. У эрининг келбатию гапларидан завқланади, айниқса, у ўзига тенг олимлар билан суҳбат қуриб ўтирган чоғларда, кўриб кўзи тўймайди. Мана ҳозир ҳам Самад Ғайбаров билан гаплашаркан, унинг қулоққа сингавермайдиган баъзи алмойи-алжойи гапларини сира бўлмай эшитди, сўнг, у ичида борини тўкиб бўлгач, секингина сўради:

— Шуми?

— Қолгани кейин,—деди Ғайбаров қовоғини солиб.

Самад кўзойнагини олди, стол устига ташлаб, илжайди.

— Аҳмоқ эмаслигинг тайин, Тошпўлат,— деди.— Лекин ақллисан, деб айтишим ҳам қийин, айтсам ҳам бари бир ишонмаган бўлардинг.

— Тўғри,— деб бош ирғади Ғайбаров.— Ишонмаган бўлардим.

— Ўзинг биласан, менинг қарзга мақтайдиган одатим йўқ. Кел яхшиси, жўнроқ гаплашайлик.

Ғайбаров итоат маъносида бош эгди. Бунни кўриб Маъсуманинг кулгиси қистади. Одатда Ғайбаров Саиданинг буйруқларини бажаришдан олдин ҳам мана шундай бош эгиб олади. Маъсуманинг кулгиси Ғайбаровнинг назаридан четда қолмади, дўстининг хотини пайпоқ тўқиб ўтирган бурчакка ҳадиксираб қараб олди. «У аёллардан қўрқади,— деб ўйлади Маъсума,— бечора ғалати бўлсаям яхши йигит, хотини бошига чиқиб олмаса гўрга эди...»

— Кел, жўнроқ гаплашамиз,— деб такрорлади Самад.— Ғиди-бидини четга қўяйлик, мард бўлсанг айт, сен Ҳайкал Ғаниевичга нечта мақола ёзиб бергансан?

Ҳайкал Ғаниевич — уларнинг директори, фан доктори, профессор. Маъсума дастлаб унинг исмини шунчаки лақаб бўлса керак, деб ўйлаган эди, кейин билса, ростдан ҳам исм экан. Исмлигини билиб кулди, лекин суҳбатда ҳозир бўлган Шоир унга танбеҳ бериб, исмларда ҳеч айб йўқ, дейлик, маймун сўзи аслида чиройли дегани, деб айтди. Маъсума, оддий бир врач аёл, бу гапдан кейин ҳар қандай ғалати исмларни эшитганда ҳам ўйлаброқ куладиган бўлди.

— Иккита,— деди Ғайбаров.— Лекин бирортаси ҳам босилмаган.

— Тушунарли,— деб салмоқлади Самад,— бунга сенинг қувлигинг айбдор. Ёки услубинг тўғри келмаган. Катта олимларга кўпроқ услубсиз шогирдлар ке-

рак. Аслида, гап услубда ҳам эмас, устозларнинг ялқовлигида. Фикр маъқул бўлса бас, услубу сўзларни рандалаб олиш қийин эмас. Лекин улар негадир ялқовлик қилишади. Энди, жўра, буларнинг бариси олдиқочди гаплар. Мақсадга келайлик. Фан номзоди бўлганимизга саккиз йил бўлди. У пайтлар ориқ, камтар йигитчалар эдик. Эслайсанми, базмларимиз ҳам камтарона ўтарди...

— Отам камбағал,— деди Ғайбаров.— Менга оқ фотиҳадан бошқа нарса беролмаган.

— Бу гаплар ортиқча,— деди Самад.— Бари бир сен бой бўлолмайсан, Тошпўлат. Бўладиган одамнинг сиёғи бошқа, дарров билинади. Менинг докторлигим тайёр эканини биласан, лекин сен, қадрдон дўстим, саккиз йилдан бери нима иш қилдинг?

— Ҳеч нарса,— деди Ғайбаров.— Ҳали бир қарорга келганим йўқ.

— Шунча вақт ит қувиб юрдингми?— деб сўради Самад.— Чўпчакдан кўпроқ йиғилган бўлса, фольклорчиларга қўнғироқ қилайлик?

— Керакмас,— деди Ғайбаров.— Ростини, кўнглим жойида эмас, қийналиб юрибман, ошна.

Самад сал ажабланди, лекин суриштириб ўтиришдан эринди чоғи, шунчаки бир хитоб билан чекланди:

— Менга қара, Тошпўлат, сен ҳаммага ҳам шундай очиқ гапираверасанми?

— Дўст бўлгандан кейин...— деб чайналди Ғайбаров.— Очиқроқ гаплашгинг келса нима қиласан?..

— Инсон камол топгани сайин ростгўйликнинг ҳам тури кўпаяркан,— деб кулди Самад.— Ҳали сену мен яйраб даврон сурадиган пайтлар ҳам келади. Ўшанда айни бугунги ошналаримиз билан рақобат қиламиз. Кексаларни ҳисобга қўшмаслик керак, унда уларни тополмайсан. Қолаверса, кексаларнинг ғазабидан қўрқиш шарт эмас. Сену мен Арасту бўлсак ҳам бир пул, бари бир улар бизни менсимайди. Улар ҳушо-

мадга ўчоқ. Ақлли ёшларнинг аксарияти ўжар ва худбин, улар илиқроқ гап айтиб юбормаслик учун хўрозланишади, гоҳо одобни ҳам унутиб қўйишади. Шу сабабдан баъзи катталар ўз атрофларида гирдиқапа-лак бўлиб юрадиган одобли, аммо бориб турган хашаки ёшларга ҳомийлик қиладилар, уларни қулоғидан тортиб бўлса ҳам, тепага қараб судрайдилар. Бир кун қарабсанки, юксакликка эришган одобли шогирдлар ҳалиги одобсиз, худбинроқ, лекин аслида ақлли ва талантли ёшларнинг шўрини қуритади. Ўзаро курашларнинг янги босқичи юзага келади. Сен ҳам вақти-вақти билан катталарга илик гап айтиб туришни унутма. Мана, Сотволдиевни олайлик, анчайин чиноқликлардан йироқ одам, лекин баъзида ёшлар салом бермаса оғринади.

Ғайбаров Самадни энди кўраётгандек ҳайратланиб қаради, кўзлари катта очилди. Маъсума ҳам ажабланди, у эридан ҳалигача бундай гапларни эшитмаган эди.

— Унга салом беришади чоғи? — деди Ғайбаров.

— Ҳар доим ҳам эмас, — деди Самад. — Лекин у ақлли одам-да, ғазабини тияди. Ахир, саломни бировдан тилаб олмайсан-ку!

— Шундай.

— Балли, Ғайбаров! — Самад мамнун кулимсиради. Энди менга айт, чинакамига ҳалол ва қатъиятли булишга қурбинг етадими?

— Билмадим, Самад...

Ғайбаров ўйланиб қолди. Чўнтагидан папирос чиқарди. Маъсума олиб берган кулдонни кресло тирсагига қўйиб гугурт чақди, тўйиб тамаки тутунини ютди.

— Мен ўзимнинг нархимни билмайман, Самад, — деди у сал ўтиб.

— Э, қўйилган нархларнинг ҳаммаси бекор, — деб қўл силтади Самад. — Одамнинг қадри ўзига боғлиқ.

— Кўп яхши гапларнинг баландпарвоз бўлиб туюлгани ёмон, — деди Ғайбаров. — Аслида улар ҳамма-

мизга дахлдор, ҳаммамизнинг кўнглимизда бор. Батан, садоқат ва фидойилик қалбда яшагани маъқул, қонда эътиқод бўлмаса, энг улуг шиорлардан ҳам заррача наф йўқ. Шуларни ўйлаб, камсуқумлик билан миқ этмай юрамиз, қарабсанки, ўзимиз ҳам сезмаган ҳолда чеккага чиқиб қолибмиз...

— Тўғри, нутқ сўзлашга уста одамларга кўпроқ ишонишади,— дея маъқуллади Самад.

— Бирор иблис садоқатдан лоф урган пайтда, мен соқов бўлиб қоламан. Бу ҳам тамагир экан-да, деб ўйлашларидан қўрқаман. Уша иблис, сўзамол аблаҳ, ипириқчи мансабпараст менинг кўнглимда пинҳон яшаётган муқаддас сўзларни ошкора сотиб кун кўради. Фожиа шундаки, унга эътироз билдирилмайсан, унинг ҳамма гаплари умуман тўғри бўлиб чиқади. Умуман тўғри гапларидан худо асрасин! Камтарлик яхши нарса, лекин баъзида шунақа панд бергани ёмон...

— Хўш, нима қилмоқчисан?— деб сўради Самад. Ғайбаров дўстига ранжиброқ қаради:

— Нима қилиш кераклигини билсам, сендан маслаҳат сўраб ўтирмасдим. Мен ўйлаяпман, дўстим, кўндан бери ўйлаб юрибман.

— Шундай бир асбоб ихтиро қилсанг,— дея гап қўшди Маъсума,— одам рост гапирганда жим турса-ю, ёлғон гапирганда чинқириб юборса!..

— Балки шундай қилиш керакдир...— деди Ғайбаров руҳсизгина.— Кулги бўлишдан чўчийсан одам, инсоф деганингнинг аниқ бир ўлчови бўлмаса, ким ҳам ўзини ёмон санарди...

— Бекор гап! Ҳақ гап эгасини топади,— дея эътироз билдирди Самад.— Сен, агар ҳушинг келса, эснамасдан ёзишинг мумкин. Ана, Шоир, унинг биздан ортиқроқ жойи бор эканми?

Самаднинг овозида озгина ғайрлик сезилди. Маъсума таъна қилгандек, эрига ер остидан бир қараб олди.

— У сену мен ҳам туйган нарсаларни бизга нисбатан тузукроқ ифода этади,— деди Ғайбаров.

— Эҳтимол...

Самад Ғайбаровнинг гапига шунчаки кулиб қўя қолди. Маъсума хижолат чекди, эри унга сал кибрили бўлиб қолгандек туюлди. Ғайбаровнинг оғринмаганини кўриб, хиёл ажабланди: бунчалик латта бўлмаса, нега индамайди, йўқ, мендан кулишса тек турмасдим, Самад акам бўлсаям тек турмасдим, бу эса пинагини бузмай жим ўтирибди... Тагин у ичида кулаётган бўлса-я?

Ғайбаров креслода, оёқларини чалиштириб, беғам, беташвиш, папирос бурқситарди.

— Фикр тарзинг жўнроқ, Тошпўлат,— деди Самад.— Соддароқ фикрлайсан, ўртоқ.

— Ким билсин, балки ростдан овсардирман...— деб гўлдиради Ғайбаров.

— Биров сени овсар деяётгани йўқ,— дея танбеҳ берди Самад.— Лекин бари бир соддалигинг бор. Сен ҳақингда мендан сўрашсин, молининг феъли эгасига маълум... У пайтлар студент эдик, Маъсума,— деди у хотинига юзланиб.— Ғайбаровнинг алмисоқдан қолган кўнғироқли соати бўларди. Қўшни хонадагилар биздан бир соат олдин туриб кетишарди. Ушалар Ғайбаровнинг соатини олиб, кейин қайтариб беришмади. Ўзлари вақтида уйғонади, биз бўлсак, соатимиз уларда, дарсга ҳар куни кечикиб қоламиз. Ҳар куни минг марта узр сўрашади, эртагаёқ янги соат оламиз, деб ваъда беришади, лекин олишса қани! Бу акам, ўзининг соатини сўрашдан уялиб, бошқа соат харид қилганлар!..

— Ўзлари билиб қайтаришмаса нима қилай?— деди Ғайбаров қизариб.— Ўзи менга бир бало бўлган, доим бир ғалвага учраб юраман... Сен айт, нега мен бировнинг чўнтагидан тушиб қолган ўн сўмни чўнтагимга солмайман, ўзига қайтариб бераман? Ахир у

одам пули тушганини билмайди, мени ҳам танймайди... Нега?

— Эгаси кўрмаса олармидингиз?

— Йўқ, бу олмайди, ташлаб кетаверади, орқадан келган одам олади,— деди Самад.— Эсингда борми, Ғайбаров, студентликда уч сўмнинг баҳридан кечиб ерга ташлаганимиз? Ушанда бирор бешта одам эга чиқувди. Эгалик ҳам нисбий. Йиқилиб қолгудай бўлиб кулганларинг ёдингдан чиқмагандир?

— Гапни опқочма,— деди Ғайбаров.— Сен айт, нега мен бировнинг ҳақини ололмайман? Виждон деганлари шуми? Виждон бунчалар жўн эмасдир?

— Бир марта олсам, кейин шунақа бўп қоламан, деб қўрқасан,— деди Самад.— Виждон эмас, шунчаки худбинлик, димоғдорлик...

— Соат менинг эсимдан ҳам чиқиб кетган экан,— деди Ғайбаров сал ўтиб.— Ростдан қайтариб беришмаган. Ғашим келарди, лекин индаёлмасдим. Сен улр нега соатни қайтариб бермаганини билмайсанми?

— Сабаби аниқ,— деди Самад.— Сен ўзинг талаб қилмагансан.

— Сўраш шартми, улар шусиз ҳам менинг соатим эканини билишарди-ку? Сабаби бошқа ёқда, Самад. Улар мени меншишмасди, дўстим. Тушунасанми, мендан мутлақо уялишмасди, мен нимаю манави жонсиз девордан фарқим бордай, буни биламан, афсуски, кўнглимдагини дўстимиз Шоир каби сўзларга тиза олмайман. Унинг мендан устунлиги ҳам шунда. Унинг тили бийрон, меники нақ тараша...

— Ошириб юбординг,— деди Самад.— Мана, туппа-тузук гапириб ўтирибсан-ку? Уша гапларниям гапир-да!..

— Қийин,— деди Ғайбаров.— Кўпроқ аламинг келганда гапиришни истайсан, лекин, афсуски, бу пайтда сени тушунишлари қийинроқ...

Самад Ғайбаровга ачиниbroқ қаради. Маъсума ўй-ланди, тагин хаёли қочди: ростдан ҳам, Ғайбаров ким ўзи? Эри уни биладими? Ёки фақат бирга ўқигани баҳона, ўлганининг кунидан гаплашадими? Ғайбаров, менсимайсан, деб айтгандай бўлди, шу ростми? Эрининг тепадан келиши-ю, кулишларини шунчаки ҳазилга йўйиб бўлармикин? Нега унда орани узиб қўя қолмайди ёки бирор тил қисиқлик жойи борми?.. Ундай десанг, яна бояги гап — нега менсимайди, нега кулади? Бу дунё қизиқ-да, деб ўйлади аёл, эримнинг баланд келгани менга оғир ботмайди, қайтага, унинг устунлигидан қувонаман, мабодо, Самад акам эмас, Ғайбаров эрим бўлганида-чи?..

У гўё эрига хиёнат қилиб улгургандек қизарди, шоша-пиша қўлидаги пайпоққа машғул бўлди.

Эшик қўнғироғи чалиниб, аёлниг хаёли бўлинди. Бориб эшикни очди: Самаднинг жияни Холида, ишдан қайтаётиб Саидани ҳам боғчасидан олибди. Узун-қисқа бўлиб остонада туришибди.

— Саида келди, Топшўлат амакиси,— деди Маъсума қизчасини хонага бошлаб кириб.

— Ассалом...— деб салом берди қизча, сўнг ойиси ўргатгандек, салгина эгилиб таъзим қилди.

— Салом, оппоқ қиз!— деди Ғайбаров.— Уқишни билай деб қолдингми?

Қизча уялиб, кўзларини ерга тикди.

— Боғча опалари мақтаяпти,— дея қизи ўрнига жавоб берди Маъсума.

Одатда, Ғайбаров уч-тўрт кун келмай қолса, қизча бирданига кўникиб кетолмас эди. Ҳозир ҳам шундай бўлди. Саида унга яқин келмади, ичкари хонага кириб кетди.

Самаднинг жияни кириб салом берди. Ғайбаров алик олгани ийманди. Қиз саломи жавобсиз қолганидан уялиб кетди. У ярим йилча аввал ўқишга келиб, йиқилди. Тоғаси ёрдам бермади, майли, бирор йилча

кийналсин, кейин ўқишнинг қадрига етади, деди. Энди Холида тўқувчи бўлиб ишлаяпти, гарчи тоғасини қора тортиб келган бўлса-да, на унинг уйига, на хотинига ва на шаҳарга тузукроқ кўниккан.

— Саиданинг кийимини кийдириг, Холидахон, — деди Маъсума унинг жонига ора кириб, сўнг, қиз ичкари киргач, Самадга қараб деди: — Бечора қийналиб юрибди, бир уйига обориб келсангиз бўларди.

— Узиям йўлни билади, — деб тўнғиллади Самад. — Автобус соат сайин қатнайди, жума кечқурун кетса, якшанбада қайтаверади.

— Шу баҳона, ўзингиз ҳам ўйнаб келардингиз... — дея эътироз билдирди Маъсума.

— Муни қара, мендан қутулишни кўнгли тусаб қопти!.. — дея ҳайратланган бўлди Самад. — Шу, дўстим, хотинларга ишонма, қулликда тутсанг бир ҳисоб!..

Ғайбаров гап қўшмади. У Самаднинг усталигини биларди. Жиянини яхши кўради, лекин сиртига чиқармайди. Самад қаттиққўллик билан тергаб-тежагани сайин, хотинининг раҳми қўзғайди, қизни тоғасидан ҳимоя қилишга ўтади. Турган гапки, жиян бундай янганинг соясига кўрпача солади. Тоғасидан ҳам ранжнмайди, ҳар қалай, жигари унга ёмонлик тиламайди.

— Шу, дейман, Тошпўлат, сен менга мундоқ хушомад қилсангу Холидага уйлансанг нима бўларкан? — деб ҳазиллашди Самад. — У менинг жияним, сен менинг дўстим, бегонага узатгандан кўра... —

— Сенга худо бас келсин, ошна, — деди Ғайбаров. — Эсинг жойидами ё мени уйингга келмайдиган қилмоқчимисан?

— Нега, қариндош бўлсак ёмонми?

— Холида ҳали ёш-ку?.. — Маъсума бу гап оғзидан қандай чиқиб кетганини пайқамай қолди. Лабини тишлади. Ғайбаровга зимдан разм солди: йўқ, оғринмабди, туси ўша-ўша...

Ҳазил,— деб кулди Самад.— Дарвоқе, Тошпўлат, кўпдан бери сўрамоқчи бўлиб юраман, ҳалиям Галатепага кўмилишим шарт, деб ўйлайсанми?

— Ҳар ҳолда, туғилган жойинг...

— Жинни бўпсан! Эҳ-ҳа, ҳали ўлимгача минг марта уйланиб, минг марта ажралса бўлади. Қариган чоғингда минг биринчи қилиб бирорта галатепалик кампирни топиб олардинг-а!.. Инара деганинг бўларди, ҳалиям хат ёзиб турадимми?

Маъсуманинг қулоқлари динг бўлди — у ҳалигача бундай исми эшитмаган эди. Умуман, унга эри билан Ғайбаровнинг узоқ шаҳарда кечган студентлик йиллари шубҳалироқ бўлиб туюларди, ким билсин, улар қайларда ва кимлар билан юрган... Эслаб туришлари рост, лекин фақат ичган пиволарию ҳамиша оғайниларини эшлашади. Аёлларнинг исми аталмайди ҳисоб, аталганда ҳам, ё профессор кампир, ё кутубхона мудираси, ёки, жуда нари борса, курс онабошиси бўлиб чиқади.

— Нега индамайсан? — деб қистади Самад.

— Ёзмай қўйди...

Ғайбаровнинг ўтган кунларни эслагиси келмади. Чалғимоқчи бўлиб, хона деворидаги каттакон суратга қаради. Дўстлари Абдували Соқол чизган Самад билан Маъсуманинг сурати, ўзларига жуда ўхшайди, Самаднинг бўйи баланд, тик қараб турибди, Маъсуманинг боши унинг кўкраги баробар, гўё эрининг юрак уришига қулоқ тутаётгандек.

— Нега индамай қолдиларинг? — дея илмоқ ташлади Маъсума.— Очмайсизларми эски гуноҳларингни?

— Бизнинг хотиннинг синчковлигини қара, Тошпўлат! — деб хитоб килди Самад.— Қўрқма, Маъсума, у бир фаррош аёл эди, боди бор эканми, Ғайбаровга бир-икки марта туя жуни сўраб хат ёзган... Ўзинг биласан, бу акам галатепалик, буларда туя-пуя деган жониворлар кўп бўлади.

Ўзини боладай лақиллатишга уринишгани Маъсумага ёқмади. Эркакларнинг гурунгига аралашган мен ҳам тентак, деб ўйлади, майли, гапираверишин...

У ўз хонасига чиқди. Алами ҳадеганда тарқайвермади. Тепадан думалаб тушганлар, деб ўйлади ичида, сўнг ўйидан ўзининг кулгиси қистади, Галатепа, Қўрғонтепа, Тиллатепа, ҳатто Самад акамнинг теп-текис қишлоғининг номида ҳам тепаси бор, Қўштепа, кафт-дек яланг жой-ку, лекин номи Қўштепа. Уларнинг қишлоғи асли Самарқанд тарафда экан, кейинроқ одамлар қўриқ очишга жўнашганда, бечоралар бийдай даштга қишлоқларининг номини олиб келишибди. Маъсума беш йил Самадга хотин бўлиб, эрининг қишлоғини яқиндагина бориб кўрди. Қўнган уйлари энди сувоқдан чиққан эди. Тўрт хонали дангиллама уй, жиҳозлар мўл, бирор ҳафта яшаб қайтишди. Сени илгари опкегани уялувдим, анави уйда турардик, деди Самад четроқдаги томи чий билан ёпилган эски бир кулбани кўрсатиб. Маъсума эри машинани янгилайман деб йиғиб юрган пулларнинг қайга кетганини энди тушунди — уни деб уй қурибди. Ҳафта сайин қишлоққа қатнаб юрганлари бежиз эмас экан. Хотин кетган пулга ачинмади, эрининг қунту эътиборидан қувонди. Қайтадиган кунлари Самад уни ўша эски кулбага киритиб айтди: бузиб ташлагани кўнглим бўлмади, ёлғиз ўғил билан қари эна, икковимиз шу жойда яшардик... Бу гапларни айтганида овози титраб кетди, кўзлари намланди. Маъсума уни маҳкам қучоқлаб олди. Эру хотин, бир-бирларига меҳрлари ошиб, шу алфозда туриб қолишди. Самад онасини эслади, Маъсума келинлик чоғларини.

Хонага қўғирчоғини кўтариб Саида кирди.

— Тошпўлат амаки кетди,— деди у.

Маъсума қизини эргаштириб, меҳмонхонага чиқди, эрига таъна билан қаради:

— Овқатга қол, демабсиз-да?

— Кўнмади, Маъсума,— деди Самад қўлидаги журнални четга қўйиб.— Эски ярасини янгилаб қўйдим, меням жин урган, Инарани гапириб нима қилардим... Айб ўзида, тайёр ошини оғзидан олдириб юради.

— Шу жўрангиз сал бўшангроқ,— дея гапига қўшилди Маъсума.— Уятчанроқми-ей...

— Сендан уялади,— деди Самад.— Ким билади, балки сенга зимдан кўнгли бордир.

— Айниманг, дадаси!..

Маъсума қизарди, эридан ранжиди. Самад уни шундай қалтис ҳазиллари билан уялтиришни хуш кўрарди.

— Уни ҳадеганда тушунмиш ҳам қийин,— деди Самад жиддийлашиб.— Бир қарасанг булбулигўё, бир қарасанг — мум тишлагандай жим.

— Хаёлпараст,— деди Маъсума.

— Йўқ, Тошпулат яхши олим,— дея эътироз билдирди Самад.— Мендан яхшироқ. Кўп нарса билади, лекин сал ялқовлиги ёмон...

Маъсума эрига ажабланиб қаради. Лекин эридан хафа бўлмади, қайтага, камтарлиги учун унга меҳри баттар ийди, яқинроқ келиб, ёноғини тутди.

Самад хотинини ўпди.

— Сиз яхшисиз, жоним,— деб шивирлади у.— Сизни ҳеч кимга бермайман, ҳеч кимга алишмайман.

7. МУҲАББАТ

Ғайбаров шаҳарга келиб илк бор ошиқ бўлганида, сўнг эрта баҳор Галатепага қайтиб, Наим амакининг уйига меҳмонга борганида кайфи андак ошиб, унинг камгап, меҳрибон хотинига келин бўлмиши ҳақида сўз очди. Келин ҳақидаги чўпчак, Ғайбаровнинг ўзи тўқиб, ўзи ишонган чўпчак, ўшанда жуда сирли кўрин-

ган. Аслида у истаганидан жўнроқ эди: гира-шира томоша зали, курсдош қизнинг қўли, кейин чап тиззаси, оқ матода узунасига от чопаётган суворийлар, кейин бирор соат ўтгач, кинотеатрнинг қишки боғидаги чанг босган пальма ортида олинган ҳуркак ва бегуноҳ бир муччи.

Ғайбаров янгасига на қизнинг қўллари, на чап тиззаси ва на ўпич ҳақида ҳикоя қилмоқчи эди. Унда Ғайбаров нақ бўғзигача бахтиёр эди; Галатепанинг чанг кўчаларида хариш хўтикдай ағанаб ўсган, мана, бирор беш кундирки, булардан узоқлашган бола, ҳали шаҳар ҳавосига тўймаган, ўзининг нақ қаҳрамонлик кўринган удабуронлигидан, журъат ва жозибасидан маст, боши айланган — ўзини қайга қўярини билмайди, дунё ёлғиз уники, унинг амрига мунтазир, кўнгли тусагани бўлади, бўлиши шарт! Бор-йўғи шу ҳиссиётни сўзларга тизиш керак, бор-йўғи...

Лекин Ғайбаров сўзларнинг бешармлигини сезди. Кўнглида озода, шабнам янглиғ мусаффо ҳисларни туйган кўйи, жамики беозорликни булғагувчи бир қатор яланғоч ва шафқатсиз сўзларни кўрди.

Йиғлагиси келди.

Наим амаки унинг ҳолини кўриб, кафтларни бир-бирига ишқади: «Балли, қариндош! Отангиз мени дўзахи атайди, энди, сизлардан ҳам битта чиқсин-да!» Янга, мунис, ювош, Ғайбаровни яхши кўрадиган янга, эрини қарғади: «Ўлинг сиз, бу гўдакнинг айби нима? Сўкса, тоғангиз сўкибди, мунда нима гуноҳ? Энди бу уйига маст бўлиб борса, эчкингиз эгиз туғармиди?»

«Хусурим тарқайди, хотин! Тоғам ўзини осмон чоғлайди, энди манови арзандаси ичиб борса, қани, кўрайчи, аҳволи не кечаркин!..»

Ғайбаров, маст ва саодатли Ғайбаров, кўнглида ҳали тарқаб улгурмаган мақтанчоқлик, уйга боришни истамади. Галатепадан чиқиб, Қизилтошга кетар йўлдаги чўчқахонага қараб юрди. Дўсти Маҳанбой шу

жойда ишларди. Ғайбаров гандираклаганча, дўстининг фанер тахтадан тикланган бўлмасига кирди. Маҳанбой бир ўзи зерикиб ўтирган экан, уни кўриб хурсанд бўлди, кепак солинган қопни титкилаб, бир шиша ароқ чиқарди. Ичишди. Сўнг Маҳанбой уни ташқарига судради. Очиқ ҳавога чиққанлари заҳоти Ғайбаров тагин кўнглида муҳаббат туйди, кўкси ёрилиб кетгудек бўлди. Ялангликдаги чўчқалар қазиб ташлаган чуқурчаларни оралаб бораркан, сабри чидамади, тил бутунлай бошқа ёққа кетди, қизнинг қўли, чап тиззаси ва лабларидан гапирди. Буниси осонроқ эди — Ғайбаров сўз ахтариб қийналмади, Маҳанбой унинг гапларини тоқат қилиб эшитди, лекин Ғайбаров кутгандай завқланмади, чўчқaxonанинг хунук қўққайган томига бир-икки бор маъюс қараб олди, кейин секин сўради:

— Ёшми ўзи?

— Ёш, ўзимиз қатори.

— Кўп бўлдими?

— Қаёқда, ўзи борганимга беш ой бўлди-ку!

— Сен бу гапингни қўй, Тошпўлат, — деди Маҳанбой. — Бундан бир иш чиқмайди. Отанг сени ўқишга юборган, олахуржун бўйнингга тушиб юрмасин... Оғзинг бўш сенинг. Тўйган қўзичоқдай бўп юрмайсанми? Ана, отанг қандай, оғриган жойини билдирмайди! Маҳанбойнинг овози йўғон ва жиддий эди. Юзи ҳам жиддий. Қўлидаги тол хивич билан кирза этигининг қўнжини савалаб борарди. — Менга қолса, ўзимиздан уйланганинг маъқул, ошна, ҳарна аламингга шерик бўлади.

Ғайбаров ранжиди.

Маҳанбой уни чеккарокдаги бир қўра олдига бошлаб борди. Сассиғи димокни ёрай дерди — Ғайбаров бурнини жийирди, лекин Маҳанбойнинг нафратидан қўрқиб, атрофи ғов билан тўсилган қўрага бақамти келди.

— Қара!..— деди Маҳанбой.— Зотдор чўчқа, бир-данига ўн бешта туғди. Кўзимнинг олдида турмаса бўлмайди, булар ўзи туққанини еб қўяркан. Буниси емади. Қара, болалариям катта бўп қолди. Шу, жўра, мен ўзим аҳмоқлик қилдим, асли сенга ўхшаб шаҳарга кетишим керак эди. Мусобақа дейишди, бошқа дейишди, хуллас, оғримаган бошимни оғритиб ўтирибман. Мана, сен шаҳарда юрибсан, нима, мендан ортиқ жойинг бор эканми? Ҳисобни мендан кўчириб олардинг, эсингдами? Мен умримда ҳисобдан «тўрт» олган банда эмасман. Сенинг отанг тузук, меники бўлса... Кўриб турибсан-ку, Тошпўлат!..

Ғайбаров индамади. Унга зотли она чўчқа, унинг ўн бешта қип-қизил боласи ва дўстининг тан олинмай қолган ҳисобдонлиги ўзи кўнглига тугиб келган баландпарвоз гаплардан минг бора афзалроқ ва маъни-лироқ бўлиб туюлди.

...Кейинчалик, анча йиллар ўтиб, Маҳанбой билан бўлган суҳбатни Ғайбаров Инарага сўзлаб берди. Инара жилмайиб қўйди. Умуман, Галатепа ҳақида гап очилса, сен Галатепага келин бўлиб тушасан, деб айтилса бас, ўзини тутолмасди, кулиб юборарди. Мазахсиз куларди, узоқ, номи каби нотаниш Галатепаю унга келин бўлиб бориш ғалати эканидан завқланиб, мароқланиб. Бунинг ажабланадиган жойи йўқ, бизга ҳам бегона ўлкалар ва шаҳарларнинг номлари ғалати ва сирли туюлади, дейлик, Гранада, Қурдоба, Алабама, Миссисипи-Миссури, Гвадалахара... Эҳтимол, Инарага Галатепа дегани Хиваю Бухоро, Самарқанду Урганчдек бир жой бўлиб туюлгандир? Албатта, ўзимиз тарафда Галатепанинг унчалик қадри ҳам йўқ, қайдансиз, деб сўрашади, Галатепадан, деб айтасан... Ҳа-а, Ғалатепадан, денг?.. Ғаллатепа, деб аташмаганига шукр!

...Сени чимилдиққа олиб кирамиз, Инара, аввал сочингни сал ўстирамиз, кейин қорага бўяймиз, шундай

қаро бўладики, Саъдийнинг шерозлик гўзаллари ҳасаддан қорайиб ўлади, атлас кўйлагу лозим кийиб, оқ ҳарир рўмол ўраб, ўн беш кунлик ойдаи, кашта чекилган қизил бахмал чимилдиқ ортида ўтирасан, бундан олдин мулла Дониёр келиб никоҳ ўқийди, калима қайтаришинг шарт эмас, мулла ақлли одам, сену менинг динимиз муҳаббат эканини яхши билади, Шайх Санъон қиссасидан хабардор, розимсан, Инара қизим, деб сўрайди у вакил отангдан, агар тили келишмаса, сени Инара эмас, Анора ёки Анор деб атар, айт, Тошпўлатга, Раим оқсоқолнинг ўгли, Ғайбар соқовнинг невараси Тошпўлатга хотин бўлишга розимсан?

Бутун Галатепани тўйга айтамин, Галатепа атрофидаги ўн бир даҳани ҳам айтамин, Инара, Галатепаю Жом, Сарсону Чўнқаймиш, Анжирлию Шўрқудудан отли-яёв, ёшу қари — ҳамма бирдай йиғилиб келади. Сени оқ бедовга миндириб оламан, оқ бедов сен минганингни сезса бас, нақ Ғиротга айланади, қанот чиқариб учади, шундай тез учадими, сен кўрқувдан мени маҳкам қучоқлаб оласан, мен эса, ортга ўгирилиб, сени мана бундай ўпиб оламан! Мана бундай, мана бундай!..

Инара оқ бедовнинг борлигига жуда ишонарди. Биз эса, бисотимизда биргина қора чўбир от борлигини ўйлаб уялардик, дўстим Ғайбаров, уялардик, лекин қора чўбирни оқ бедовдан кам кўрмасдик, такдирдан мўъжизалар кутардик ва ишонардикки, қора чубир ҳам қанот чиқаради, ҳовли саҳнида ёқилган катта гулхан ёнига узангию эгар-жабдуқларини ялтиратиб, кишнаб келади, сўнг куёв билан оқ ҳарир рўмол ўраган келинни сағрисига ўтқазиб, тун қаърига парвоз қилади. Зим-зиё тун ва оқ ҳарир румол, чўбир отнинг чўбирлиги асло билинмайди, келин ҳам, куёв ҳам асло кўринмайди, биргина оқ ҳарир рўмолнинг ўзи қоронғи само қўйнида ҳилпираб учиб боради... Биз шундай чиройли манзараларни чизганимизда,

Инара бизга паққос ишонарди, баттар завқи ошиб куларди, дўстим Ғайбаров!..

Қора чўбир сағрисиға ёзилмиш эртақ уч йил давом этди. У яна кўп чўзилса ҳам ажаб эмасди, лекин учинчи йил охирига келиб, мулла Дониёр қазо қилди. У кўзлари кўк, сариқ сочларини тимқорага бўяган қизнинг Галатепага келин бўлиб тушарини ортиқ кутолмади. Ғайбаров мулла қазо қилганини айтганда, Инара жуда қайғурди — у мулла ҳақидаги ўйларга ўрганиб қолган эди. Мулланинг ўлими ёмон бўлди, гўё у ўлдию ажиб эртаққа рахна тушди.

Хуллас, ҳикоямиз чўзилиброқ кетди, дўстим Ғайбаров, алқисса, бир куни Инаранинг тоби қочиб, касалхонага тушди. Бир ойча ётди, бир ой тугал юзимизга қарагиси келмади. Сен унинг ёнига ҳар куни қатнайсан, ҳар куни кўргинг келади, ҳар куни совға-салом кўтариб борасан, совға-салом оларга эса пул йўқ, лекин бари бир дарсдан кейин бозорга қатнайсан, расталарни безаб турган дўпписи дол юртдошларингдан нақш олмалар харид қиласан, юртдошларинг гўё юртингни шундоқ елкаларига ортиб бу томонларга кўчириб келишган, олма дейсанми, анор дейсанми, беҳи, нок, узум, олмақоқию қовунқоқи... Шу сабаб, ҳаммоллик қилиб, тунлари вагонлардан ун туширамиз, нонвойхонада ўша ундан пиширилган нонларни машинага ортамиз, хуллас, озми-кўп пул топамиз, майли, деб ўзимизга таскин берамиз, бу пуллар юрт неъматларию ажиб муҳаббатимизга нисор бўлсин, булар нима бўпти, дунёни пойга тўшаб ташласак ҳам оз, аммо Инарани энди таниб бўлмайди, неъматлар солинган елим халтага кўзи тушса бас, ажинсиз пешонаси тиришиб кетади: сен шу билан мени сотиб олмоқчимисан, Ғайбаров?! Шунда унинг юзига тарсаки тортиб юбормаганимиз ажаб, шундай истак хуруж қилгани рост, лекин ўзимизни тиярдик, ўйлардикки, у бётоб ётибди, бемор одам сал асабийроқ бўлади, унинг ҳар не гапи кечи-

римли, феълимизни кенгроқ қилайлик, дўстим Ғайбаров, унга олмаю аноф эмас, бир оғиз ширин сўз керак...

Бир гал касалхона йўлагида даволовчи врачга дуч келдик. Ёш, кўҳликкина аёл экан, уялинқираб, ўртоқ Хайбаров сиз бўласизми, деб сўради, сўнг хонасига таклиф этиб, Инара албатта тузалиб кетади, деб ишонтирди, бунга бизнинг ишончимиз комил, палатадаги аёллар сизни унинг энг якин одами, деб айтишди, мана, қўлингиздаги гуллар ҳам жуда чиройли, ҳали дуркун турибди, Инарани шу гулларга қиёс этгим келади, у жуда яхши қиз, ҳали жуда ёш, тажрибасиз, гап сўрасак индамайди, биздан уялади, шу сабабки, сизга мурожаат қиляпмиз, ўртоқ Хайбаров...

— Ғайбаров,— деб тузатди уни Ғайбаров.

— Узр, тилим келишмаяпти,— деди врач баттар қизариб.— Мен сиз билан очиқроқ гаплашмоқчи эдим. Врачлик бурчим шуни такозо қилади.

— Марҳамат, сўрайверинг...

Врач бир варақ қоғоз олиб стол устига қўйди, қўлига қалам тутди:

— Ёшингиз?

Ғайбаров ёшини айтди — унда ҳали ёш эди, ёшлигидан хижолат чекарди.

— Ота-онангиз, қариндош-уруғларингиз бирон-бир ирсий, яъники, наслдан наслга ўтувчи касаллик билан оғримаганми?

— Оғримаган.

— Тутқаноқ?

— Тутқаноғим йўқ.

— Қизамиқ билан оғриганмисиз?

— Ҳа. Кейин кўкйўталга чалинганман. Болаликда зотилжамга йўлиққан эдим.

— Силга айлангани йўқми?

— Йўқ, зотилжамлигича ўтиб кетган.

— Гепатит? Юқумли гепатит...

— Йўқ, уруғимизда сариқ касал тугул, сариқ ба-
шарали одам ҳам йўқ.

— Ҳазилкаш экансиз. Аждодларингизда пуштсиз-
лар бўлмагандир?

— Нима деяёсиз, ҳаммасининг камида ўнтадан
боласи бор!

— Ўзингиз?

— ...

— Нега индамайсиз? Уялманг, ўртоқ Хайбаров!

— Нима десам ишонасиз?

— Демак, Инарага уйланасиз?

— Албатта.

— Қиз бола билан жуда авайлаб муомала қилиш
керак, ўртоқ Хайбаров. Туғма одоб туфайли улар кў-
пинча ўз туйғуларини ортиқ даражада тийишади, оқи-
батда асаб ишдан чиқиши мумкин... Имкони бўлса
тўйни тезлаштиринг. Чўзиб юрманг.

— Пул камроқ, ўртоқ доктор...

— Студентсиз, ҳеч ким айб қилмайди.

— Лекин...

— Уйлаб кўринг, ўртоқ Хайбаров. Инара яхши
қиз. Бунақасини кейин ҳеч тополмайсиз, Сахарага
ҳам эргашиб кетаверади...

— Саҳрои Кабир...

— Эҳтимол, шундайдир, лекин гапга бунинг ҳеч
алоқаси йўқ, муҳими, Инаранинг ўзи...

— Сизга ўзи арз қилдими?

— Йўқ, у арз қилишни билмайди. Мен врач-
ман, арзсиз ҳам билишим керак. Сиз уни кўп қийна-
манг...

Ғайбаров касалхонадан ўйга чўмиброқ қайтди. Са-
мад келиб ҳол сўради. Дўстдан сир яшириб бўлмайди,
баъзида не-не сирларни ҳам ошкор этасан, ҳамдард из-
лайсан, оғайни, деб айтасан, шундай бир нозик савдо,
на куларингни биласан ва на ўларингни, врач мени
тутиб олиб шуларни айтиб ўтирса-я!..

Начора, деб ўйлади Ғайбаров, табиат бизга писбатан донишмандроқ, унга қарши бориб бўлмайди! Энди эсласанг алам қилади, айниқса, Инаранинг ғазаблангани... Унинг ғазабини эсласанг бас, кўнгилда аламли бир кулги уйғонади, кейин бу кулги юзга тепади — уят, уят, минг бора уят, уятдан баданинг олов бўлиб ёнади, негаки, Инаранинг кафтлари юзига маҳкам босилган, бармоқлари орасидан ёш сирқийди, у ҳеч нарсани кўрмайди...

«Нега аввал айтмадинг?»

«Аввал айтадиган эмасди».

«Қачон? Қачон бўлди?!»

«Айтмайман».

«Ким?»

«Айтмайман».

«Мен танийманми?»

«Айтмайман. Сенга осилиб олганим йўқ».

«Келма, бошқа келма, энди менга керагинг йўқ, эшитяпсанми, бошқа келма, сен фақат чўпчак айтишга устасан, чўпчакларинг жонимга тегди, мени тинч қўй, Тошпўлат, буёғи нафрат, фақат нафрат... энди мени яхши кўролмайсан!»

Ғайбаров аламзада, дарғазаб, унинг ҳузуридан чиқиб жўнайди, лекин қайтиб бормасдан туролмаслигини сезади, нафрат ва алам ортидан меҳр уйғонади. Бормаслиги учун ўн қадоқли тошни бел баробар кўтариб, мўлжал қилади, сўнг тош ўнг оёғи устидан босиб ташади, оёқ зум ўтмай кўкариб, шишиб чиқади. Ғайбаров оғриқдан увлаб юборади. Хонанинг у бошидан-бу бошига ҳақкалаб сўкинади.

Сўнг Самад келади. Унинг латта билан чирмалган оёғини кўриб, афтини бужмайтиради, бироқ дустлигига бориб Ғайбаровни овутади: қўй, ўзингни қийнама, қадрдон дўстим, садқаи сар, ўзим сенга онаси ўпмаганини олиб бераман, қайгурма, қайғураверсанг, тезда қариб қоласан...

Ғайбаров ноилож илжаяди. Ожизлигини билдиргиси келмайди, нималар деяпсан, Самад, деб айтади, шунчаки, кайфият йўқ, ошна, юртимизни соғиндим, кетай десам, иложим йўқ, бир ёқда камхаржлик, бу ёқда оёқ... кеча ариқдан илкисроқ ҳатлаган эканман.

Самад сир бермайди. Лекин у зийрак, ҳаммасини билади, дўстининг ожизлигини ҳам, бошқа гапларни ҳам, бироқ уни аяйди, сезганини сездирмайди...

Бу — олис бир хотирот. У Самаднинг — салкам фан доктори, бахтли хонадон соҳиби Самад Мансуровнинг ёдидан аллақачон чиқиб ҳам кетган. Лекин Ғайбаров, саодатга ташна Ғайбаровгина бу хотираларни ғуссага ботган кезларида эслаб-эслаб қўяди.

8. Ш О И Р

Шоир барча шоирлар каби содда ва ишонувчан эди. Гўё беш яшар бола бир кечада катта бўлиб қолгандай сал-пал мақтанчоқлиги ҳам бор. Кимнидир яхши кўрмаса туролмайди.

Бир куни сочлари патила, найнов бир йигитни бошлаб келди.

— Жамол,— деб таништирди.— Қисқача айтганда, Жек. Жуда ажойиб йигит, қишлоғида нечта қалдирғоч яшашини ҳам билади.

Чамаси, у бирор жойда қалдирғочлар ҳақида шеър ўқигану Жек-Жамол билан ўша ерда танишиб қолган эди. Ҳар ҳолда, Шоирнинг ўзига яраша эътибори бор, дўстлари Жек-Жамолни илиқ қарши олишди, меҳмоннавозлик роса бир ҳафта давом этди, гоҳ уникида, гоҳ буникида. Зиёфати айни қуюқ бўлган кунги мезбон Абдували Сокол Жек-Жамолдан сўраб қолди:

— Қишлогингизда нечта қалдирғоч бор ўзи?

— Икки юзта,— деб жавоб қайтарди Жек-Жамол

узоқ ўйлаб ўтирмай.— Жарқалдирғочлар ҳисоб эмас, уларни санаш қийинроқ, лекин уй қалдирғочлари икки юзта, қишлоғимизда жами бўлиб элликта уй бор, демак, ҳар бирида ўрта ҳисоб билан тўртта қалдирғоч бўлса, ҳаммаси икки юзта, нари-бери фарқи ўнтача бўлиши мумкин, бундан ошмайди.

Жек-Жамолни даврадан иззат-икром билан кузатишди-ю, Шоирнинг ўзи кулгига қолди. Гапнинг пайрови қалдирғоч билан бошланарди, яъни, Самаднинг Қўштепасида беш юз уй бор — қалдирғочи икки мингта, Қобилнинг қишлоғида уч юзта хонадон бор, қалдирғочи бир минг икки юзта... Ғайбаровнинг қалдирғочлари ҳамманикидан ҳам кўпроқ чиқди, унинг Галатепасида нақ икки минг уй бўлиб, уларда саккиз минг қалдирғоч яшарди, нари-бери фарқи беш юзта, битта ҳам ортиқ эмас. Биргина Шоирнинг қалдирғочларини санаб бўлмади, унинг қишлоғи ўн беш йилдирки, шаҳар номи билан юритилар, уйлар сони ҳам кун сайин ўсиб борар эди.

Шоир журабозлигини ташламади. Навбатдаги гал дўмбоққина бир йигитни эргаштириб келди.

— Бу дўстимиз Тайлоқов бўлади,— деди.— Математика фанлари кандидати, касби кибернетик, лекин ўзи ғирт адабиётчи!

Буни эшитган Ғайбаров думалаб қолгудай бўлиб кулди.

— Математика фанлари кандидати, касби кибернетигу, лекин ўзи адабиётчи,— деб такрорлади у.— Э, улманг, Шоир... Мен сизга айтсам, бизнинг Галатепадаги Отабой бўёқчига ўхшайсиз. Уша Отабой бўёқчи, Салим қароқчининг ўғли Нурмамат армиядан уйланиб қайтганда, келинни кўриб, «Нурмамат ўрис хотин опкелибди, сап-сарик, худди немисга ўхшайди, немисга ўхшайди-ю, лекин ўзи украин», деган экан...

Шоир ундан хафа бўлмади. Тайлоқов ҳам ортиқча оғрингани йўқ. Бемалол ўтириб олиб, адабиётдан сўз

очди. Даврада Шоирдан бошқа адабиётчи йўқ эди, ҳамма мум тишлаб ўтирди.

— Мен ҳар бир ёзувчига биттадан дафтар очдим,— деди Тайлоқов.— Кимки янги қаҳрамон яратса, ўшани шартта ёзиб қўяман. Кейин ўзбек адабиётида яратилган барча янги образларни сарҳисоб қиламиз, қани, ким қанча янги қаҳрамон яратибди экан?.. Бу жуда оғир иш, менинг бир ўзим эплашим қийин, бирор ўнта ёрдамчим бўлса қанийди!..

У ишонч билан гапирарди. Ишончи бошқаларга ҳам юқарди. Тайлоқовнинг обрўси дақиқа сайин ошиб бораётганини кўриб, Шоир ўзида йўқ қувонди.

— Сизга ўзим ёрдам бераман!— деб ваъда қилди у.

У ҳар куни Тайлоқов ишлайдиган илмий марказга қатнай бошлади. Озиб-тўзиб кетди, шеър ёзишни ҳам бас қилди. Гапининг бисмиллоси «янги қаҳрамон» билан бошланади, ҳар куни келиб Тайлоқовнинг ҳисобдон машиналарини мақтайди:

— Улай агар, жуда ақлли машиналар!.. Кеча Тайлоқов ўзининг расмини ишлатди, худди Соқол чизгандай, фақат машина бўёқ ишлатмас экан, бирорта ҳарфни оладую бошдан-оёқ суратингни ўша ҳарф билан чизиб қўя қолади! Тайлоқов энди машинага шеър ёздирмоқчи, ёздирса зўр бўларди, мен ўзим сал-пал қалам тегизиб, катта журналда чоп қилдирардик. Мен унга тахаллус ҳам топиб қўйдим, «Маштай», яъни Тайлоқовнинг машинаси, тўғри, сал форсча бўлди — машинаи Тайлоқов, лекин «Таймаш»дан «Маштай» яхшироқ жаранглайди!..

Энди Шоир ўзи хуш кўрмайдиган ёзувчиларнинг асарларини ҳам битта қўймай сотиб оларди. Бойлам-бойлам китоб кўтариб, Тайлоқовнинг ёнига югуради, гўё Тайлоқовнинг машинаси очофат бир юҳою фақат китоб ейди!..

— Булар ҳали оз, Тошпўлат,— дерди Шоир қуво-

ниб.— Биз ҳали адабий аҳолининг юздан бирини ҳам ҳисобга олиб улгурмадик! Менинг арабий имлодан ма-зам йўқроқ, Тайлоқов ҳам билмайди, ўзингиз ёрдам берасиз...

Кейинчалик Ғайбаров уларнинг ишидан хабардор кибернетик олимдан эшитди, Шоир билан Тайлоков уч ой мобайнида бутун бошли бўлимнинг роса бир йиллик ишини бажарган экан, лекин бу ишнинг нимага керак-лигини ҳеч ким тушунолмабди.

Агар Соқол аралашмаса, ким билади, Шоирнинг Тайлоқовга мафтунлиги яна қанча муддат чўзиларди. Ушанда Соқол Самад билан Маъсуманинг суратини чизаётгани баҳона, деярли ҳар куни уларникида йиғилишарди. Соқол, эгнида чарм пешбанд, қўлида мўй-қалам, папирос тишлаган, тиқ этган товушга токат қил-лолмас эди. Шоир эса, турган-битгани шовқин, ишнинг белига тепди, кела солиб, Самаднинг кўксига бош қўйиб тек қотган Маъсумани ошхонага жўнатди:

— Қорин пиёзнинг пўсти дейсиз, келин!— Мен-ку, юрган бир аҳмоқман, лекин Тайлоқовга нима бўлган!.. Поэзияда яратилган қаҳрамонларни паққос эсдан чиқарибмиз!..

Соқол бўёқтахтасини курсига қўйиб, қўлларини артди. Бирор нарса десангиз-чи, дегандай, Ғайбаровга қаради. Ғайбаров бошини ҳам қилди — у Шоирнинг раъйини қайтариб ўрганмаган эди.

Маъсума Шоирга атаб, сергўшт қилиб шўрва келтирди. Сўнг ўзи тагин эрининг ёнига бориб, унинг кўксига бош қўйганча тек қотди — Соқол уларни шу ҳолда чизмоқчи эди. Шоир овқатини ҳам жимгина ичмади, яна Тайлоқовдан гап очди, Тайлоқов ундай, Тайлоқов бундай...

— Тайлоқов — телба!— деб бақирди Соқолнинг сабри тугаб.

Шоир дўсти Тайлоқовнинг камситилганига чидаб туролмади, Соқолга зуғум қилди:

— Гапингни қайтиб ол! Сен Тайлоқовнинг тирноғига ҳам арзимаيسان! Тайлоқов зўр йигит, фидойи йигит!..

— Бўлди энди, Шоир,— дея мажарога чек қўймоқчи бўлди Самад.

Шоир унинг ҳам ҳақини бермоқчи эди, Маъсума чаққонлик қилди: Шоирнинг қайнонаси туфайли Самад билан топишгани эсида, мулойим жилмайди, эрининг оғзига кафтини босди:

— Сиз аралашманг, Самад ака-а!..

Самад, оғзи юмуқ, гапга аралашолмади, Шоир ҳам юмшади. Соқол баттар гижинди, мўйқаламига бўёқни қалинроқ суртиб, йўғон бир чизиқ тортдию кўнглида борини айтди:

— Тайлоқовга эргашиб, сен ҳам телба бўлдинг!

— Исбот!— деди Шоир.— Биз иккимиз савоб иш қиляпмиз.

— Кечаси далага чиқиб, юлдуз санамаганингга шукр,— деб гудранди Соқол.

Шоир тўмтайди. Юлдузлар ҳақидаги гапни бутун шоир халқи шаънига отилган таъна тоши деб билди, лекин лабини тишлади.

— Тайлоқовга эргашиб юргунча мендан келиб сўрамайсанми?— дея давом этди Соқол.— Ўзбек адабиётида минг исмда миллионта қаҳрамон бор!

— Нега фақат мингта исм бўларкан?— деди Шоир куюниб.— Ахир, ҳар бир қаҳрамон алоҳида бир одам-ку?!

— Ҳа, бор, икки миллионта бўлсин!— деб кулди Соқол.— Майли, уч миллионта!.. Жиннисан, Шоир, қуруқ санокдан сенга нима фойда? Миянгни ачитмай, шеърингни ёзсанг-чи!

— Тайлоқовнинг меҳнати-чи?— деб сўради Шоир.— Ахир у шунча меҳнат қилди, бир тийин олмасдан, ишдан бўш вақтларида!..

— Тайлоқов — лақма,— деди Соқол.— У лакма адабиётчи эмас, бориб турган кибернетик, сен эса, кибернетик эмас, шоирсан, шоир бўлганда ҳам гирт лақма шоир!..

Шоирнинг эътирози сусайганини кўриб, Соқол даядиллашди. Тайлоқовни аямай яксон қила бошлади. Шоир енгилди. Аразлаб чиқиб кетди. Маъсума унинг ортидан югурмоқчи бўлган эди, Самад кулиб қўл силтади:

— Кетгани тузук,— деди у одатича дангал қилиб.— Иккови ҳам кетса бўларди, лекин Абдували ҳозирча керак, суратимизни чизяпти.

Маъсума хижолат бўлиб илжайди.

— Кулманг, жиддий туринг!— деб ўдағайлади Соқол.— Бошда қандай бўлса, шундай туринг!.. Хотинингизга айтинг, Мансуров, сизни ўйласин, фақат сизни!..

— Сиз одамнинг ўйини чизмайсиз-ку?— деб эътироз билган бўлди Ғайбаров.

— Билмаган нарсангизга тумшуқ суқманг, дўстим!

Ғайбаров индамай қолди. Ортиқ ўтиролмай, Шоирнинг ортидан жўнади.

Бир ҳафта ўтиб, Шоир Тайлоқов иккаласи сотиб олган китобларни машинага ортиб Ғайбаровнинг уйига келди.

— Булар сизга, Тошпўлат,— деди.— Ўзимга кераклисини олиб қолдим, бирор эликтача бор.

— Шунини кутубхонада ўқисангиз ҳам бўларди-ку,— деб койиди Ғайбаров.

— Эса келмабди...

У келтирган китоблар беҳисоб эди. Жавону дераза рафлари тўлиб кетди, ортиб қолгани ошхонага ўтди.

— Тажриба тузукроқ ўйланмагани рост,— деди Шоир хўрсиниб.— Лекин Тайлоқов бари бир зўр йигит! Сиз ишонмайсиз, Тошпўлат, лекин у зўр йигит!..

Ғайбаров кулиб қўяқолди. Унинг ўзи ҳам Тайлоқовнинг ёмон одам эмаслигини биларди.

Шоир ўзининг янги тўпламидан, радиога элтган туркумларию Берлиндаги таржимонларидан гапириб ўтирди. Ахийри бўлмади, юзидан пардани сидирди:

— Пул қолмади, Тошпўлат,— деди.— Тайлоқовда-ям сариқ чақа йўқ. Соқолда кўп, лекин сўрагани уяламан...

Ғайбаров бор пулининг ярмини берди.

Шоир «тажриба»га пулни кўпроқ сарфлаб юборган экан, ярим йилгача хийла қийналиб яшади. Лекин у тавбасига таянмади. Ҳатто ночорлигидан ҳам ўзича бир завқ тоғарди. Ўша — камхаржроқ бўлиб юрган кунларидан бирида Ғайбаровни театрда ўтадиган шеърят кечасига судраб қолди. Минбарга чиқиб, бошқа шоирлар қатори шеърини ўқиди. Кейин, танаффус маҳали буфетга киришди. Тайлоқов ҳам шу ерда экан, келиб қўшилди. Унинг ҳам чўнтаги пуч шекилли, машқи пастроқ кўринарди. Буфетнинг ганчори, ойнаванд зали одамга тўла эди. Турфа одамлар, турфа кийим-бош, башанг эркаклару сулув аёллар, ҳамма бисотида борини кийиб келган, қадаҳлар жаранглайди, шампань кўпиради, қораю қизил икра... Ғайбаров одмироқ кийинган эди, ўзини сал ўнғайсиз ҳис қилди. Тайлоқовнинг аҳволи ҳаминқадар... Биргина Шоирнинг парвойи фалак, ўн беш тийинлик бутерброддан олтитасини олиб, уларга ҳам манзират қилди. Тайлоқовнинг бир тус ғариб турганини кўриб кулди.

— Қаранг, Тайлоқов дўстим!— деди ихлосмандининг елкасидан қучиб.— Тумонат одам, лекин биттаси ҳам шеър ёзишни билмайди!..

Ғайбаров кулиб юбормаслик учун ерга қаради. Шоирнинг гапидан Тайлоқов баттар ўсал бўлди.

— Ҳа, энди... биз оми одамлармиз,— деб қўйди у.

— Йўқ, Тайлоқов,— деб хитоб қилди Шоир.— Сиз оми эмассиз, ахир сиз менинг дўстимсиз-ку!..

Тайлоқов, илтифотдан хурсанд, камтарлик билан бошини қуйи солди. У ростдан ҳам Шоирга дўст эди.

Ғайбаровга эмас, Самадга ёки Соқолга эмас, Шоирга дўст. Шоирни бировдан қизганиш ҳеч кимнинг хаёлига келмасди. У барчага баробар дўст эди.

Ғайбаров Шоирни кўрганда завқланарди. Унга анқовлик ҳам, гўллик ҳам, соддалигу бориб турган шумлик, зукколик, худбинлик, мақтанчокликдан тортиб фидойиликкача — турфа хил ва зидма-зид хислатлар бирдай ярашарди.

— Сиз ишонмайсиз, Тошпўлат,— деди у бир куни терисига сиғмай қувониб.— Сиз ишонмайсиз, лекин мен бугун олимга ўхшаб қолдим... Тўмарисни эшитганмисиз?

— Албатта,— деди Ғайбаров.— Массaget маликаси, жасур аёл. Эрк учун курашган, ўглидан айрилган.

— Қайхусравнинг бошини кесиб, қон тўла мешга тиққан,— дея давом эттирди Шоир.— Қонсираб келган эдинг, деб айтган, мана, энди тўйгунигча ич!.. Юдифни-чи, Юдифни биласизми?

У Ғайбаров Юдифни билмайди, деб ўйлаган эди, лекин Ғайбаров Юдифдан ҳам, Эсфирдан ҳам хабардор чиқди.

— Қандайдир ўхшашлик бордай,— деди Ғайбаров.— Юдифъ ҳам Олоферннинг бошини кесган.

— Йўқ, шошилманг, Тошпўлат!— дея хитоб қилди Шоир ҳаяжонланиб.— Сиз аввал Тўмарис ҳақидаги афсонани эсланг, ўша манзарани бир кўз олдингизга келтиринг!..

Унинг ҳаяжони кутилмаганда Ғайбаровга ҳам юқди, у кўзларини чирт юмиб, дўсти айтган манзарани тасаввур этди: қилич сопидан қабарган, кесилган бошни тутган қўллар ва дағалроқ бир овоз — «Қонсираб келган эдинг мана, тўйгунигча ич!..»

— Энди, кесилган бошни қўлида тутган эркак сарбозни ҳам тасаввур қилинг,— деди Шоир.— Хўш, нима дейсиз?

— Йўқ,— дея бош чайқади Ғайбаров.— Манзара

жўнлашади, хўш, нима бўпти, эркак эркакни ўлдирди, мана, бошини қирқиб олиб, мешга тиқмоқчи бўляпти...

— Яшанг!— деди Шоир қувониб.— Афсонани тўқиган одам буни яхши билган! Энди ҳалиги суратни эсланг, унда Юдифь Олофернинг кесилган бошига оёқ қўйиб турибди, этагининг кемтигидан болдири кўринади, этак остидан сал бўртган... тепароқда бели, кўкраклари ва ниҳоят — чиройли юзи!..

— Соқол ҳам бунчалик аниқ тасвирлаши қийин,— деб уни мақтади Ғайбаров.

— Чалгиманг, андак сабр қилинг,— деди Шоир.— Хўш, кесилган бошга оёқ қўйиб турган ким? Юдифми?

— Юдифь.

— Кесилган бошни мешга тиқаётган аёл-чи? Тўмарисми?

— Тўмарис,— дея тўтиқушдай такрорлади Ғайбаров.

— Энди айтнинг, уларнинг қайси бири кўхна?

— Албатта Тўмарис,— деди Ғайбаров.— Лекин иккови жуда ўхшашдай туюлади.

— Балли!— деди Шоир ундан ҳам, ўзидан ҳам мамнун бўлиб.— Иккови қўйиб қўйгандай ўхшаш. Хўш, ким кимдан угирлаган? Массagetлар Тавротданми ёки Таврот массagetларданми?

— Массagetлар қадимийроқ... Афсона ҳам қадимий.

— Умуман, Тошпўлат,— деди Шоир,— бу афсона экани ростми? Ахир, кесилган бошлардан қон томиб турибди-ку?!

— Сиз... жиддий олим экансиз-ку, Шоир!— деди Ғайбаров чиндан ҳам ҳайратланиб.

— Сиз эса ҳақиқий шоирсиз!— деб мақтади Шоир ҳам ўз навбатида.— Шунақа гаплар, Тошпўлат. Шуларни ўйлаб, дунё топган тентакдай қувониб юрибман,

Ғайбаров ака!.. Эсингиздами, сиздан ўлгудай тортинам дим, «Ғайбаров ака» деб атардим?..

— Эсимда,— деб жилмайди Ғайбаров.

— Мен энди жиддийлашдим. Энди проза ҳам ёзмоқчиман. Тўмарис ҳақида ёзаман. Дунёдаги энг зўр ҳикоя шу бўлади!

Ғайбаров унга заррача бўлсин ишонмади — Шоирнинг шоирлиги қолмаган эди. У энди дунёдаги энг зўр ҳикоясини таърифлашга тушди:

— Тўмарис — жангчи аёл. Унга совут кийдираман. Битта темирчини ўйлаб топдим, Тўмарис унга совут буюради, қолгани осон! Уёғига Тўмариснинг бевоцита иштироки шарт эмас. Темирчи совутнинг кўкрак қисмини ичдан ботик, сиртдан қабариқ қилиб ясади. Сиз ўша темирчининг юрагини ҳис этасизми?

— Йўқ, дўстим,— деди Ғайбаров.— Ахир Тўмарис бутун бошли массагетлар уруғининг бошлиғи, кейин унинг ўғлини шоҳ ўлдирган, сиз бўлсангиз... Бу гапларингиз Тўмариснинг қадрини тушириб қўймасмикан?

— Тегманозик бўлманг-да, Тошпўлат!— деди Шоирнинг жаҳли чикиб.— Нимасидан қўрқасиз? Ахир совутни шоҳ Тўмариснинг ўғли ўлдирмасдан туриб ҳам яшаш мумкин-ку? Жуда истиҳола килсангиз, ана, борингки, Тўмарис бева бўлақолсин! Майли, темирчи ҳам бева бўлсин, шунда, эҳтимолки, ўзбекчиликка путур етмас... Ана энди бева хотин бева темирчига совут буюради. У ўз уруғини ҳимоя этгани чиқмоқчи. Энди сиз темирчининг совут ясабини бир кўринг! Унинг бармоқларига қаранг! У қандай меҳр билан ишлапти, болғасининг зарблари қанчалар майин!.. Тўмариснинг бор гўзаллигини темирчининг бармоқларию болғанин майин зарбларида ифода этса бўлади. Гўёки темирчи қаттиқроқ болға урса, сулув беванинг сийналарига озор етадигандай!.. Сиз буни тасаввур этоласизми, Тошпўлат, бундан зўрроқ ҳикояни ўқиганмисиз?

— Тезроқ ёзинг, Шоир,— деди Ғайбаров ўйчан.

— Бирдан ёзиб бўлмайди,— дея мулоҳаза қилди Шоир.— Аввало, ўша замонда темир совут бўлган-бўлмаганини аниқлаш зарур.

— Ахир бу афсона-ку?

— Бари бир шошмаслик керак...

Шоирнинг «дунёдаги энг зўр ҳикоя»си шу тариқа ёзилмай қолди. У тузукроқ шеър ёзишга ҳам улгурмади. Энди унинг хаёли Қобил билан банд эди.

Қобил уларнинг сал зериккан ва димиққан давра-сига тоза бир эпкин бўлиб кирди. Йигирма икки ёшли, умидлари барқ урган кўркам бу йигитни ҳам Шоир бошлаб келди.

— Альпинист Қобил Муродов!— деб таништирди.— Дунёдаги энг зўр альпинист! Кўплаб чўққиларни забт этган!..

Қобил ўзидан беш-ўн ёш катта, кўпчилиги унча-мунча танилиб улгурган бу одамлар орасида ўнғайсиз-ланиброқ турарди.

Жек-Жамолни ҳам, Тайлоқовни ҳам унчалик ёқтирмаган давра, бу гал ийди. Қобил ҳамманинг дидига ўтирди. У келди-ю, Шоир энди тушларида тоғларни кўрадиган бўлиб қолди. «Ижодий командировка» баҳонасида қайларгадир ҳафталаб йўқолиб кетарди. У кетган пайтда негадир Қобил ҳам ғойиб бўлади. Кейинроқ Ғайбаров улар иккиси альпинистлар лагерида машқ қилишаётганидан хабар топди. Шоирга, бола-чақангизни ўйласангиз-чи, дўстим, деди, бир камингиз тоғма-тоғ юриш қолувди, аввал бир ишни эплаб маромига етказсангиз нима қилади?

— Қандай иш?— дея ажабланди Шоир.

— Шеър,— деб эслатди Ғайбаров.

— Мен яшаяпман,— деди Шоир.— Ҳаётнинг ўзи шеър эмасми? Сиз билмайсиз, Тошпўлат, лекин Қобилдан ўтадигани йўқ, энг кучли, энг абжир, энг фаросат-

ли альпинист! Мен ҳали у билан Ғалаба чўққисига чиқаман!.. Қобил — жуда зўр!..

— Жек ҳам зўр эди, Тайлоқов ҳам зўр эди!.. — дея кесатди Ғайбаров.

— Уларнинг ҳар бири ўз ишида зўр. Бировларни камситиш яхшимас.

— Айтинг-чи, нега Тайлоқовниям бирга опкетмадингиз?

— Тайлоқов — олим, — деди Шоир. — Олимлар паршонроқ бўлади, тоғда юриши хавфли, уни Қобил чиқолмай қайтган баланд чўққининг ёнига ҳам йўлатишмаган бўларди.

Қобил бир ойча бедарак кетиб, кейин ҳеч қутилмаганда, ҳамшира хотин етовида, ранги бўздай синикқан, чап оёғи оқсаб, кўзларидан айрилиб қайтди. Тафсилотини ўзи айтмади, зорланмади ҳам. Жуда кистовга олишганида, сирпанчиқ экан, деди, икки кун чуқурда қолиб кетдим, кўзойнагим йўқолди, қорнинг оқлигидан кўзларим қамашди... Бунга Самаднинг хотини Маъсума тугалроқ изох берди, айтдики, тоғларда, хаво сийрак жойларда ультрабинафша нурлар кучли бўлади, устига-устак, Қобилнинг буйрағи ҳам шамоллаган... Хуллас, йигит кўрмай қолди. Бирор йилча уйдан чиқмади, юпатгувчи чучмал сўзлардан қўрқди, домла ёллаб, бўртма-нуқтали алифбони ўрганди. Мазлумага, энди нима қиласан, деб оғиз солди, майли, менинг ҳам бир куним ўтар, сен ҳали ёшсан, бошқа бировни топ, сендан хафа бўлган — номард. Мазлума йиғлаб тармашди, қўйинг, деди, топганим сиз ўзингиз, бошқани бошимга ураманми, кўзингиз ўрнига кўз бўлай, қўлингиз ўрнига қўл бўлай, илойим, жонингиз омон турсин. Қобилнинг хўрлиги келди, хотинининг сочларини силади, яна сўради: ростингми шу, Мазлума ёки йўлга гап қиляпсанми? Ростим, деди Мазлума, сизни ёлғиз ташлаб қўймайман, Қобил ака.

Қобил андишали йигит эди. Хотинига ўйлагани

фурсат бермоқчи бўлдимиз ёки ростдан ҳам ажралмоқчи эдимиз, туғилган жойи Нуротага кетиб қолди. Мазлума Самад билан бирга бориб уни олиб келди. Мазлума оқибатли хотин, деди кейинчалик Самад Ғайбаровга, вафодор хотин, имоним кафилки, Қобилни ҳеч қачон ёлғизлатиб қўймайди, фидойи аёл. Шу гапларни айта туриб кўзлари ёшланди, Ғайбаровнинг елкасидан қучди, қандай яхши, қадрдон дўстим, деди, дунёда шундай аёлларнинг борлиги қанчалар яхши! Қанийди, тентак Шоир мана шундай аёлларни улуғлаб шеърлар ёзса!..

Лекин Шоир Мазлуманинг фидойилиги ҳақида шеърлар ёзмади. Қобилнинг бошига тушган кулфат сабаб, у ўта жиддийлашиб қолган эди. Қасалхонага ҳар куни қатнар, ҳар борганида зиёда бир қатъият билан қайтар эди. Бир куни жуғрофия харитасини олиб, бармоғи билан нуқиб кўрсатди:

— Мана шу, падарига лаънат!..— деди овози бўғилиброқ.— У ҳали Нанга Парбат чўққисига ҳам чиқмоқчи эди... Алам қилади, Тошпўлат, бор-йўғи беш минг метр, сигир тезагидай пастак бир чўққи панд бериб ўтирса-я! Мен ўшанга чиқмасам бўлмайди, Тошпўлат! Қобилнинг ўрнига кимдир уни забт этиши керак-ку!

Ғайбаров унга ишонгиси келди.

9. ИККИ КУН АВВАЛ

У директорга учрашмоқчи бўлиб, институтга кирди. Хайкал Ғаниевичнинг қабулхонасида котиба қиздан бошқа ҳеч ким йўқ эди.

— Домла сизни йўқлаган эдилар, — деди у Ғайбаровга. — Кираверинг. Табриклаш эсингиздан чиқмасин.

— Ахийри беришибди-да? — деб сўради Ғайбаров.

— Олдилар, — деди котиба қиз. — Эртага газетада

эълон қилишаркан. Самад Мансурович айтди. Бугун домланинг кайфиятлари жуда яхши.

— Менинг ҳам кайфиятим яхши,— деди Ғайбаров.— Ўзингиздан сўрасак, Салимахон?

Салимахон қўлидаги журнални стол устига ташлаб, эриниброқ жилмайди — унинг кайфияти, ёшлиги, афт-ангори — ҳамма нарсаси яхши эди.

— Кираверинг, Тошпўлат Раимович,— деб лутф қилди у.— Домла ҳозир ёлғиз ўтирибдилар.

Ғайбаров чарм қопламали эшикнинг шиша қабзасидан тортди-ю, кабинет тўрида ўтирган Ғайкал Ғаниевични кўрди. Имо бўлгач, ўзини ичкари олиб, домла кўрсатган жойга — узун стол ёнига тизилган курсилардан бирига чўкди, кабинет эгасини табриклади.

— Ҳа, энди... камтарин хизматимиз...— деди Ғайкал Ғаниевич хижолат чеккандай.— Шундай бўп қолди... Сизни чақиртирган эдим. Ҳозир ёшингиз нечада?..

— Ўттиз уч...— деди Ғайбаров сал ажабланиб.

— Кечирасиз, бу шунчаки савол-да,— деди Ғайкал Ғаниевич.— Ёшингизни биламан. Ўтган ҳафта ходимларнинг таржимаи ҳолини вараклаган эдим. Гап шундаки, Ғайбаров, бошқа одамлар...

— Бошқалар аллақачон бирор ишнинг бошини тутган, демокчисиз-да,— дея чаққонлик билан сўради Ғайбаров.

Ғайкал Ғаниевич тасдиқ маъносида бош ирғади.

— Албатта, қилган ва қилаётган бирмунча ишларингизни йўққа чиқармоқчи эмасман,— деди у.— Университетда дарсингиз ҳам бор, тузук. Лекин бу ҳали оз. Кеча Сотволдиев домла мени андак уялтирди. Бир ўзим ўттизта шогирд чиқардим, деди. Сизу менга Сотволдиев домланинг мактанчоқлиги аён, у аввал мақтанади, ваъда беради, кейин ўша ваъдасини бажармай иложи қолмайди. Балки шунини ўйлаб туриб, атай мақтанар, нима дедингиз, Ғайбаров?..

Шу ерда Ғайбаров озгина талтайса бўларди — Ғай-

кал Ғаниевич уни тенг кўриб, кимсан академик Сотволдиев ҳақида кулги билан гапиряпти.

Ғайбаров илжайди: раҳмат, Ҳайкал Ғаниевич.

Ҳайкал Ғаниевич ҳам илжайди: тузук, Ғайбаров, ўзингизни тузук тутяпсиз.

— Мен, гарчи домла кўпиртириброқ гапираётганини сезган бўлсам ҳам, жуда уялдим,— дея такрорлади Ҳайкал Ғаниевич.— Ҳа, бугун ижтимоий фанлардан дарс берадиган муаллимларнинг семинарини чақиришган экан. Сиз тузукроқ кийинмабсиз ҳам...

— Далада ишляяпман, Ҳайкал Ғаниевич.— деди Ғайбаров.

— Майли, зарари йўқ,— деди Ҳайкал Ғаниевич.— Йигитни жанда ичида ҳам таниб олса бўлади. Семинарда Самад Мансурович доклад қилиши керак эди, лекин ўзингизга маълум, унинг докторлик ҳимояси яқинлашиб қолган, шу сабабдан, ҳаддимиз сиғиб сизни безовта қилдик...

— Қўлимдан келармикин?— дея камтарлик қилган бўлди Ғайбаров.

— Келади,— деди Ҳайкал Ғаниевич.— Самад Мансурович ўз ўрнига сизни тавсия қилди. Ғайбаров ўрнимни босади, вақтида мен ҳам унинг учун хизмат қилганман, деб айтди.

— Ҳа, албаттга,— деб гудранди Ғайбаров, лекин Самаднинг ўзига қандай хизмати ўтганини эслаёлмади.— Биз у билан эски оғайнимиз, қўлимдан келса, бемалол...

— Ислом мавзусида бирор соат гапириб берсангиз кифоя,— деди Ҳайкал Ғаниевич.— Самад Мансурович сизни ҳақиқий импровизатор, деб таърифлади.

— Ёлғон,— деди Ғайбаров.— Мен бадихагўй эмасман.

— Катта олимлардан ҳам икки-уч киши қатнашди,— деб огоҳлантирди Ҳайкал Ғаниевич.— Ўйлаб, пишиқроқ қилиб гапиринг. Институт маркаси деган

гап бор... Кейин яна бир масала... Командировка муддатингиз битай деб қолди, қилинган ишлар хусусида батафсилроқ ҳисобот тузишни ўйланг.

— Айтарли иш қилмадим, Ҳайкал Ғаниевич.

— Икки ой деган эдингиз, икки ойга рухсат бердим. Муддатни бошқа чўзолмайман.

— Илмий кенгашга ариза бериб кўраман, Ҳайкал Ғаниевич,— деди Ғайбаров.— Мен ибодат ашёларидан кўпроқ топгунимизча ўша ерда бўлмоқчиман. Ҳозирча кўлимдаги материаллар жуда кам.

— Менга, буддапарастларнинг ибодатхонасини топишди, деб айтишган эди-ку?

— Сурхондарёдаги йингитлар топишди,— деди Ғайбаров.— Бизнинг экспедиция ҳозирча сопол синиқларно базм тасвирларидан нарига ўтгани йўк.

— Сиз диншуносиз, Ғайбаров,— деди Ҳайкал Ғаниевич норози оҳангда.— Ибодат ашёларини бевосита ўзингиз қазиб олишингиз шарт эмас.

— Менинг ўзим ҳам ниманидир топмоқчиман,— деди Ғайбаров ўжарлиги тутиб.— Кўнгил учун, Ҳайкал Ғаниевич...

— Кўнгилни қўятулинг, касбимга меҳрим сусайган, деб айтсангиз тузук бўларди. Хаёлингиз паришон, Ғайбаров, мени сезмайди деб ўйласангиз хато қиласиз...

Ғайбаров индамади. Бир ҳисобда Ҳайкал Ғаниевич ҳақ эди.

Стол четидаги сарғиш қутича қитирлаб, котиба қизнинг овози эшитилди:

— Эслатиб қўй, деган эдингиз, домла, семинарга ярим соат колди...

— Раҳмат, Салима қизим,— деди Ҳайкал Ғаниевич қутича тугмасини босиб, сўнг Ғайбаровга юзланди:— Мени қабулхонада кутиб турсангиз.

У столидаги қоғозларни йиғиштиришга тушди. Ғайбаров қабулхонага чиқди. Эшик ёнидаги баланд ойна-

га қараб уст-бошини тузатган бўлди. Шимининг почаларини латта этик қўнжидан чиқарган маҳали тоза паркетга шувиллаб тупроқ тўкилди.

— Кечирасиз,— деди у котибга қизга гуноҳкорона қараб.

— Хечқиси йўқ,— деди қиз тумтайиброқ.— Панама сизга жуда ярашибди, лекин унияма қолдириб кетганингиз тузук.

Ғайбаров бош кийимини ечиб, бурчакдаги илгичга илди.

— Афсуски, сиз ҳали жуда ёшсиз,— деб кулди у қизга юзланиб.— Бўлмасам, бошдан-оёқ тиллага кўмиб ташлардим.

— Тиллангиз кўпми?— дея ўсмоқчилади қиз.

— Кўп, жуда кўп,— деди Ғайбаров.— Икки ойдан бери қазиб ётибман. Юзта Салиманинг ҳам маҳрига етади.

— Сиз бошқалари билан гаплашиб кўринг, Тошпўлат Раимович,— деди қиз, сўнг сохта афсус қилиб бош чайқади:— Йўқ, ойим рухсат бермайдилар, мен ёшман, сиз карисиз...

Ғайбаров мулзам тортди. Қиз қасос олганидан хурсанд, юзлари гул-гул ёнди, бўёқ тегмаган киприклари пирпиради, машинканинг икки чеккасидан тутган кўйи, сас чиқармай кулди: ўн саккиз ёшли, ўйсиз, ташвишсиз, шафқатсиз — ҳавасни келтиргудай!

Кабинетдан қумуш сочларини тараганча Ҳайкал Ғаниевич чиқди. Бардам, кийган кийими башанг, атрофга яп-янги чарм папка ва енгилгина фаранги атир исини таратиб чиқди. Котиба қизни бахтиёр кўриб йиғитга таънаомуз қаради.

Ғайбаров кўзини олиб қочмади.

— Кетдик,— деди Ҳайкал Ғаниевич хафсаласизроқ.— Сиз телефондан бохабар бўлиб туринг, Салима қизим. Бухородан Шамси Тўраевич қўнғироқ қилишлари мумкин.

Салима одоб билан бошини қуйи солди.

Залда турли ёшдаги, лекин бирдек салобатли юзга яқин одам йиғилган эди. Тўрдаги қизил мато ёпилган стол ортида академик Сотволдиев, Ҳайкал Ғаниевич ва яна икки-уч таниқли олим ўтирарди.

Рўзномадаги мавзу Самаднинг соҳаси эди: ўрта асрлар ўзбек шеърлятидаги антиклерикал ғоялар, ҳудога қарши шахслар исёни ва ҳоказо. Ғайбаров дўстининг «мулки»га дахл қилолмади: бу мавзунини Самаддан ошириброқ шархлашига кўзи етмасди.

Ғайбаровнинг номи эълон қилиниб, у минбарга чиққанида залдагилар сал нописандроқ қарашди. Ғайбаров бу қарашнинг сабабини ўзининг чанг босган эски костюмидан кўрди: танимасни сийламас ва умуман, иззатни пулга сотиб олиб бўлмади, дўстим Ғайбаров, ҳамма айб ўзингизда.

У гапни ислом тарихининг олис бурчагидан бошлади, яъники у даврларда ҳозир кўриб турганимиз афсоналар силсиласи хийла тарқоқ эди, хурофий туйғулар, хурофий мавжудотлар, дейлик, девлар ва жинлар ақллироқ ровийларни, ровийлар эса, яна бир зукко одамни — Муҳаммад пайғамбарни кутарди. Хурофий мавжудотлар, хусусан, жинлар кўп жихатдан одамларга ўхшаб кетади, лекин улар нисбатан камтарроқ, улар одамларни ақлли санашади, ўзларига тенг ва балки устунроқ қўйишади, негаки, Довуд пайғамбарнинг муштумзўр ўғли Сулаймон ўзига итот қилмаган жамики жинларни тутиб кўзаларга қамаганда, ақалли бирорта хам жин ўртага чиқиб, «Э, Сулаймон, мундоқ тушунтир, сен ўзинг кимсан?» деб сўрамаган.

— Тақдир савол сўрамаганларни ёмон кўради, — деб гап қўшди Ҳайкал Ғаниевич унга рағбат билдириб.

— Жинлар Сулаймонни одам деб ўйлашган, — деди Ғайбаров. — Одам деганимиз ақлли махлуқ, ҳомо сапиенс, бинобарин, Сулаймон одамлигига бо-

риб шу ишни қиялпими, демак, бунда бир ҳикмат бор...

Ғайбаров жинларни банди этиш манзарасини шундай чизди: денгиз соҳилига тахт қўйиб, унга Сулаймонни ўтқазди, унинг ёнига саф-саф, лак-лак ва гурас-гурас қўшин — моридлар, одамлар, паррандаю даррандаларни берди. Бурғу чалинғач, шаккок жинларни бўйинларига чилвир солиб судраб келишди. Сулаймон имо қилғач, жинлар жимгина, итоаткорлик билан кўзаларга киришди. Бирортаси миқ этмади. Хизматкорлар кўзаларнинг оғзига сўрғич суриб, қатронга юмалатиб олишди, Сулаймон сўрғич устидан узукдаги машҳур муҳрини босди. Сўнг хизматкорлар кўзаларни бирин-кетин денгизга улоқтиришди.

— Девлар жинларга нисбатан дадилроқ, — дея давом этди Ғайбаров.— Улар анча бадфеъл, уришқоқ, гўё бу дунёда уларнинг биргина мақсади бор — ўзларига ажал ахтариш. Жонларини, сизу бизнинг тишининг қавагида асрайдиган азизу лазиз жонни галварс девлар аллақандай искабтопар чивиннинг кетига тикишади, чивинни чумчуқнинг кетига, чумчуқни темир сандиққа... Сўнг бу сандиқни қулфлаб, калити билан қўшиб денгизга ташлайдилар ёки бирор қари эманнинг ёриғига бекитадилар. Ўзлари эса, парвойи фалак, дуч келган хоннинг қизини ўғирлайдилар. Қизиқ жойи шуки, улар ўғирлаган жонларга тузукроқ қарамайдилар ҳам. Девнинг хон қизидан бошқа ташвишлари ҳам кўп: шикор, кимўзарга парвозлар, хотинсиз базмлар. Бу пайтда хоннинг арзанда қизи девнинг ҳайҳотдай гўшасида ёлғиз зерикиб, ёмон хаёлларга боради, миясига шаҳват уриб, девнинг ғирт тўнкалигидан, ҳалигача келиб қучоғига кирмаганидан ғазабланади, сўнг, девдан буткул умид узиб, тушларига кириб чиқадиган афсонавий пошшоваччани кутади. Дев шикори билан овора, малика — хаёли билан, шу аснода кутилган пошшовачча қирчанғи байталини миниб келади. Кела-

дию тиззалари дағ-дағ титраб, маликанинг этаклари остига бекинади. Нима бало, маликанинг киндигини томоша қилмоқчими, деб ўйлайсиз!..

Боядан бери таажжубда ўтирган залдагилар хиёл жонланишди. Ғайбаров Хайкал Ғаниевичнинг норози қиёфада луқма ташлашга чоғланганини кўриб, сўзини шоша-пиша давом эттирди:

— Энди дев пайдо бўлиши керак. Остона ҳатламай туриб, овозининг борича бўкиради: «Уф, одам иси кел-япти!..» Шунда ҳалиги қўрқоқ пошшовачча ҳеч кутилмаганда ботирга айланади, маликанинг этаклари остидан чиқиб, кичкина зулфиқорини боши узра тўлганча девга ҳамла қилади.

— Дев катта эмасми? — дея савол берди олдинги қаторда ўтирганлардан бири.

— Катта, — деди Ғайбаров. — Бўйи осмон баробар, боши гумбаздай, қўллари нақ минг йиллик чинор!..

— Шунисини демасангиз нақ бизнинг Минораи Калонга ўхшаркан! — деб хитоб қилди бояги киши.

— Балли! — деди Ғайбаров зални сал-пал қизиқтирганидан мамнун бўлиб. — Дев ана шундай баҳайбат ва сервикор. Шахзодани илкисроқ туртиб юборса бас, жони чикиб кетади. Лекин дев негадир ундан қўрқади, бунинг устига, сотқин малика қайси гўрдандир бир тоғора тарик келтириб (тариқнинг тайёр турганини қаранг!) бечора девнинг оёқлари остига сочиб юборади. Ёз кунда яхмалакнинг ўзгинаси дейсиз! Хуллас, дев сирғанадию пошшоваччанинг оёқлари остига йиқилади. Худди шундай — оёқлари остига йиқилади. Дев шунчалар кичик эдими?.. Ғайбаров илжайди, атай бир муддат сукут саклади.

— Гапиринг, ўртоқ Ғайбаров! — деди залдаги одамлардан кимдир. — Қизик гаплар экан!

— Жиддийроқ бўлайлик, ўртоқлар, — деб графини чертди Хайкал Ғаниевич. — Давом этинг, Ғайбаров...

Ғайбаров унинг ортиқча эҳтиёткорлигидан энсаси қотди, лекин индамади — залда академик Сотволдиев ўтирибди, устоз билан тортишадиган пайт эмас.

— Хуллас, мифларда миқдор тушунчаси жуда нисбий,— деди у залга ўгирилиб.— Кейинчалик пайдо бўлган клерикал ва дунёвий ёзма адабиётдан фарқли ўлароқ, мифлар поэтикаси хийла содда. Қадимий мифларнинг қахрамонлари — девлар ва жинлар — уларни тўқиган одамлар каби содда, ҳатто кибрлироқ маърифат аҳлининг кулгисини ҳам қўзғатади. Баъзида уларга ачиниб кетасан киши. Ахир, ўзингиз ўйланг, аллақандай жимит шаҳзода сўлоқмондай девнинг бошини паккидай шамширчаси билан шартта узиб ташласа-я! Мен бу мифларнинг замирида иккита истак кўраман: хоҳланг, шаҳзоданинг ботирлигидан завқланинг, хоҳланг, менга ўхшаб, девга ачининг ва унинг тентаклигидан норози бўлинг!.. Девларнинг эътиборга молик жиҳати шундаки, улар гарчи ғирт тентак бўлса ҳам, ҳар қалай, озодликда яшайди. Девлар олифта шаҳзодаларга ўхшамайди. Улар хийла фаол жонзотлар. Уларнинг ҳаёти хийла жўн бўлса эҳтимол, лекин расмана ҳаёт, уларнинг машғулотлари ҳам, шодлигу ҳасратлари ҳам реал, реал одамларнинг машғулотларига, қувончу андуҳларига ўхшайди. Бунинг сабаби шундаки, девлар бизга ислом демонологиясидан ўтмаган, уларни ажодларимизнинг ўзлари тўқиб чиқарган, Ислом ақидаси билан бирга кириб келган жинлар мавзуси эса, мусулмонлик доғмасининг ўзи каби, асрлар мобайнида ўзгармаган. Жин деганимиз ўта мўмин мавжудот. Жин кўпинча ошиқ-маъшуқлар ўртасида қўшмачилик вазифасини ўтайди, тунлари маликаларни елкасида кўтариб учиб, узоқдаги хотинсираган шаҳзоданинг оғушига элтади, сўнг эрта тонгда яна уйига келтириб қўяди. Жин денгиз ёки лойқа дарё тубида минг йиллаб ғиқ этмай ётиши мумкин. Агар эртакчи измидаги бирорта балиқчининг тўрига илиниб чиқмаса, маҳшар

кунигача ҳам ётаверади! У шунчалик мўмин ва итоаткор!..

Залда ўтирганларга Ғайбаровнинг куюнчаклиги маъқул келди. Юзларга кулги ёйилди. Кимдир ҳатто қарсак чалди. Ҳайкал Ғаниевич тартиб ўрнатмоқчи бўлиб тагин қўлига қалам олди, лекин графинни чертмади, минбар тарафга бурилиб, Ғайбаровнинг ўзи томон қарашини кутди. Лекин Ғайбаров унинг бор-йўқлигини унутиб юборгандай эди.

— Ҳазил-хузил яхши нарса, ўртоқлар,— деди у залнинг тинчланишини кутиб.— Лекин энди ислом демонологиясини жиддийроқ таҳлил қилишга ўтсак. Аввало сизларга барча хурофий кучларнинг мансабу насабини бир карра эслатмоқчиман...

Ғайбаров минбар ортидан чиқиб, зал тўридаги доска ёнига борди ва унинг тепароғига катта ҳарфлар билан ёзди: ОЛЛОҲ.

— Шундай қилиб, энг тепада худо туради. Мангу ва буюк жамики борлиқнинг аввал ибтидоси. Ундан сал пастроқда — тўрт нафар малоик...

Ғайбаров уларнинг ҳам номини ёзди: ЖАБРОИЛ, АЗРОИЛ, МЕКОИЛ, ИСРОФИЛ.

— Чап тарафдан Шайтонга жой берамиз,— деди у ва унинг номларини ёзди: ШАЙТОН, АЗОЗИЛ, ДЪЯБОЛОС, ИБЛИС.— Буларнинг бариси бир жонзот. Жамики ёвуз кучларнинг саркори. Энди уларнинг бурч ҳам вазифаларини кўрайлик... Азроилни ҳамма билади. У ўз «хизмат»лари билан анча машҳур. Жаброилнинг ҳам кимлиги маълум. У ердаги пайғамбарларга ваҳий келтиради, пайғамбарлар эса бу маълумотларни ўз умматларига кўпиртириброқ уқтиришади, ваҳий мисоли дон бўлса, пайғамбар ваъзи қозонда портлаган бодроққа ўхшайди...

— Хуллас, авом халқни лақиллатишади,— дея гап қўшди Ҳайкал Ғаниевич рағбат билдириб.

— Тўрт оғайни малоиклар орасида Исрофилдан ўтадигани йўқ,— дея давом этди Ғайбаров завқ билан.— Малоик Исрофил жуда ғаройиб. Унингдек танбал жонзотни арши аъло тугул, пастдаги етти осмон қатларидан ҳам тополмайсиз. Назаримда, Исрофил образини яратишда одамзоднинг орзумандлиги меъеридан ошиброқ кетган. Илоҳий битикка кўра, бу малоик рўзи маҳшар келганидан огоҳ этиб, бир мартагина сур тортиб қўйиши керак, холос. Бошқа ҳеч тайинли иши йўқ. Маҳшаргача бемалол ёнбошлаб ётаверади!.. Ахир, қайси танбал банда Исрофилга тенг келади?.. Қайси зот борки, қиёмат қўпмаслигини шу малоикдан кўпроқ орзу қилсин!.. Бундай ёрқин образларнинг Шарқда яратилгани бежиз эмас. Халқимиз асрлар мобайнида кўшқу айвонларда, парқу болишлар устида, филнинг қулоғидай улкан елпиғичлар тагида ётган қанчадан-қанча исрофилларни кўрмаган дейсиз!.. Яна шуни айтишни истардимки...

Ғайбаровнинг гапи бўғзида қолди. У залнинг охиrhoғига ҳайратдан кўзларини йириброқ қаради. Хато бўлиши мумкин эмасди: сўнгги қаторда, атлас кўйлак кийган ёшгина жувоннинг ёнида у кеча бозорда кўрган одами — узумфуруш ўтирарди. Фақат ҳозирги қиёфаси бозорчига асло ўхшамайди — эгнида кулранг пиджак, бўйнида серҳашам галстук, сочлари орасидан фарқ очган... Узумфуруш кўзларини олиб қочмади, бепарво жилмайди, сўнг ёнидаги жувонга энгашиб нимадир деди, жувон ҳам унга қўшилиб жилмайди, бошини хиёл қийшайтирганча, минбардаги нотикқа қизиқсиниб тикилди.

— Давом этинг,— деди Ҳайкал Ғанневич Ғайбаровнинг жим қолганини кўриб.— Яна бир бор илтимос қиламан, мавзудан кўп чалғиманг...

— Уриниб кўраман,— деди Ғайбаров хушламайгина.— Лекин аввал бир киши бу ердан чиқиб кетиши керак. Агар у чиқмаса, лекция ўқилмайди.

Залда ғала-говур кўтарилди. Одамлар ҳеч нарсага тушунмай, олду ортга олазarak қарай бошладилар.

— Сизни айтяпман, домла,— деди Ғайбаров узумфурушга тик қараб.— Сиз чиқиб кетинг!..

Узумфуруш эринибгина ўрнидан турди.

— Нега? Биз сиз билан тузукроқ таниш эмасмизку, бундай дейсиз?.. Тушунолмапман...

— Кеча кўришган эдик,— деди Ғайбаров.

— Йўғ-э!— деди узумфуруш баттар ажабланиб.— Сизни биринчи марта кўриб турибман, домла. Сирдарёдан бугун чошгоҳда йўлга чиқувдим...

— Мухлис Соипович билан бирга ишлаймиз,— деб гап қотди унинг ёнида ўтирган атлас кўйлакли жувон.— Автобусда ҳам бирга келдик.

-- Наҳотки?— деди Ғайбаров ночор қолиб.

— Мени хафа қиляпсиз, домла,— деди узумфуруш.— Кеча бошқа одамни кўргансиз. Дунёда менга ўхшаган одам жуда кўп шекилли...

— Кўплиги ёмон-да,— деди Ғайбаров.— Узр, мен янглишибман.

Узумфуруш жойига ўтирди. Ёнидаги аёлга нимадир деди, аёл ҳамдардона бош чайқади.

— Овозингиз ҳам ўхшаркан,— деди Ғайбаров сал ўйлаб туриб.— Бари бир, сиз чиқиб кетсангиз бўларди. Навбатдаги лекциягача магазинларни бирров айланиб келардингиз...

Узумфуруш ўрнидан қўзғалмади. Нажот сўрагандай ёнидагиларга кўз югуртирди. Одамлар норози бўлиб шовқин солишди:

— Нега у чиқиб кетаркан?..

— Тушунтириб гапириш керак!..

Ҳайкал Ғаниевич графинни чертиб, ўрнидан турди.

— Ҳали ёшсиз, Ғайбаров,— деди у босиқлик билан.— Маърузани ҳам ёлчитмадингиз. Фанда бунақа юзакилик кетмайди, ука. Ўргатяпти, деб ўйламанг, лекин шонрлик қилмасдан, исломнинг моҳиятидан келиб

чиқиб гапирсангиз бўларди. Гарчи ислом дини барча ёвуз кучлар тимсолларини бошқа мажусий динлардан қабул қилиб олган эса-да, бу динларнинг асл томирлари тагин ўша ислом асосчилари бўлмиш арабларга бориб тақалади...

— Ўрмузд билан Аҳриманни қайга қўясиз?— деб сўради Ғайбаров унинг гапини бўлиб.

Ҳайкал Ғаниевич саволга парво қилмади:

— Уларни сизга бердим!..— деди жилмайиб.

Залда ўтирганлар домланинг ҳозиржавоблигидан кулган бўлишди. Ҳайкал Ғаниевич камтарлик билан бошини эгди, сўнг илжайган кўйи сўзида давом этди:— Сизнинг саволингизга келсак, ўртоқ Ғайбаров, бунга жавоб бериш унчалик қийинмас. Менинг фикримча, яҳудийларнинг муқаддас китоблари аслида арабларда мавжуд бўлган қабилавий ва диний анъаналарнинг иншосидан ўзга нарса эмас, улар яҳудийларнинг ўзларига қон-қардош, лекин ҳали кўчманчилик йўриғидан чиқишга улгурмаган араблардан илк бор ажралиб чиқишлари асносида сал-пал ўзгартирилган, холос...— Ҳайкал Ғаниевич нафас ростлади ва Ғайбаровга виқорли бир қараб олди.

— Давом этаверинг, домла,— деди Ғайбаров истехзо билан.— Жуда яхши гапни айтдингиз!..

— Энгельсда ҳам шунга ўхшаш бир гап бор,— дея ноилож тан олди Ҳайкал Ғаниевич.

— Мен ҳам шундай деб ўйловдим, домла...

Ҳайкал Ғаниевич қизаринди, Ғайбаровга ўқрайиб қаради.

— Жиддийроқ бўлишга урининг, ўртоқ Ғайбаров,— деди у асабийлашиб.— Сизга ўхшаган олимларга ажина ёки жиннинг туб моҳиятидан кўра, уларга бўлган хурофий эътиқод шакллари муҳимроқ кўринади. Сиз бу одми эътиқоддан завқ оласиз, шу сабабдирки, бўлар-бўлмасга чўпчак ёки латифа сари чалғиб кетяпсиз. Ажинанинг бўйнига иштонбоғ солиб бўғсанг,

осонгина таслим бўларкан. Бу чўпчак ғоят кулгили, кулги баробарида маълум жозиба ҳам касб этади. Лекин у ҳайратангиз оддий. Жўнлик эса, ажинани хуруфий моҳиятидан махрум этади, қўрқувни йўқотади...

— Сизнингча, одамлар ажинадан мудом қўрқишлари шартми? — деб сўради Ғайбаров. — Ахир бу созу, домла? Одамларнинг ажинадан мутлақо қўрқмаслиги зўр-ку!..

— Турган-битгани бадинёт! Бу гапларингиз фольклор тасарруфига кирди, — деди Ҳайкал Ғаниевич кесатиққа эътибор бермай. Ахир, сиз исломшунос олимсиз. Жин ва девлар сиз айтганчалик беозор эмас, улар ёвуз куч тимсоли, улар фақат ёвузлик қилмоғи мумкин!..

— Худди бирор дев ёки жин бошингиз устида қилич тутиб тургандай гапирасиз-а, домла! — дея кулиб юборди академик Сотволдиев. — Ваҳима қилишга арзитайди, Ҳайкал Ғаниевич, ахир булар ҳаммаси шунчаки миф, чўпчак...

Ҳайкал Ғаниевич луқмани эшитмагандай эди. Ҳозир унинг фикру зикри шогирди Ғайбаровда, ишқилиб, у чув тушириб қўймасин, деб ташвишланарди. Ҳайкал Ғаниевич ўз институтини яхши кўрарди. Уни ўзи ташкил этган деса ҳам бўлади. Ақлини таниганидан бери саноқсиз мунозараларни кўрган, илм аҳли қўллайдиган жуда кўп залварли сўзлар ва усулларни ёд билар, пайти келганда қалтис ҳолатлардан осонгина чиқиб кетишни ҳам удалар эди. Ҳозир Ғайбаров ўзидан мамнун, айтаётган гапини жиддийроқ идрок этмаяпти, мабодо завқи ҳаддан ошиб кетса, расмийроқ бир сафсата билан уни махв этишлари ҳам мумкин. Агар Ғайбаров мот қилинса, Ҳайкал Ғаниевич учун, на фақат у, бутун бошли институт учун иснод! Ҳар ҳолда, Сотволдиев ва унинг ходимлари тек қараб турмайди, яхшиси, сопини ўзидан чикариш керак, салгина норозилик, салгина таҳдид, яъники, қаттиққўл устоз эрка-

той шогирдига дашном берди, уни ғоявий хатолардан сақлаб қолди.

— Сиз зарарли диний тасаввурнинг реал эканига нима дейсиз, Ғайбаров?— деб сўради Ҳайкал Ғаниевич.

Ғайбаров унинг ниятини пайқаб, бошини сараклади.

— Менимча, домла Сотволдиев ҳақ, ваҳима қилиш ортиқча,— деди у.— Фольклорни хуш кўрмаслигингиз панд берапти, Ҳайкал Ғаниевич. Фольклорни хуш кўрсангиз эди, мушкул лаҳзаларда одам боласига яхшилик қиладиган жўмард девларни ҳам эслаган бўлардингиз.

— Оқ ит, қора ит, бариси бир ит,— дея бўш келмади Ҳайкал Ғаниевич.

— Эҳтимол, итлар шунақадир,— деди Ғайбаров.— Лекин бу мақолнинг девларга дахли йўқ. Халқ қилмишларига қараб девларни оқу қора рангларга бўяб улгурган: оқ дев — яхши дев, қора дев — ёмон дев. Сиз мени бадиийёт таъсиридан халос қилмоқчисиз, Ҳайкал Ғаниевич, лекин тузукроқ ўйлаб қарасак, биз диншунослар фольклорсиз ҳеч қаёққа боролмаймиз. Ёлғиз ақоид билан чекланса, илмий атеизм қуруқ инкорга, шунчаки жўн ҳақиқат мажмуасига айланиб қолади. Илм яхши нарса, ўртоқлар,— дея давом этди Ғайбаров залга қараб,— лекин биз олим халқи унинг касридан андак кеккайиб кетмадикмикан?.. Гўё биргина биз дунё асроридан воқифмиз!.. Бошқаларни нодон деб ўйлаймиз. Энг ёмони шуки, уларни нодон фахмлаб, ўлиб-тирилиб ўргата бошлаймиз. Олимликка даъво қилмайдиган кишилар эса, биз олимларнинг авому нодон эканимиздан кулади!

— Тўғри!— деб маъқуллади олдинги қаторда ўтирган оқ сочли киши, сўнг ўрнидан ғоз турди.— Бизнинг кеккайганимиз рост, ўртоқлар!

— Э, бу қанақаси бўлди, ўртоқ Бадалов?..— дея

лутф қилди академик Сотволдиев.— Сизни энг камтар домламиз, деб юрсак!..

— Бу бутунлай бошқа нарса, Носир Халилович,— деб илжайди Бадалов, сўнг изох берди:— Мен бир кунни колхоз шийпонига бориб лекция ўқидим. Аввалига туппа-тузук қулоқ солиб ўтиришди...

— Кейин ухлаб қолишдимиз?— деб сўради Ҳайкал Ғаниевич «анойлик» қилиб: Бадалов академик Сотволдиев бошлиқ институтдан эди.

— Менинг лекциямда одамлар ухламайди,— деди Бадалов гурур билан.— Гап шуки, мен... ҳали ўртоқ Ғайбаров айтгандай, дев ва ажиналарни айтиб қўрқитмоқчи бўлганимни биламан, ҳамма пик-пик кула бошлади. Менинг жажлим чиқди. Хурофот ёмон нарса, ҳеч куладиган жойи йўқ, деб айтдим, лекин фойдаси бўлса қани! Мен девларни гапириб асабийлашганим сайин улар баттар кулишади. Кейин билсам, улар ўша жойда ўтирган давангидай пиёниста йигитга «Дев» деб лақаб кўйишган экан!..

— Девлар ҳам пиёнисталикни ўрганибди-да!..— деб яна ҳазиллашди академик Сотволдиев.

Залдагилар маза қилиб кулишди. Ҳайкал Ғаниевич ҳам ўзини тутолмади — у энди лекциянинг мана шундай, қуюшқонсиз ўтаётганидан мамнун эди.

— Кечирасиз, ўртоқ Ғайбаров, гапингизга сўроқсиз суқулдим,— деди Бадалов жойига ўтираркан.

— Йўқ, айна вақтида суқулдингиз,— деб кулди Ғайбаров.— Мени қўллаб юбордингиз, раҳмат, домла. Ўзимнинг ҳам шунақа мулзам қолган пайтларим бўлган. Баъзида халқ биз олимларнинг авомлигимиздан кулиши турган гап. Чунки у ҳаммадан донороқ. Унинг қонида асрлар мобайнида ўжар бир даҳрийлик яшаб келади. Сизу биз олабўжи айтиб қўрқитмоқчи бўламиз, лекин билмаймизки, жамики олабўжиларни, ажнаю девларни халқнинг ўзи ўйлаб топган, ўзи нафратланади ва хатто севади!..

— Ошириброқ юбордингиз,— дея эътироз билдирди Ҳайкал Ғаниевич.— Жудаям севмаса керак?

— Севади,— деб такрорлади Ғайбаров.— Мана, мен ўзим... жинларни яхши кўраман.

Ҳайкал Ғаниевич шогирдини яна тартибга чақирмаса булмаслигини сизди.

— Гапларингиздан хурофот иси келяпти, Ғайбаров!

— Йўқ, аслида бу ҳам бир илм...

— Ғирт хурофот!— деди Ҳайкал Ғаниевич қизишгандай бўлиб.— Ҳақиқат билан хурофот орасидаги чегара қайда қолди, дўстим?..

Боягина бемалол кулиб ўтирган зал бирдан жимиб қолди. Баҳс ўта жиддий кўринарди. Биргина академик Сотволдиев Ҳайкал Ғаниевичнинг шумлигини пайқади, кенглик қилди. Майли, ёш йигит, шоширмай кўяқолинг, дегандай унга кўз қисди.

— Мен сиздан жиддийроқ гапларни кутган эдим,— дея ҳар эҳтимолга қарши пўписа қилди Ҳайкал Ғаниевич. Сўнг ўрнидан туриб, жиловни кўлига олди.— Узр, ўртоқлар, бизнинг институтда тартиб шундай, биров бировимизни аяб ўтирмаймиз,— деди академик Сотволдиевга кулиб қараб.— Гапнинг рости, Тошпўлат Раимовичнинг қизичқонлиги менга ёқади. Ҳар ҳолда, бу йигит фанга бефарқ қаролмайди. Баҳсимиз сал майдалашди, лекин умуман олганда, бу нарса мусулмон демонологиясида чалқаш фикрлар ҳали кўп эканини кўрсатади. Ёвуз кучларга сиғиниш исломгача бўлган даврлардаёқ бошланган. Қадимий арабларнинг тасаввурига кўра, жинлар фақат саҳроларда маскан қурган, аҳён-аҳёндагина одамлар манзил тутмиш воҳаларга келган. Жинлар одамлар билан бемалол қовушмоғи мумкин экан. Бу хил мулоқотдан осий бандалар дунёга келаркан.

— Менимча, жинлар тарихига оз-моз ҳазил аралашган, домла,— деди Ғайбаров.— Дейлик, ўша қади-

мий араблар хотинларининг оғушидан қочиб чиққан жазманларни жинлар эди, деб эълон қилган бўлишлари ҳам мумкин.

— Йўқ, бадавий араб ўша жазманни ҳам, хотинини ҳам ўлдириб қўяқоларди,— деб эътироз билдирди Бадалов.— Умуман, жиндан жазман чиқишини тасаввур этиш қийин.

— Сиз бир уриниб кўринг, домла,— деди Ғайбаров.— Дейлик, ўша бадавий эр, минг хиёнаткор бўлсада, хотинини яхши кўради. Бир тарафдан яхши кўради, кейин турли миш-мишлар тарқалишидан кўрқади. Балки шунда бечора эр осон йўлни тутиб, айбни хотин билан жазманнинг бўйнидан олсаю қандайдир жиннинг устига ағдарса...

— Бу гапда жон бор!— деди маъруза бошида Минораи Калонни эслаган жиккаккина киши.— Одатда шунақа бўлади ўзи...

— Ана, кўрдингизми,— деди Ғайбаров беихтиёр илжайиб.

Одамлар қаҳ-қаҳ уриб кулишди. Жиккак домла қовоқ уймокчи эди, уддалай олмади, ноилж илжайиб қўйди.

— Одоблироқ бўлинг, Тошпўлат,— деди Ҳайкал Ғаниевич койиниб.

— Кечирасиз, домла, ўзимни тутолмай қолдим,— деб қўйди Ғайбаров.— Қиссадан ҳисса шуки, биз ўрганаётган афсонавий мавжудотлар аслида унчалик ҳам афсонавий эмас. Жин, дев, ажина ва алвастилар, хуллас, жамики афсонавий мавжудотлар ниқоби остида одамлар яширин, турфа табиатли одамлар — яхши ва ёмон, гўзал ва хунук, мард ва номард, ақлли ва аҳмоқ, адолатли ва разолатли!.. Тасаввурдаги илоҳий дунё ва илоҳий тартибот аслида кишилик дунёсининг айна нуسخаси, холос. Энди, боя Ҳайкал Ғаниевич айтган гапларга келсак, домла билан баҳслашишим мумкин. Осий бандалар, умуман бадбин одамлар на фақат жин-

лар ва жазманлардан, балки қонуний эрлардан ҳам туғилиши мумкин!..

Залда тагин кулги кўтарилди. Ғайбаров ҳам ичкидан тошиб келаётган кулгини тиёлмади. Ҳайкал Ғаниевич юзини тескари буриб олди.

Ғайбаров танишлари билан озгина валақлашгач, ташқари чиқди. Ҳайкал Ғаниевични аллақачон жўнаб қолган, деб ўйлаган эди, лекин у кетмаган экан: машинани йўлга ўнглашиб қўйиб, ўзи ёнида асабий одимлаб турибди.

— Утиринг, — деди у буйруқ оҳангида.

Ғайбаров бир сўз демай машинага чиқди. Ярим йўлгача чурқ этмай боришди. Ҳайкал Ғаниевичнинг қовоғи солиқ эди.

— Сизгаям ҳомий топилди, Ғайбаров, — деди бир пайт кесатиб. — Кимсан, Сотволдиев шахсингиз билан қизиқиб қолибди.

— Ишга олмоқчи бўлса керак, — деди Ғайбаров.

— Билмадим. Лекин кетмоқчи бўлсангиз, марҳамат, кўлингиздан тутиб турганимиз йўқ.

— Кетмайман.

Ҳайкал Ғаниевич унга ажабланиб қаради, ишонмади.

— Сотволдиев домла ширин сўзга ўрганиб қолган, — дея изоҳ берди Ғайбаров. — Мени ҳафта ўтмай қувиб юборади.

— Мен у, ҳамма балогоа чидайдиган, — деб ух тортди Ҳайкал Ғаниевич, юзи ҳам сал ёришгандай бўлди. — Сиз бугунги мавзунини тузукроқ ўйлаб кўринг, Ғайбаров, бирор иш чиқариш мумкинга ўхшайди.

— Бу гапларни ҳамма билади, — деди Ғайбаров. — Мен бошқа мавзу оламан, аҳтимолки, сўфийларни...

— Кучингиз етмайди. Қанча одам қўл уриб кўрди, Бертельс, Бартольд, Гасим Каримов!.. Бу қийин мавзу, Ғайбаров.

— Осон иш бор эканми?..

— Майли, уриниб кўринг,— деди Ҳайкал Ғаниевич дафъатан ийиб.— Янаги йил сизни Бағдодга юбораман.

— Шу ерда қолсам,— деди Ғайбаров.— Отам қари, домла, узоққа кетолмайман...

— Ҳа-а...— деди Ҳайкал Ғаниевич ўйлашиб.— Лекин мenden бир маслаҳат, ука, ботирман деб, ўзингизни ўтга ҳам, чуққа ҳам ураверманг. Бу бир яхши замонки, унга кўпроқ қобилиятли одамлар керак.

— Ҳали мен қобилиятли бўлиб қолдимми?— деб кулди Ғайбаров.

— Позланманг! Ҳар ҳолда, аҳмоқ эмассиз.

— Шунисига ҳам раҳмат.

— Балли. Мен ҳам оз-моз одам танийман. Мактабнинг кўпини кўрдик, ука.

— Кейингизини йигирма йил дейишадн...

— Ёлгон,— деди Ҳайкал Ғаниевич.— Бор-ўғи ўн беш йил. Соддароқ эканман, юбилей кечасида саллали шоирнинг суратини бир арбобнинг суратидан тепароққа олиб қўйибман...

— Шунгами?

— Шунга,— деди Ҳайкал Ғаниевич ғамгин кулиб.— Гуноҳим шунчалар бемаъни экани алам қилади...

— Бу борада қозилик қилмаган тузук,— деб мулоҳаза юритди Ғайбаров.— Баъзан бир қоп туршак ўғирлаб қўлга тушган кимса ҳам кўкрагига уриб, ўзини жабрдийда кўрсатади.

Ҳайкал Ғаниевич унга ялт этиб қаради.

— Шундайми?— деб сўради изтироб билан.

— Шундай,— деди Ғайбаров, лекин шафқатсизлик қилганини англаб кўнгли зирқиради.

— Менга қаранг, йигитча!— деди Ҳайкал Ғаниевич юзи бўрдай оқариб.— Сиз мени ким деб ўйлаяпсиз? Исога ўхшаб мих тешган кафтини пешкаш қилияпти, дейсизми?

— Нега? Баъзида мен ҳам сизга дардларимни айтгим келади...

— Мени сиз гапга солдингиз!— дея тутақди Ҳайкал Ғаниевич.— Мен сиздақаларнинг ҳамдардлигига зор эмасман, жабрдийда, деб ўйласангиз хато қиласиз!.. Майли, сиз Сотволдиевнинг олдига боринг, унга ўттиз биринчи шогирд бўласиз! Менга ҳам ўша устозлик қилган, иккимиз ҳам аспирант эдик, суратни мен илдим, у қайга илишни кўрсатиб турди... Унга етаман деб бир умр овора бўлганимни биласизми? Йўқ, бари бир етолмадим, у мендан ақллироқ чиқди, ўша пайтда генетикани кераксиз фан деб қичқирган одам, бугун минбардан туриб, генетика — фанлар шоҳи, деб айтади!..

— Мен унинг гапига ишонмайман, домла,— деди Ғайбаров.

— Нега? Ахир, у кишининг назарига тушдингиз-ку?

— Эҳтимол шунинг учун ҳам ишонмасман,— деди Ғайбаров.— Яна айтиб қўяй, домла, мен институтдан ҳеч ёққа кетмайман.

— Кеткизаман!

— Кеткизмайсиз,— деди Ғайбаров қатъий.— Рост гап тахчил матоқ, унинг учун сени қадрлашлари ва ҳатто яхши кўришлари мумкин.

— Сизни-я?!— деди Ҳайкал Ғаниевич асабий кулиб.— Сиз чаламулласиз, Ғайбаров! Тирмизаксиз!..

Ғайбаров кулди.

— Тўхтатинг!— деб асабий қичқирди Ҳайкал Ғаниевич шофернинг елкасидан тутиб.— Тўхтатинг!

Шофернинг юзи қилт этмади, машинани ошиқмасдан, анча наридан сербарг чинор остида тўхтатди.

— Раҳмат, соя жойда турадиган бўлдим,— деди Ғайбаров.— Хўп, домла, яхши боринг.

— Тирранча!— деб гудранди Ҳайкал Ғаниевич, сўнг шоферига буюрди:— Уйга ҳайданг!

Машина секин жойидан жилди. Ғайбаров сўнгги лаҳзада домланинг лаблари ним кулгидан жиғирилганини кўрди. Тепага қаради, чинор барглари орасидан сизиб ўтаётган заъфарон нурларни кўрди, қизишмоқ не, деб ўйлади, қара, кун қандай ёруғ, кун ҳали кўп, офтобни биров орқалаб кетмайди, ҳаммага баробар, нега биз бунчалар асабиймиз, дўстим Ғайбаров, нега бировларнинг кўнглини қабартирамиз, ахир, ёшлик дегани фазилат эмас-ку, собитлик қани, нега меҳримизни ошкор этишдан қўрқамиз, ахир одамзод ит эмаски, тишлаб-нетиб олса!..

Хиёбонни кесиб ўтаётган пайти, кимдир унинг отини атаб чақирди. Овоз келган тарафга қараб, очик кафе саҳнида салкинлаб ўтирган Шоир билан Абдували Соқолни кўрди.

— Бир қараб қўйинг, Ғайбаров!— деб қичқирди Сокол.— Бундай келиб, биз ғарибларга ҳам илтифот қилинг! Осмон гумбазидай улкан косаларда шафақдек гулгун май ичайлик!..

Ғайбаров унинг гапларига тушунмади, яқинроқ бориб саломлашди. Шоир ўрнидан туриб, унга курси сурди.

— Далага кетаман, иш кўп,— деб узрини айтди Ғайбаров.

— Бирпас ўтириб кейин борасиз,— деди Шоир.— Битмай қолган иш бор эканми?

Ғайбаров ноилож бўш курсига чўкди. Абдували Соқол стол четидаги қадаҳни вино билан чайиб ташлаб, лимма-лим тўлдирди.

— Туманли кун, сўник қадаҳ, сил юзидай сариқ май,— деди у қадаҳни Ғайбаровнинг олдига суриб.— Келинг, бир ичайлик!

— Сиз бунга парво қилманг, Тошпўлат,— деб изоҳ берди шоир.— Дўстимиз Соқол Навоийнинг насрий таржимасини ўқияпти.

Ғайбаров винодан озгина ҳўплади.

— Кун иссиқ,— деди у.— Нима бўлсаям, ўқиган тузук. Мен, мана, икки ойча бўлди, қўлга китоб ушлаганим йўқ.

— Камнамо бўп қолдингиз, Тошпўлат,— деб ўпкаланди Шоир.— Баъзида кўргимиз келади. Сиз ишонмайсиз, лекин менинг кўргим келади.

— Ишонаман,— деди Ғайбаров жилмайиб.— Командировка тугасин, кейин бафуржа ўтирамиз.

— Унгача ким бору ким йўқ,— деди Шоир.— Бугун жўнаб кетмоқчиман.

— Бу қишлоққа кетишниям оламга овоза қилди,— деб гудранди Абдували Соқол.

Шоирнинг энсаси қотди, лекин эътироз қилмади, яна Ғайбаровга юзланди:

— Ун тўла қопдай мамнун юрибман,— деди у зорланиб.— Қани энди, бир барака топкур бошлаб шалоқ туширсаю кўзим чарақлаб очилиб, мамнунликни унутсам!.. Билсангиз, Тошпўлат, одам ўзини камроқ ўйлаган пайтлари туппа-тузук бўлиб қолади.

Ғайбаров индамади. Шоир олдидаги қадаҳни четга суриб қўйди.

— Тагин ичяпти экан-да, деб ўйламанг, Тошпўлат,— деди у.— Шунчаки... озгина ичиб, кўпроқ ўйлаяпман. Анави ёққа қаранг! Ҳа, яхшироқ қаранг, қани, нималарни кўраркансиз?..

Ғайбаров Шоир ишора қилган томонга қараб, да-рахтлар орасидан кўчани, ғиз-ғиз елаётган машиналар, шошиб бораётган одамларни кўрди.

— Кўча,— деди у секин.— Одамлар, машиналар...

— Ҳаёт ўша!— деб хитоб қилди Шоир.

Абдували Соқол пиқиллаб кулиб юборди.

— Тек ўтир!— деб жеркиди уни Шоир.— Қаранг, Тошпўлат! Биз бу ерда ўтирибмиз, ҳаёт ёнимиздан ғизиллаб ўтиб кетяпти! Биз тинчгина, салқин кафеларда ўтириб чиройли суҳбатлар қурамиз, кўпириб-тошамиз, мақтаймиз, мақтанамиз! Биз мамнун ва бахтиёр ўтира-

верамиз, хаёт эса... Ана у, ёнимиздан ўтиб боряпти! Шундоқ ёнимиздан, қўл узатса етгудек жойдан! Тушунасизми, Тошпўлат, ўтиб кетяпти у!..

Ғайбаров елка кисди. У Шоирни яқин-ўртада бундай тушкун аҳволда кўрмаган эди. Мастликка йўйиш қийин, столда бор-йўғи бир шиша арзонбаҳо вино турибди, у ҳам ярмига етмаган.

— Сиз ҳам мамнун куринасиз, Тошпўлат,— деди Шоир.— Бир саволим бор, агар эски пайт бўлсаю кўнгиллига чақирса, борармидингиз?

— Кўнгиллига биров чақирмайди,— деб эътироз қилди Ғайбаров.— Одам ўзи ихтиёрий равишда борсагина кўнгилли саналади.

— Сизни чақирди, деб тасаввур қилинг, борармидингиз?

Ғайбаров Шоирнинг мақсадини англай олмади, юзига синчиклаброқ тикилди — йўқ, кулмаяпти, тасом жиддий туриб сўраяпти.

— Менинг ошқозоним касал,— деди у.— Кейин... Йўқ, аввал айтинг, ўзи қаерга боришим керак?

— Гапни чўзиб нима қиласиз?— деди Шоир жақли чиқиб.— Борасизми ё йўқми?

Шоирнинг хиралиги Абдували Соқолга нашъа қилди.

— Хўп денг, Ғайбаров, сиздан нима кетди!..— деди у кулиб.— Нима бало, қизикроқ туш кўрганми, дуч келган одамдан шуни сўрайди.

— Мияни ачитдиларинг, Абдували,— деди Ғайбаров.

— Фаҳмимча,— деди Соқол,— Шоир ўзини ҳарбу зарбда синаб кўролмаганидан норози бўлиб юрибди. Унгаям қийин, битта ўзини деб расмана уруш очолмас...

— Гапинг ҳам ўзингдай совуқ,— деди Шоир.— Мен тўғриси айтдим. Ҳеч ўйламай кўнгиллига кетардим. Ишонмайсизлар, лекин мен кетардим.

— Тентак!— деди Абдували Соқол.— Болаларингга ким қарайди?

Шоир индамай қолди, юзига ғусса қўнди — у болаларини яхши кўрарди.

Абдували унинг ҳолатидан яйраб кулди. Узидан мамнун, иягию лунжларини жингалак соқол босган, ёноқ суяклари туртиб чиққан юзи япасқи. Беғам, беташвиш, эрмакка ўч. Ейди, ичади, кулади... Майли, есин, ичсин, лекин кулмоққа нима ҳаққи бор? Ким бунни сўрайди? Шоирми? Ёки биз ўзимизми, дўстим Ғайбаров?..

— Расво феълинг бор, Абдували,— деди Шоир сал туриб.— Одамнинг устидан кулиб ҳузур топасан.

Абдували Соқол тагин кулди — менсимай, писанд қилмай... Ғайбаров баттар ҳайратланди: нега бу тиржаяди, ўтказиб қўйган жойи борми?

Студентлик йилларидаги бир ошнасини эслади. Ошнаси бойвачча эди, қилиғи ҳеч кимга ёқмасди, шунинг учун ҳаммага қарз берарди, бировга ўн сўм, бировга — йигирма... ўттиз... Ҳамманинг ўзига яраша харжи бор, буюқда тайёр судхўр турса, ҳадеганда қистамаса, олмасдан иложинг қанча? Хуллас, ўша бойвачча кўпчиликнинг тилини қисиқ қилган, кийимнинг яхшисини кийган, қизларнинг сулувини сурган. Соқол-чи? Наҳотки, биз ундан қарздор бўлсак, дўстим Ғайбаров?

— Илтмос, энди ғашимга тегма,— деб давом этди Шоир.— Мен бугун кетмоқчиман, биламан, сенга бари бир, бадар кетганимда ҳам ичинг ачишмайди, лекин одамзоднинг табиати қизиқ, мен негадир сен элашингни истайман...

— Оқ йўл!— деди Соқол.— Қайтиб келаётганда телеграмма берарсан? Ё биратўла кўмгани борамизми?

Шоир бундай қўрсликни кутмаган эди, гап тополмай ожиз қолди, сўкинди.

— Қўйинглар,— деди Ғайбаров муросага чақириб.— Бир ҳисобда, Шоир ҳақ, қайгадир кетишинг мумкин

лигини ўйлаб яшаган тузук. Сўнгги паноҳ деймизми, бошпана деймизми...

— Сўнгги паноҳ!— дея такрорлади Абдували Соқол.— Сўнгги паноҳ ернинг тагида, Ғайбаров!

Ғайбаров индамади. Ҳозир пачакилашиб отирадиган пайт эмасди.

— Нега индамайсиз?— деб тиргалди Абдували Соқол.

— Арз қилмаслигингизни билсам, сизни яхшилаб туйардим,— деди Ғайбаров.

— Қани, чикдик бўлмаса!..— деб таҳдиқ қилди Абдували Соқол.

Шоир унинг енгидан тортиб курсига ўтказди.

— Қуйсангиз-чи,— деди у.— Чиқаман деганинг нимаси? Қурқасан, сариқ чақалик номингга доғ тушишидан кўрқасан. Бугун кетяпман. Тошпўлат,— деди кейин Ғайбаровга юзланиб.— Сафсатаю гўзал давралар жонимга тегди!

— Кетолмайсан,— деб ўчакишди Абдували Соқол.

— Кетаман!— деб қичқирди Шоир, сўнг уридан даст туриб, столга муштлади.— Сен ишонмайсан, лекин мен кетаман!..

— Гўргаям бормайсан!

Шоир Абдували Соқолнинг ёқасига қўл чўзди. Ўртадаги стол чайқалиб, вино шишаси ерга тушиб чилчил синди. Ғайбаров уларни зўрға ажратиб седи. Официант хотин югуриб келиб, дағдаға кила бошлади. Соқол унинг жаврашига бепарво, чўнтагидан юз сўмлик чиқарди-да, столга найча қилиб ўраб ташлади:

— Ўткирроғидан,— деди.— Шоирнинг кегар жафосига! Тезрок!

Пулни кўриб, аёлнинг юзи ёришди, дарҳол ичкарига йўрғалади. Шоир Соқолнинг ёқасидан юзиб олган тугмани столга отиб юборди, сўнг Ғайбаровнинг елкасидан тутди:

— Кетдик, Тошпўлат!

Ғайбаров турди. Хиёбондан ўтиб, автобус манзили томон юришди. Зум ўтмай, автобус келди.

— Мен кетдим,— деди Шоир қўл узатиб.— Сиз ишонмайсиз, лекин кетаётганим рост, Ғайбаров!

— Яхши боринг, болаларга салом денг.

— Уйгамас, узоққа,— деди Шоир автобус зинасида туриб.— Сизга ҳаммасини ёзиб юбораман, Ғайбаров!..

10. БИР ЙИЛ ОЛДИН

Ғайбаровнинг кўнгли тинч эмасди. Отаси билан ораларидан гап қочган, гарчи Раим оқсоқол буни унутгандай кўринса-да, Ғайбаров отасининг кеки зўрлигини билар ва унинг ўшанда нечоғли дарғазаб бўлгани бот-бот эсига тушиб турар эди.

У ўша сафар Галатепага борганида одатдаги манзарага дуч келди: ҳовлидаги кенг чорпоя, отаси билан мулла Чори, отаси унга нимадир деб гап уқтиряпти. Гўё улар кўп замонлардан бери шу тахлит ўтиргандай — на офтоб, на соя нарига жилган.

Ғайбаров завқланди, чолларнинг эринмай ўтиришидан аллақандай шарқона хосият топгандай бўлди, лекин муллага тузуқроқ разм солиб, унинг суҳбатдошидан безор бўлиб, ўзини қўярга жой тополмай турганини кўрди. Кўнгли гашланди. Мулланинг диққатлиги рост эди чоғи, Ғайбаровни кўрган заҳоти чиройи очилди.

— Ўғлингиз ақоиддан ёмон эмас, оқсоқол,— деди. Мен унча-мунча китоб қараган одамман, лекин бизнинг талқинимиз буларникига тўғри келмайди. Менинг йўриғим кўп эски, кўп синалган. Баъзида гуноҳкор кўнглим тангликда қолади, бу фузало аҳли одамларни бошқа йўриққа солатуриб, худога тенг бирор тариқатни топиб берармикан?

— Мендан бу гапларни сўраманг, мулла,— дея камтарлик қилган бўлди Раим оқсоқол.

Ғайбаров мулла Чорининг самимий гапираётганига ишонмади. Мулла ҳозир аклини ишлатмай, ёд бўлиб кетган сўзларни такрорлаяпти, холос. Худди ипга тизилган маржонни бир учидан тутиб қутичадан чиқариб олаётгандай. Мулла Чори анойин эмас, у кўп балоларни кўрган, энди асабларини аяб яшайди... У ҳозир Ғайбаровнинг ғурурини шунчаки қитиқлаяпти, холос. Ақоид бобидан устунлигини ўзи ҳам билади, лекин у камтарликни унутмаган — юксалмоқни истамайди, мискинлигича қолади, бир муддат ўтиб, бу даргоҳдан кўчага чиқади, тагин ўша кечки ғубор, адирдан қайтаётган сигирларнинг елини ва тезаги хидига тўлган тупроқ кўчадан оҳиста юриб, кулбасига қайтади, хотини дастурхонга келтириб қўядиган бир коса ёвғон ва бир чойнак чой устида ҳамма гапини Ғайбаровнинг латеган ғурурига қўшиб, эсдан чиқаради.

— Сиз мени айблаб юрманг, ўғлим,— деди у Ғайбаровга.— Нима қилай, ўзим истагандай яшай олмадим. Умр бўйи кўнгил тусамаган йўлларни кездим ва билдимки, фақат қурбон қилинган меҳргина покиза бўларкан. Аламларинг кейин бир кун лаззатга айланади, ўзингни кун сайин тушуниброқ борасан, айбларингни қайтадан ҳис этасан, азоб чекасан, лекин шу азоблардан ҳам ўзингча бир ҳузур топасан. Бошқа илож йўқ, одамзод узлуксиз укубатга чидолмайди.

— Сиз айтган покиза меҳр қайда қолди?— деди Ғайбаров.

— Уям бировга бахт келтирмайди.— Мулла Чори дилтанг қўл силтади. Одамнинг кўнглини аянчгина бир ғурурга тўлдиради, холос. Жўнроқ майлларнинг йўриғи бошқа, улар эркакни йиғлоқи хотинга, хотинни қутурган итга айлантиради. Гапим бепарда булди, ўғлим, кексаликда шаллақироқ бўлиб боряпман. Покиза меҳр соқов бўлади, у иқрорга муҳтож эмас. Уни ошкор

қилган одам эри тунда қулоғига шивирлаб айтган гапларни эртаси куни бошқаларга сотган хотинга ўхшайди. Бу шундай бир пинҳоний ва одил туйғуқим, ўғлим, уни ҳеч қачон бозорга олиб чиқолмайсиз, меҳрингизга тушдими, тишининг қавагида асрамоқ шарт. Мукофот кутмаслик керак. Бунинг учун ўзингизни енгмоғингиз лозим, негаким, сизга ўзингиздан ёмонроқ душман топилмайди. Маҳбубни жисмдан жудо қилсангиз бас, покиза муҳаббатга эришасиз...

— Марҳумларгина шундай муҳаббат қўйиши мумкин, — деб гап қистирди Ғайбаров.

— Ҳа, балли! Кейин худога...

— Ҳалложга қайтпасиз, мулла бува!

— Йўқ, ўғлим, уни бошқалар кўкка кўтаради. Унинг журъати шуки, ўзини худо эълон қилган. Ҳаллож — шуҳрат, овоза қули. Тилидан манманлик илон бўлиб чиқиб, бўйнига чирмашган, кейин, териси шилинар маҳал... Йўқ, Тошпўлатбой, мен унинг ўша пайтда ҳам афсус қилганига ишонмайман. Аҳмоқлик дейсизми, бошқа дейсизми, лекин у ўзидан мамнун эканича жон берган!

— Сиз кўп нарсаларга ишонмайсиз, мулла бува!

— Мен қаридим, ўғлим, энди менга ҳар кун ғанимат, агар бугун шак келтирсам, ҳай, бугун ўтади, эртаям ўтади, кейин бир кун келиб жон деганингиз пирр этиб учади-кетади... — Мулла Чори пихиллаб кулди. Кейин лаблари ўз-ўзидан қимтилди, юзига истехзо қалқди.

...Ҳалложга ўхшаб ишонмагани унга алам қилади. Ҳаллож сал бўлсаям ишонган, балки, бутунлай ишонган, токи ўзининг ҳақ таоло эканига қадар! Мулла уни ёмон кўради. Ўлганининг кунидан кулади, демоқчики, дунёдан ҳали умид узмаганмиз, жон узилса, измизмиздан ташқари... Яхшими, ёмонми, охири бориб узилиши тайин, муҳими — ваҳима қилмаслик, жонни бегона деб ўйлаган маъқул, жон эмас, қафасга қамал-

ган шунчаки бир қуш, чумчуқ бир кун қарабсизки, пирр этиб учиб кетади!..

— Сиз билан куш ҳамгап булмадик, уғлим,— деди мулла Чори.— Лекин нимагадир, сизни қуврок, деб ўйлашга ўрганибман. Назаримда, буни отангиздан меросга олгансиз.

Ғайбаров индамади. У мулланинг отасига мурожаат қилганини тушунди. Уни суҳбатга тортмоқчи, йўқ, қувликни айтиб, кўнглини кутармоқчи.

— Менда айёрлик йўқ, мулла,— деди Раим оқсоқол.— Бунинг тоға жамоати айёрроқ.

— Балки, шундайдир. Уйлаб кўрмабман, оқсоқол.

Ғайбаров муллани биринчи бор кўрганини эслади: кўп йиллар олдин, Қизилтошга борар йўлда, ёз, туш пайти, иссиқ эшак устида секин чайқалиб кетаётган мулла, пайғамбармонанд соқоли калта кузалган, ғамгин кўзлари салгина... Мулла худо ҳақидаги ҳар қандай хаёл каби сирли ва чучмалроқ эди. Болалар ундан чўчиброқ туришарди, гуё мулла афсунгарлик қилади, гуёки мулланинг қўлида минглаб жинлар ва ажи-налар бор, уларни устингга кўйиб юборса...

— Сиз менинг камтарин эътиқодимга тегманг, уғлим,— деди мулла Чори.— Сал-пал шубҳа қилсам қиларман, лекин бу нарса хамманинг қонида бор. Одамзод вақти-вақти билан ўз эътиқодидан норози бўлиб тургани ҳам маъқул. Шунчаки адолат юзасидан, шунчаки ўзини овутомқ учун. Сизга қолса, менинг ожизгина шубҳамни шишириб, пашшадан фил ясайсиз. Мен мунга қодир эмасман, уғлим. Мен уяламан...

— Уялмайсиз, мулла бува.

— Муллани тинч қўй, Тошпўлат,— деди Раим оқсоқол. У ҳеч нарсага тушунмай, чорноя тўрида мамнун ўтирарди.

— Балли, оқсоқол,— деди мулла Чори.— Сиз ўғлингизга нисбатан шафқатлироқсиз. Сиз мени доим аяб келгансиз. Ҳатто бир марта турмадан опқолгансиз.

Ғайбаров гап қўшмади. Отасига раҳми келди. Ұз бошига бало орттирган деб ўйлади, муллаши аяган, турмадан олиб қолган, мана энди, турмадан олиб қолган учун мулла уни мазах қиляпти.

Раим оқсоқол мулла Чорининг писандасини тушунмай гул-гул ёнди.

— Ұзи бекорга опкетмоқчи бўлувди, мулла,— деди у.— Бир бориб ётганингиз етмагандай, яна ахтариб келди. Менинг ҳақсизликка тобим йўқ. Ұзимни пешгардон қилиб, сизни опқолдим-да.

— Тақдир, тақдир денг, оқсоқол!— деди мулла Чори.— Бўлмаса, ким сизни менга ёрдам қилади, деб ўйларди!

Раим оқсоқол кинояни пайқамади, баттар ийди. Жим ўтирганидан юраги толиққан экан, бирдан гапга тушди.

— Қорабойниям бир гал опқолувдим. Григурия ортидан излаб келувди. Мен уни сизга айтганман, мулла, бадбахт жуда сержаҳл одам эди.

— Ёдимдан кўтарилибди, оқсоқол, гапиринг,— деди мулла мийиғида кулиб.

— Йўқ, мулла, сизга муни аввал ҳам бир айтувдим...

Раим оқсоқол бир муддат жим қолди, чамаси, ўзидан уялди. Лекин истак зўрроқ келди, гапиришни хоҳлади.

— Григурия Қорабойни қамагани келди, мулла. Қорабойнинг кўпам айби йўқ эди. Босмачи бўлгани рост, баччағар менинг ўзимгаям бешотар ўқталиб дўқ урган. Улар беш оғайни эди, оталари Парда оқсоқол, гапини бировга бермайдиган, худодан қайтган одам эди, ўғиллариям қутурган денг, оғзидан кўпик сочиб, айғирдай пишқириб юради, ҳар бири девдай! Зўр йигитлар эди, мулла. Парда оқсоқол ўртанча ўғли билан Дарғомга босқинга бориб қўлга тушди. Уликларини Дарғомга ташлашган экан, шу бўйи қолиб кетди,

излаб топншолмади. Ёлган учовини қулоққа ёздик, аскар келиб ошкетди. Битта шу Қарабой қолувди. Қулоққа юборгани кўзим қиймади, тенг-тўшлиги бор, кечалари оқсуяк ўйнаб катта бўлганмиз, нарғидан сўрасангиз, узоқроқ бўлсаям, ҳарне, тоға жамоатимиздан... Бечора, отамнинг хунини оламан, деб юрарди. Замон мунини кўтармайди. Аввал босмачи бўлди, кейин бу тарафга ўтди, босмачининг кўп сирини ўғирлаган экан, шунини айтиб, ўзини оқлаб ҳам олди. Акалари қулоққа кетгандан кейин якка ўзи қолди, келиб колхозга қўшилди. Бир кунини хабарини етиб, ҳалиги Григуриян излаб келди дегди. Излаб келиб, бозордаги чойхонага қўнибди. Шукур баззоз, ҳозирги Барот қийшиқнинг отаси, ўғлига ўхшаб чойхоначи эди, Григуриянни чорпояга ўтқазиб, отини бировга миндириб юборибди. Эртаси кунини армани менинг қошимга даҳшат солиб келди: ё отимни топиб берасан, ёки бўлмасам, уруғаймоғингни қуритаман, деб айтди. Одам юбордим, отини нақ Термиздан топиб келди.

Ғайбаров ҳар гал ҳикоянинг мана шу ерига келганда ажабланирди. Ахир, отаси рост гапиряпти: у одам юборган, юборган одами Григурияннинг отини нақ Термиздан қайтариб келган. Ақл бовар қилмайди...

Еалки, Раим оқсоқолнинг ўзи Шукур баззозга пишанг бергандир! Бунисини Раим оқсоқол айтмайди. Фақат бир нарсага ишонмоқ керак: Григурияннинг отини ўғирлашган, кейин уни Раим оқсоқолнинг ишончли одами нақ Термиздан топиб келган.

Ғайбаров бу саргузаштни ёд билади. От топилгач, Шукур баззоз Раим оқсоқолнинг ёнига йнғлаб келади. Қари онасини ўртага солади, бола-чақасини ном-баном эслайди, кейин Раим оқсоқолнинг ўксаси юмшаб, бад-жаҳл арманини даштга олиб чиқиб сиёсат қилади: Шукурга тегмайсан, Қарабойни тинч кўясан ёки бўлмаса, анави қаллин бурганнинг ичидида ўлингиз қолади — икковидан бирини танла, Григуриян!

Мулла Чори зерикди. У ҳам армани ҳақидаги қиссани бирор юзинчи марта эшитаётган эди. Юзлари салқиб, хок тусига кирди, эсноғини босмоқ учун чойнакнинг тубида қолган аччиқ чойни сирқитиб ичди. Кейин пайт пойлашга тушди... Ниҳоят Григурян бийдай чўлда гулдай хотини билан иккита боласини ўртага қўйиб қасам ичди.

— Кўзингизга ҳеч нарса кўринмаганини қаранг!— дея хитоб қилди мулла Чори.— Мен мунга журъат килолмасдим, оқсоқол. Мансаб денг, оқсоқол, мансаб деганнинг ҳавоси одамни шер қилиб юборар!..

— Григурянининг мансаби меникидан улугроқ эди,— деб камтарлик қилди Раим оқсоқол.— Бизнинг давримиз бир қизиқ давр экан. Энди ўйлаб ҳайрон бўласан. Бир гал жомлик Холбозоров раис ёнимга келди...

— Э оқсоқол, Холбозоров раисни қўйинг, бугуннинг гамини енг, бугунни денг, биродар!..— Мулла чаққонлик қилиб, унинг гапини бўлди.— Мана, ўглингиз катта мулла бўлди, оқ-қорани таниган, бошқалариям ўзларини ўзлари саришталаб юрибди. Шукр қилинг, оқсоқол!..

— Шукр. Энди шуларнинг бахтини берсин, деймиз-да.

— Ҳа, балли!

Мулла Чори Раим оқсоқолни чалғитишга улгурди. баҳонада аста ўрнидан қўзғалди.

— Ҳассамни олинг, Тошпўлатбой, мен энди кетай...

Гайбароз муллани даровозагача кузатиб борди.

— Сиз лоақал намоз-памоз ўқирсиз, мулла бува?— дея йўл-йўлакай сўради.

— Икки йил бўлди, ўқияпман, нима эди?

— Бизникига камроқ келсангиз...

— Биз энди кекса одам, Тошпўлатбой,— деди мул-

ла Чори.— Келмай қўйсак, оқсоқолнинг ўзиям ёлғизликдан зерикади.

— Отам кимлигингни билладими?

— Билади,— дея киприк қоқмай жавоб қайтарди мулла Чори.— Билганда қандай эски замон бўлса, у меннинг нақ биқинимдан бешотар қўярди. Энди кеч, Тошпўлатбой, кексалик ҳаммани бирдай қилиб қўяди. Ким бехроқ эканини ажратиб олинг-чи? Ажратолмайсиз.

Ғайбаров ўзини беҳузур сизди.

— Лоақал мен борлигимда келманг!

— Хўп, хўп, ўғлим. Лекин башарти келсак, унда нима бўлади?

Ғайбаров чидаб туролмади.

— Итга талатаман!..

Муллани кузатиб, отаси ёнига қайтди. Ота ўглининг авзондан ниманидир сезгандай бўлди, саросимага тушди. Секин узр сўраган бўлди: ўзинг тушунасан, болам, ёш деганинг бор тарафга кетган, энди тилни тийиб туришим қийинроқ. Гапирмасам, четга сурилиб қолгандай бўлавераман.

Ўгил ўтинди: ҳеч бўлмаса, анови сассиқ мулла билан гаплашманг, ота.

Ота бир зум бошини эгди, лекин жаҳлини тиёлмади; ким билан гаплашсам, ўзимнинг ишим, сен ўзингни бил, болам!

Ўгил айтди: қўрқоқсиз, ота, ўзингни оқламоқчи бўласиз. Сизга эшитадиган қулоқ керак.

Ота қўрқоқлигини инкор қилди: босмачи кўкрагимга бештигини кўйганда киприк қоқмаган одам, келиб-келиб... нимасидан кўрқаман?

У ғазабланди, ғазаби ожизликка айланмоғига, кўкрагини очиб, бешотарнинг ўқи тешиб ўтган жойда қолган қора-кизгиш чандиғини кўрсатмоғига сал қолди!

Ўғил юмшатишга уринди: йўқ, ота, сиз ўзингиздан қўрқасиз, балки, салгина уяласиз.

Ота тушунмади, баттар жаҳлланди: оқ қиламан! Мен ўлсам, сен қутуласан! Эзмалигим орингни келтирса, майли, мени жарнинг лабига чиқариб, отиб ташла!

Ўғил ожиз қолиб, йиғлагудай бўлиб гапирди: йўқ, ота, гапни камроқ қилсангиз бас, йўқса, ҳаммага кулги бўласиз!

Ота қулоқ солмади, ўз айтганида туриб олди: йўқ, отасан, болам, мен ўлсам, сенинг қулогинг тинчийди!..

Шунда ўғил айтди: ота, ростдан ҳам айниб қолибсиз!

Ва ўзида ибою ор қолмаганини сизди. Охири бахайр бўлсин, деб ўйлади, илбё бахайр бўлсин.

Аслида ота айбдор эмасди — бор-йўғи қариб борарди, қариб бораётганини сезарди ва шуни унутмоқ истарди.

Кейин, бирор беш ой ўтгач, Раим оқсоқол шаҳарга келди. Эғнида раислик замонидан қолган кўк китель, оёғида сариқ хром этик, бошида Мавлонбойнинг дўпписи, кечки маҳал кириб келди. Этигини ечмади, ерга тўшалган гиламни босиб ўтдию ўғли қўйган курсига ўтирди. Анча сукут сақлади, ўтирган жойига ҳеч кўника олмади, беҳузур бўлди. Ғайбаров ерга кўрпача тўшади. Раим оқсоқол кўрпачага ўтди, оёқларидаги этикларни ечиб, пойгакка отди. Лекин гап бари бир қовушмади.

— Уйдагилар тинчми?— деб сўради Ғайбаров.

— Тинч. Сенга салом айтишди.

— Саломат бўлишсин. Мендан ҳам салом денг.

— Мундай гаплашмасак, болам,— деди Раим оқсоқол. Сўнг ўглининг кўзларига мунғайиброқ қаради. Ғайбаровнинг унга раҳми келди, юраги ачишди. Беихтиёр ҳовли саҳнини, иккита тут орасига тортилган сим дорни, ўзининг гўдаклик пайтини эслади — отаси уни елкасида кўтариб юргувчи эди. Озиб кетибди.

Фақат тишлари соғ, тишим то гўргача тушмайди, деб айтарди, тишлари соғ, бир катор садафдай...

— Ишлаб юрибман, ота.

— Ростини айт,— деди Раим оқсоқол,— сенга шу ишинг ёқадими ўзи?

— Энди бунга ўйлашга кечроқ, ота. Асли ўзингиз айбдорсиз, китоб ўқирдингиз, қулогим тагидан кетмайди...

Раим оқсоқолнинг юзи сал юмшади, чамаси йнгирма йил олдинги фароғатли дамларни эслади, юраги орзиқди, ўғлига меҳр билан қаради: яхши, болам, эслатганинг ўзи яхши. Лекин айтган гапи бошқа бўлди:

— Оз-моз йнгиинсанг бўларди. Мен ҳам қўлимдан келганча қиялман. Улимлигим...

— Майли,— деди Ғайбаров.— Бир кўнглим, Галатепага қайтиб борсамми дейман.

Раим оқсоқол бош чайкади:

— Йўқ, Тошпўлатбой, шу ерда колганинг маъқул. Уёқда кун кўришинг қийин, энди сен чикиб кетган одамсан, қайтадан эл бўласанми, йўқми.... Чўқиб ташлашади. Кулги бўласан, болам.

— Нега?

— Ўзинг кеч дединг-ку? Бориб нима қиласан? Қўй, ўз ишингдан колма. Мен эрта тонгда кетаман. Йўл одамни чарчатди. Аввал билинмасди... Бир кунда қишлоқни соғинибман. Сен бир оз давлат орттиргин, кейин, майли, борарсан...

— Пул йнғмаганингизга ачинасизми, ота?

— Уйлансанг бўларди, болам. Раимнинг боласи соқоли оқарганда уйланадими ёки бирор қусури борми, деб ўйлашади. Уйлан. Кетар чоғимда кўнглим тўқ бўп кетай... Бир пиёла чой бер, ўғлим. Ўзингдан гапир, дурустмисан, ошналаринг тузукми?

— Ҳаммаси яхши, ота, фақат кўп гапирамиз-да, ота. Баъзан зерикиб кетаман.

— Мен ҳам кўп гапирадиган бўп қолдим. Илгарин

оғзимдан гап чиқмасди. Қанча кам гапирсам, шунча кўп чўчишарди. Энди тилни тийиб туролмайман...

— Қарибсиз, ота.

— Аввал билинмасди, қарилликни бўйинга олганим билан дармон бор эди, энди... Отам билан энам тушимга кириб чиқади. Тегирмоннинг бошидаги супачада ухлаб ётган бўламан, энам келиб уйғотади, бошимни силайди. Қўрқиб уйғониб кетаман...

— Мавлон нима иш қиляпти? — Ғайбаров отасини чалғитмоқчи бўлди.

— Эски иши, мошинада қурилишга одам ташийди. Кечқурунлари бировнинг хас-хашагини опкелади. Қўй, деб айтдим, менга қулоқ солмади, энди унинг рўзғори бўлак, хотини, болалари, майли, пул топсин, бўлмаса, хотинга беқадр бўлади... Асли кўнгил бермай олса бўларди, хотин деганинг аввал қовоғинга қараб туради, қўлни бўшроқ тутиб, манглайини силасанг, бас, ўзича қўл қилиб олади. Сен уйлансанг, хотинга сир берма. Битта ризоят бор...

— Эсимда, эсимда, — деди Ғайбаров. — Эр битта қўйни сўйиб, танасини халтага солиб кўмадию хотинига, одам ўлдирдим, бировга иси чиқмасин дейди...

— Балли! Хотин бориб уни сотади! — Раим оқсоқол мамнун бош ирғади. — Дунёда сотқин кўп, болам. Қамбарни биласан, бағримда катта бўлган, нонимни ўзимдан кўпроқ еган. Лекин, вақти келганда, шуям мени сотган. Ўтган жума намозида Самарқанд бордик. Намозини охиригача ўқимадим, Тошпўлатбой, ярмига кеп қарасам, ёнимда нокас Қамбар саждага бош уряпти. Чидаб туролмадим, худога у ҳам сиғинса, мен ҳам сиғинсам, кимнинг дуоси қабул бўлади?.. Чиқиб жўнадим. Галатепага етгунча сўкиниб келдим. Нокас Қамбар, ўзини отга судратган, отга судратиб, юз-бошини тилдирган, кийимини парча-парча қилиб, янтоқларнинг учига илиб кетган, кейин уни Қорабой отига ўнгариб келган: «Мана, Раим раис уриб мажақлади, зўр-

га ўлигини сўраб олдим». Менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ, уйда эдим, Очил Куч билан яна бир-иккита балохўр келган, шуларнинг ҳурматига зиёфат қилиб ўтирибман де, буёқда бу гап... Озгина камомадни шунга тиркаб, ўн йил берди! Очил Куч бир оғиз гап айтмади, ўғлим. Унинг гапига ишонишарди. Қамбарни урмаганимни биларди, уйимда тузимни еб ўтирувди. Лекин Очил Куч бир оғиз тарафимни олмади... Мен энди нокас Қамбар билан ёнма-ён ўтириб, худога топинаманми?.. Тескари дунё, сув келтирган хору кўза синдирган азиз!..

— Балки, сизга бирон қасди бўлгандир, ота? — деб сўради Ғайбаров. — Ўзини отга судратибди, ўлиб кетишим ҳеч гап эмасди.

Раим оқсоқол жим қолди. Қамбарга нима ёмонлик қилганини ўйлади, кўнглига гумон солгани учун ўғлидан норози бўлди.

— Ўзини аямаган, ота, бир гап бор эканки, ўзини аямаган. Одам ёмон қасд қилмаса, бундай ишга қўл уриши қийин. Нафрати зўр эканки...

— Нафрат дедингми? Унда нафрат нима қилади?! — деди Раим оқсоқол. — Ҳали сен мени ёлғончига чиқаришнинг ҳам ҳеч гапмас. Нокаста тузукроқ нафрат бўларканми? Унга пул беришган, ўғлим, нақ йпгирма минг санаб беришган. Санаб берган одамниям биламан, мени қаматишга қаматди, лекин ўрнимга ўтиролмади. Қамбар уларга бир ўйинчок бўлган.

— Биргина Холбозоровда фирромлик кўрмадим. У билан сўкишиб, ошна бўлганмиз. Жомнинг чўли кенг, хаммага стади, бизнинг Галатепа кўш ҳайдамоқ бўлиб кўчиб чиққанда, раис ерни қизганган, менга от устида сўсат қилиб келди. Оқбўз деган яхши бир оти бор эди, улоққа бақамти келганда ўзи эгиларди, аклли эди, тақимга олганини сезса, бас, учиб кетарди!.. Лекин унда раис билан тузук таниш эмасдик, менга дўқ уриб келди, мен ҳам сал кизиндим, кейин, икков тузукроқ

Ўйлаб қарасак, ер юзи кенг экан, унга уч газ, менга уч газ, қолганларга уч газдан, ундан ортиб қоладигани қанча!.. У ўзининг жомлиги билан чўлнинг бирёғини, бизнинг галатепалик мардум бирёғини тилиб шудгор қилдик, унуми зўр бўлди, юз йиллардан бери қисир ётган ер, ҳар қовунлар битди, ширасининг зўридан пайкал бошида тарс ёрилиб кетаверди! Э, энди у вақтнинг ғайрати қани!..

Раим оқсоқол гапдан тўхтади, кўзларида ёнган орзумандлик бирдан ўчди, бошини бир чайқаб, ўзини шаҳарда, ўғлининг гулқоғоз ёпиштирилган тўрт девори орасида кўрди. Кўнглига ғусса чўкди, хаёлга банди бўлганидан уялди, ўзини камситилган, буд-шудидан айрилиб, кўчада қолган мусофирдай ғариб, беором сездди ва ўғлига сўз қотди:

— Чоїингдан хабар ол, Тошпўлатбой, кейин мен бир мизғиб олай, эрталаб тағин йўлга чиқаман...

— Чарчабсиз, ота. Сарсон бўпсиз, шунча йўл, пулмул керак бўлса, хабар қилинг эди.

Раим оқсоқол унга гина билан қаради: гап пулда эмас, болам, гап дийдорда, сени кўриб қолай, дедим.

11. ХОТИРОТ

Ҳамма нарсадан ҳовли саҳнини эслаш осонроқ — тупроқсупа, тепада бир парча осмон, саҳндаги икки туп тутнинг учларига қарамай иложинг йўқ, бошидан охиригача қарайсан ва тепада осмон кўринади: сўнг супанинг ғарб тарафидаги уй, унинг деразалари, девордан чиққан дудқувур, афсуски, хотирадаги манзарада ундан тутун чиқмайди — хотирот кўпроқ ёз маҳалига боғлиқ, ёзда тутун ҳовли буржидаги ўчоқдан чиқади; икки тут орасига тортилган сим дор, дорга илинган кийимлар, бир хилларидан, дейлик, чакмондан, қўнғирсиқ жун хиди келади, кечки пайт, эпкин йўқ, тупроққа сув урилган, кечки пайт экани шундан ҳам

билинадикки, ҳавода жун ҳиди аралаш иссиқ ва нам ҳовур кезади, боғ тарафдан райҳон бўйи адашиб келади, отанинг ўнг елкаси, елкада ўтирган тўрт яшар болакай (бу — Ғайбаровнинг ўзи), боланинг сим дорга узатилган қўли, сўнг тутлар, дордаги кийимлар силкинади, сустгина, боланинг кучи етгани қадар, баъзида улар сал кескинроқ силкинади, — отанинг ҳам қўл узатгани билинади; тутлар ҳали ёш, нари борса етти-саккиз йиллик, танлари нозик, ҳали сим дорнинг учларидаги ҳалқа уларнинг энига мос, кейинроқ бориб тутларнинг танаси қийилади, кейинроқ бориб, улар сим дорни пўстлоқлари орасига ютиб юборади, лекин бунга ҳали кўп йиллар бор, кўп йиллар, ҳозирча, бундан йнгирма саккиз йил муқаддам ота тўрт яшар ўғилчасини елкасига миндириб ҳовли саҳнини айлантиради.

Идрок этилган туйғулар: баландлик сезгиси, ишонч.

Отанинг елкасига минган тўрт яшар бола ҳали жуда ишонувчан. Сўнгроқ уни бир марта алдашади: бор, излагин, қулоғинг тушиб қолибди. Бола ҳовли саҳнида юриб, қулоғини излайди. Дарвоза ёнигача боради, лекин «йўқотилган» қулоқни тополмайди, йнглайди. Уни юпатишади, қулоқларидан — аввал ўнгидан, сўнг сўлидан секин тортишади, мана, қулоғинг жойида турибди, йўқолгани йўқ, мана, жойида. Бола ишонмайди, баттар йнглайди, шунда унга ойна кўрсатишади, бола унга қараб, қулоқлари жойида эканини кўради.

Лекин бу хотирот кейинги гап. Бола уни доим сим дор остидаги сайрлардан кейин эслайди.

Бир кун келиб бола отасиз қолади — отани турмага олиб кетадилар.

Сўнгроқ у онасидан эшитади: ҳамма йнглади, болам, отангни опкетаётганда сен зор қақшадинг, раҳми келмаган одам колмади, отангни опкетгани келган икки мелиса узоқроқ бориб турди, отанг сени ердан кўтариб олди, кейин менга айтдики, хотин, уйдаги арзий-

диган нарсаларни қариндошларникига элиб қўйинглар, балки булар яна бир марта шилгани келишар, шунча олганям етар, ўзи устимга иладиган битта чакмон билан битта иштоним қолди!.. Отангни опкетишган кеча уйда қолган бир-иккита намангани аммангникига обордик, шу-шу, ҳаммаси аммангникида қолиб кетди, отанг ор билиб сўрамади, амманг инсоф қилиб, менда шу молинг бор, деб айтмади.

Она бошқа кўп нарсаларни ҳам гапиради, лекин бола буларни эсда сақламайди. Ёлғиз бир ҳикояни у тузукроқ эслаб қолади. Бу ҳикояда улар: она, бола, унинг кичкина, ҳали кўкракдан айрилмаган гўдак укаси — уч киши бўлиб отани кўргани боришади. Гўдак шаҳардаги меҳмонхонада қимматбаҳо курсини (эхтимол, арзонроқдир, лекин она мудом қиммат, деб айтади — қишлоқи аёл, тузукроқ анжомни кўрмаган ҳисоб, ўзига нотаниш нарсаларни доимо қимматбаҳо ҳисоблайди) булғаб қўяди. Онага роса бақирришади. Йиғладим, болам, деб эслайди у кейинчалик, сенларнинг ҳам эрларингни турмага тиқсин, сенлар ҳам мендай бўлинглар, агар куним қаро бўлмаса, бу ер юткур шаҳрингни бошимга урармидим, ўзим истаб келмадим, тақдирнинг измида келдим, плоё мени қаргаган тилларинг узилсин!..

Она ўзи ҳам қаргаганини сезмаган, йиғлай-йиғлай бошидаги шол рўмолини ечиб, бола булғаб қўйган курсини артган, баттар йиғлаган...

Она яҳудий сартарошни мақтаб эслайди. Сартарош боланинг сочини бепул олади. Бола турмада ётган бир бечоранинг ўғли эканини сезганми, хизмат ҳақидан воз кечган. Сартарош — сал тамағир, маҳбуснинг муштипар хотини ўла-ўлгунча ўзини алқаб эсламоғини истаган чоғи.

Ростдан ҳам, она ўла-ўлгунча яҳудий сартарошни мақтаб ўтади: мазҳабни бошқа, лекин ўзимизникидан тузукроқ экан, сочинини олди, бир чақа сўрама-

ди, пул узатсам, бошини чайқади, қўйинг, опа, деди, мендан бир яхшилик бўлсин.

Меҳмонхона эса фақат қарғишга қолади. У ҳалигача бор. Йиллар ўтиб, она ерга кўйилганидан кейин, Ғайбаров уша шаҳарга келиб, меҳмонхонага кираверишда роса бир соат ўтиради. Маъмурлик дарчаси ортидаги семиз нўғой хотинни ўша, онани сўккан аёлга ўхшатади, роса бир соат меҳмонхонага бола кўтарган қишлоқи хотин кириб келишини кутади — токи у бола тизилиб турган юмшоқ курсиларнинг ҳаммасини булғасин, гиламларни, буткул меҳмонхонани булғасин, лекин Ғайбаров қишлоқи хотинни таҳқир этгани қўймайди, курсиларни нўғой хотиннинг ўзига арттиради, агар у артмаса... ялашга мажбур қилади.

Ўталмай қолган бурч хар доим шундай аламли бўлади.

У онасининг шол рўмол билан курсини артганини кўргани аниқ, лекин ҳеч эслай олмайди. Онаси бошқа пайтларда одмироқ латта билан укасининг ортини артганларини эслайди, лекин унинг қўлида шол рўмолни тутиб турганини тасаввур этолмайди. Биладики, шол рўмол ҳали оҳорли бўлган, онаси уни мусодарадан асраб қолган, сўнг бошига ўраб, турмадаги эрини кўргани келган, меҳмонхонада ўгли булғаган курсини тозалаб артиб, рўмолни ахлат қутисига отган, сўнг у, қишлоқи хотин, шаҳарда бошини очиб юрган: хонумони куйгандай юрдим, болам, сочимга кул сепмаганим қолди.

На яхудий сартарош, на маъмур хотин Ғайбаровнинг эсида сақланган.

Она ҳайрон бўларди: кўрувдинг-ку, болам, сартарошхона турманнинг нақ манглайида эди-ку? Жория хотин бақирди, овозидан сен боёқиш қўрқдинг, этагимга ёпишиб олиб роса йиғладинг, мен ҳам сенга қўшилиб йиғладим... Отасизлик ёмон, болам, хайрият, сенки тезроқ келди. Берган ўн йил муддатини тўлдириб

Ўтирса, ҳолимиз не кечарди? Хўрлик, хўрлик дегин, болам!..

Шуларни айтарди-ю, кўзларидан секин ёш оқарди.

Баъзида у кулиб ҳикоя қиларди, хаҳ, бу укангми, болам, аввал-бошдан шундай эди, бир марта шаҳарнинг мусофирхонасини булгаб қўйган.

Ўзида кулги, лекин кўзлари жиққа ёш. Чамаси, унга «мусофирхона» сўзининг ўзи кифоя қиларди.

Энди ғалати туюлади: бир куни, якшанбада, якшанба эканини бола яхши эслаб қолади, негаки, маҳаллий гадо ва девоналар Галатепада фақат якшанба кунлари пайдо бўларди, Норбой вали, қўлида бир тутам сўлиган равоч, афт-башараси косовдай қоп-қора, таёғини дарвозадан ташқарига ташлаб, елкасида егулик солинган тўрва, ичкари кирди, тутнинг соясида, эрталаб қув пишгандан сўнг қолган ялпиз поялари устига чиқди, лекин ялпиз нам эканини кўриб четга, қаттиқ ер устига чордана қуриб ўтирди, жулдур чопони барларини қўлига олиб, оёғига илашган қатиқнинг зардобини артди ва шундай деди: «Тараддудингни кўрабер, кеча йўлга чиқди».

Она ишонмади, фолбин кампирларга ром очиравери-риб, бечоранинг юраги олинган эди. Бир хаёли девона чолни қувлаб солмоқ ҳам бўлди, лекин алланечук юмшади, бир қўлида кичкина бола, униси билан каттасини бошлаб келди ва сўнг девонага айтди: «Тупуринг, девона бува, ўғлим сизга ўхшаган вали бўлсин».

Норбой вали олти яшар боланинг оғзига тупурди: «Йигирмага кирганда Хизрни кўрасан, болам».

Девонанинг гапи рост чиқади, ота турмадан қайтади.

Уша кунлардан эсда қолгани: сариқ бошмоқчалар, янги, ғарчли, тагчарми майину, лекин ғарчли бўлгани жуда қувончли; бир жуфт ироқи совун, ҳиди ўткир, ёқимли, узоқ ўлкалар хаёлидай сирли, устидаги қоғозига чиннигул расми солинган; қалли муқова-

ли китоб, ички бетиде суратлари бор, уларда қандайдир баланд ва учли бинолар тасвирланган, кейин кўл ва қайиқлар, қайиқлар соҳилдаги козиқларга боғланган, уларнинг устида дарахтларнинг эгилиб турган шохлари, лекин бола ҳали китоб ўқиёлмайдди, укаси билан икки-уч кунда иштироб адо қилади, фақатгина китобнинг ғалати номи эсида қолади — «Сўна». Бу ном болага кулгили бўлиб туюлади, у ҳар куни чошгоҳда кўчага чиқиб, тўдасидан қочган сигирларни гузар бўйлаб зириллатиб қувадиган подачининг сўкишларини эшитади: «Энангни палон қилай, сўналар!..» Кейинроқ бола бу китобни ўқийди, ўқиб бўлгач, хилватда ўтириб йиғлайди, ундаги гапларнинг ҳаммасига ишонади, бу китобни бутун умрга севиб қолмоғини ҳам сезади, лекин бари бир, ўша отаси келтирган, укаси билан ўзи икки-уч кунга қолдирмай йиртиб отган китобни соғинади, назарида, ўша китоб, муковаси ичига учли бинолар, кўл, қайиқлар, қайиқ устига энгашган дарахтлар тасвири туширилган китоб бошқача кўринади, яхшироқ, қизиқроқ туюлади.

Лекин булар ҳаммаси кейин...

Ҳозиргача бола сариқ бошмоқчаларни оёқларига илиб, қир бағридаги сўқмоқларда роса югуради. Сўқмоқлар қумли, яқиндагина ёмғир ёғиб ўтган... баҳор... ўтлардан, кўзигул, қўзиқулоқ, гулиқайрағочлардан бошмоқчаларга, шимнинг почаларига шабнам сачрайди, тиззагача жиққа хўл, ер сирпанчиқ, сўқмоқдан югурганда йиқилади, тиззалари шилинади, туради, йиғлагиси келади, лекин йиғлаб бўлмайди — атрофда одам кўп. Катталар, кичкиналар, қишлоқнинг бор одами кўчиб келган. Ҳовлида иккита дошқозон осилган, уларда бўрдоқиларнинг устихони қайнамоқда. Бугун — тўй. Кимсан Ғайбаров раис қайтиб келган. Ҳамма уни кўргани йиғилган, ҳамма хурсанд, унинг олти яшар ўғилчаси бошқалардан ҳам хурсандроқ, негаки унинг оёқларида сариқ бошмоқчалари бор, бугун унга

бошқа болалар хавас билан қарашади, шунчалик ҳавас биланки, улар ҳам оталари Раим оқсоқолга ўхшаб турмага тушмоғини, кейин у қайтганда мана шундай катта тўй бўлмоғини орзу қилишади; ҳамма унга ёқишни истайди, мана, биттаси ҳисобчининг ўғли уч гилдиракли велосипедини келтириб тутди, ма, минаяқол, сен минсанг отам уришмайди, ана, отамнинг ўзи қараб турибди; ҳисобчи илжаяди, сариқ бошмоқчали бола велосипед эгарига ўтиради, ҳисобчи тагин илжаяди, шу зумда у ўғлининг манави сариқ бошмоқчали бахтиёр бола билан ошна бўлишини истайди, ким билади, балки улар ошна бўлишмас, лекин сариқ бошмоқча кийган бола, кейинчалик исломшунос Ғайбаров, велосипедини берган болани ва унинг хушфеъл отасини бир умрга эслаб қолади, негаки ҳозир у отаси қайтиб келганидан хурсанд, ҳозир дунё жуда кенг ва ёруғ, мана, сариқ бошмоқчали оёқлар велосипеднинг кичкина педалларини босди, гилдираклар аввал секин, кейин тезроқ, сўнг яна тезроқ айландию қир этагидаги сайхонлик бўйлаб кеза кетди...

Кечқурун одамлар тарқаб, ўзлари қолишганда ота олти яшар ўғлини яна елкасига миндириб, ҳовли айлантирди. Ёмғир шивалаб турарди. Сим дор бу гал тараңроқ туюлди. Сариқ бошмоқчалар отанинг устидаги тўнни лой қилди, бола оёқларини тепароққа кўтарди, лекин ота уларни маҳкам тутиб тўнига, юзларига нишқади:

«Кўйбер, ўғлим, отаси бошқа тупроқ-да!..»

Ота тупроқни шундай деб атади. Ундан жирканмади. Ўша кеч сариқ бошмоқчали бола отасини қаттиқ яхши кўрди. Ўша кеч у бахтли эди.

Раим оқсоқол ўғлини елкасига миндириб, ҳовли айлантирган пайтани тузукроқ эслай олмасди: қани, эслат, ўғлим, балки ёдга тушар.

Ғайбаров эслатади, лекин у кунлар негадир отанинг кўнглида ўғил истагандай жонланмайди.

Унинг ранжиганиши кўриб, ота гапни дудмалроқ қиларди, қандай эсдан чиқсин, ўғлим, сен унда гўдак эдинг, гўдак эдингки, мен сени елкамга миндириб юрганман-да, энди сенинг болангни кўтариб юрсам дейман...

Ғайбаровга отасининг эслай олмагани алам қилади. Лекин ота унинг эътиборидан хурсанд, кексалик чоғида юққан муштипарликни итқитиб ташлаб, дадил гап бошлайди: «Сизларнинг борингизга шукр, ўғлим, сен бағримдан узилган бўлсанг ҳам, бари бир, бағримдасан, буёқда укаларинг, тўрт бирдай одамсизлар. Бир вақтлар, икки ўғлим ўлиб, қизларим омон қолганида, Салим қароқчи занғарнинг ташлаган қадамидан ўғил унардн, ҳуркитмасанг санаб бўлмасди, шу Салим қароқчи айтган эканки, мен ўлсам, ўрнида қанча Салим қолади, Раим ўлса, ўрнида уйининг вайронаси билан уни қўриқлайдиган битта оқ кўппаги қолади. Бир оқ итти бор эди, ўғлим. Менга бир гал Ыirimкул молия бурнимдан баланд гап килганида, шу ит келиб, шартта бўғзидан олган, мен ҳайҳайладимки, бўғзини бушатди, бўлмасам кўймасди, нақ гажиб ташларди. Э болам, кўп ақлли ит эди, менинг қовоғимга қараб турарди, кўнглим қоронғи бўлганда ялоққа карамасди. У пайтлар сизлар йўқсизлар, иккита қиз ҳам бировнинг хасми, бир кун келиб учади-кетади, одамлар шу оқ итни менга ўғил қилиб тақийшган... Кейин, сизлар тугилгандан кейин ҳам, шу итни сизлардан кам кўрмадим. Одамлардан ситам едим, лекин ундан ёмонлик кўрмадим...

Раим оқсокол иккала оёғи билан ҳам кечаги кунда туради, бу тарафга ҳатлашни истамайди. Бугунги кунда унинг бирор минг сўм ўлимлик пули бор, кафанлиги бор. Бугунги кунда унинг қиладиган иши қолмаган ҳисоб, бугунги кунда ўлмоғи мумкин, холос... Раим оқ-

соқол ўлимдан деярли оғиз очмайди, уни жимгина кутган маъқул, балки, омади келса, мўлжалдан икки-уч кун ошиқроқ яшар, агар яшамаса...

У бугунги кундан гапирганда ҳам ўтмишни эслагандай бўлади. Дейлик, бундай гап қилади: Тошпўлатбой ўғлим, шу Очил Куч буванг Ойпарчага уйланса нима бўларди, а? Уйинг куйгурнинг тилласи бор, Очил Кучга шу нарса ҳеч уйқу бермайди, тилла дегани ёмон нарса-да, одамни уйқудан айиради... Панжи ўғрининг бор давлати шу хотиннинг қўлида қолди, менинг қилганим — Кучни қайраганим, бўлмасам, Панжи қайтиб келиб, нақ елкамдан пичоқ санчарди. Куч уни отди, тилланинг бариси Ойпарчада, энди Панжининг уруғ-аймоғи ўчоқ айланиб мени қаргайди.

Бу жуда қизиқ бир ҳалқа: Очил Куч Панжи ўғрини отиб, Ойпарча кампирни бадавлат қилган, Раим оқсоқолни муқаррар ўлимдан асраган, кейин Раим оқсоқол тирик қолиб, ундан Тошпўлат Ғайбаров яралган ва энди Тошпўлат Ғайбаров Ойпарча кампир ва Очил Куч ҳақида ўйлайди, ўйлайдики, Ойпарча кампир пулни яхши кўрганидан қариндоши Панжи ўғрини сотмаганда, Раим оқсоқол ўлими муқаррарлигини сезиб, Очил Кучга пишанг бермаганда, Очил Куч гуппилик қилиб, Панжи ўғрининг нақ энсасидан отмаганда, балки у, Тошпўлат Ғайбаров, бу дунёга келмаган ҳам бўларди. Узвийлик бордек, кейин бу узвийлик шунчалар соддаки, баданингга титроқ киради, дунёда нақадар омонат эканингни сезасан.

Аслини олганда, Раим оқсоқол айтадиган гапларнинг сабаби оддий. Улимлик деб йиққан бирор минг сўм пули унга оздай кўринади, у ноилож Ойпарчани, унинг афсонавий хазинасини ўйлайди, ачинади: нега мен даврим келганда давлат орттирмадим, ахир қанча мол, қанча пул қўлимдан ўтди, қанча одамни боқдим, энди келиб...

Кейин у ўзини овутади: бундан чиқди, мен хасис эмасман, мол-дунёга ҳирс қўймадим, худо бўлса, шунда Раим оқсоқол худонинг борлигига жуда ишонгиси келади — агар худо бор бўлса, ўзи ҳисобга олади.

Унинг кўнгли ғарибгина гурурга тўлади: мен дунёни менсимай яшадим, бошга тушганни кўз куради, майли, кўрамиз, ҳаммасини кўрамиз.

Шундай кезларда Раим оқсоқол чиройли бўлиб кетади. Эски пайтларга, ўша, дамида ош пишган кунларга қайтгандай, юзида ҳаёт барқ уради!

Афсуски, бундай дамлар кун сайин сийраклашиб боради. Гўёки унинг хотирида вақт музлаб қолгандай. Унга негадир Ойпарча кампир бахтлироқ бўлиб туюлади. Раим оқсоқол уни ўша пайтдаги қиёфада куради, унинг учун Очил Куч ҳам қаримаган, гўё Панжи ўғри ҳам куни кеча отилгандай, энг ёмони шуки, уларнинг бирортаси ҳам қаримаган, лекин у ўзининг картайганини туяди, томирларида қоннинг қун сайин сустроқ оқишини, мушаклари илвираб бораётганини, териси юпқа тортаётганини сезади, лекин хаёли, хаёл, хаёл деганинг... эҳ-ҳа!.. Унга тутқун бўлган яхши! Хаёлда сен қуш бўласан, унча-мунча қуш эмас — нақ сорбургут! Учасан, учасан, ҳаволаб-ҳаволаб учасан, номард дунёнинг бошидан адоғигача кезиб чиқасан!..

Энди унинг олдига одам кам келади. Энг кўп келадигани — мулла Чори. Яна бир-икки одам келади. Раим оқсоқол синашта бўлмагани учун, улар билан босиқ, иззатини билиб гаплашади, кузатгани чиқмайди, ўтирган жойида хўшлашиб, ўғилларига бужради: «Меҳмоннинг узангисини бос!..» Баъзида, сал обрўлироқ меҳмон бўлса, манзират қилади: «Ўтирсангиз бўларди, яна озроқ отамлашардик, кун ғанимат, буёғиям оз қоляпти...»

Мулла Чори меҳмон эмас — мижоз, донмий мижоз. У Раим оқсоқолнинг ҳикояларини эришмай эшитади, зерикмайди ҳам, сеҳрланган шаҳзода мисоли қимир

этмай ўтираверади. Бу ҳикоялар узун, ҳеч адоги кўринмайди, қанча кўп гапирсанг, шунчалик айбдор бўлиб кўринасан, ҳаммаси ўз вақти учун тўғри экан, энди баъзи ишлар кулгили туюлади, лекин у пайтлар ҳеч кулгили туюлмаган, у пайтлар ҳамма жиддий эди, айтайлик, уни тафтиш қилгани Бошлиқ келган, кейинчалик бу одам Катта Бошлиқ бўлди, лекин у пайтда кичикроқ эди, шунинг учун ҳам Раим оқсоқолнинг устидан ёзилган шикоятни ўзи келиб текширган, аввалига қовоғини очмаган, шикоятнинг залвари босиб турган. Бошлиқ машинанинг кабинасида, Раим оқсоқол тепада, иккови Галатепанинг бу бошидан кириб, нариги бошига жўнашган, йўлнинг бирор ярмидан ўтиб, қишлоқнинг уй-жойлари, боғ-роғларини кўриб, Бошлиқ машинани «сақлаган», кейин ўзи ҳам тепага, Раим оқсоқолнинг ёнига чиққан, кейин айтган: кечирасиз, ўртоқ Ғайбаров, мен аввал ишонмаган эдим, сизни нақ худо, худодай ҳукм юритади, деб айтишган эди, энди билдим, сиз ростдан ҳам Галатепанинг жонкуяри экансиз, раҳмат сизга, шунча обод жойларни кўрсатдингиз!

Шунда Раим оқсоқол камтарлик қилади: йўқ, ўртоқ Палончиев, сиз аввал одамлар билан гаплашинг, балки, мендан норозилар бордир?

Бошлиқ айтади: мен гаплашдим, орқаворатдан ҳам суриштирдим, сал писмиқлик бўлгани рост, лекин ҳақиқатни билиб олдик, Галатепага кўп хизматингиз сингбди!

Раим оқсоқол тагин камтарлик қилади: йўқ, ўртоқ Палончиев, бизнинг Галатепа ҳам дунёнинг бир чеккасида эмас, бу ерда ҳам шўролар ҳукумати ва партия иш юритади, уларнинг йўли билан менинг йўлим бир, ҳаммамиз ҳам халққа омонлик тилаймиз.

Раим оқсоқол доим ўзини салгина холисроқ олиб гапиради. Бунинг сабаби аён: у коммунист эмас, негакки, саводи камлигидан бирор марта қўлига ариза ту-

тиб бормаган, ўзини нолойиқ санаган, андиша қилган. Лекин унинг содда, қишлоқиларга хос андишасига, фахрига купчилик тушунмайди. Бировлар унинг устидан кулади: нафингизни билмайсиз, оқсоқол!.. Бундай одамларни эса Раим оқсоқол тушунмайди. Бир нарсага аниқ ишонади — у Галатепага раис, Галатепага ундан бошқа одам раислик қилолмайди, усиз Галатепа учун ҳеч қандай равнақ йўқ, шу боис, мактаб куради, касалхона қуради, куприк қуради, ҳашар йўли билан, баъзида ғирромлик қилиб, Холбозоров раисга ўхшаган қалинроқ жўраларининг колхозга аталган пуллардан юлиб, шошилиб, гўёки эрта-индин ўладиган одамдай, баъзида тузукроқ ўйламасдан, нимадир қилиб қолиш учун, бошдан-оёқ ташвишга кўмилган, тиним билмай елади, югуради, бақириб-чақиради, алдайди, отанг яхши, энанг яхши, дейди—токи ўзи истаган нарса ёки ишни ундирмагунча қўймайди. Галатепа — Раим оқсоқол учун ернинг киндиги. Шахарларнинг кўркию кибрини кўрганда афти буришади, Галатепанинг тўпориноқ эканлигини билади, лекин шу ондаёқ қишлоқнинг боғ-роғларини, мол-ҳол билан тўла кўраларини эслайди, кўнгли яна ғурурга тўлади: буларнинг бари си меники, менинг Галатепам, менинг одамларим! Қизиғи шундаки, у мансабини кадрламайди. Мансаб унга омонат экани аниқ, қандай келган бўлса, шундай кетади. У мансаб, мансаб нима, у бахш этган фаоллик нечоғлик зарур эканини ҳали пайқамайди, кейин, эгардан тушиб, бекор, бировга кераксиз, эзма, зерикарли бўлиб қолишини билмайди. Унинг билакларида кучи кўп, умри ҳам узокдай, ҳозирча у эртаги кунни ўйламайди, ўзининг одмилигини фахри — саводсиз бўлатуриб, аъзолик дафтарисиз, катта, етти минг жонли Галатепани идора қилмоққа етган уқуви билан овуниб юраверади.

Галатепа Раим оқсоқолга узок вақтларгача кўни-колмайди. Узок вақт унга эзилган, бировга сўзи ўтмай-

диган искирт батрак — Ғайбар соқовнинг ўғлига олтинчи бармоққа мўминнинг айиғига қарагандай эрмак-лаб қарашади, кейинроқ, Раим оқсоқолнинг ростакам давр сураётганини кўриб, ноилож кўникишади, секин-секин уни Ғайбар соқовдан фарқлаб гапира бошлайдилар, сўнгроқ бориб, бу фарқ қайтадан йўқолади — Ғайбар соқовни бир карра унутиб, янги бир сифатда, яъни, Раим оқсоқолнинг бўшангроқ отаси деб иззат қиладилар, ҳатто унинг аждодлари Хуросон тарафдан қул бўлиб келгани ҳам унут бўлади. Раим оқсоқол отасига унчалик ўхшамайди — уқувлироқ, ақллироқ, отасидай мискин эмас, ҳатто ўзини қайсидир маънода ягона санашга ҳам журъати етади. Лекин отамерос соддалик ва тўпорилик унинг қонида бари бир қолаверади. Раим оқсоқол тахтга минган кал сингари адолатли ва камтарин бўлишга уринади, шу сабаб, бировлар унинг наф билмаслигидан кулади, бировлар унинг саводсизлиги ва шунинг касридан сал қимтиниброқ юришидан ҳам бир қусур ахтаришади, ҳатто бу қусурни топишади ҳам, дейлик, Раим оқсоқол раислигига яқун ясалган суд мажлисида, у ўзининг айбига тушунмай, бор савлатини йўқотиб, бошига сўйил тушгандай гарангсиб, чор атрофга ҳайрон боқиб, каттаю кичикдан гадо янглиг шафқат кутганида, темирдай қаттиқ ва совуқ овоз билан сўроқ сўрашади:

«Нега аъзо эмассиз?»

Раим оқсоқол тўғрисиани айтади:

«Ўзимни нолайиқ санадим».

Таҳдидли бир сукутдан сўнг яна сўрашади:

«Бундан чиқди, сиз нолайиқ эканингизни ўша пайтдаёқ ўзингиз ҳам пайқагансиз, шундайми?»

Раим оқсоқол гапнинг қаёққа кетаётганини сезади, газаби келади, бор журъатини йиғиб, ўжарлик билан (ўладиган ҳўкиз болтадан тоймас!), тўғрисиани айтади:

«Саводим кам эди, ўзимни нолайиқ санадим».

Ҳукм чиқаришади:

«Асли кўнглингиз халол бўлмаган!»
Кейин расмий ҳукм ўқилади:

ЎЗБЕКИСТОН СОВЕТ СОЦИАЛИСТИК РЕСПУБЛИКАСИ НОМИДАН...

Сўнг бошка ҳукмлар, аниқроғи, ажримлар: умумий ажрим, хусусий ажрим ва ҳоказо ажримлар, мусодара, диққатни жалб этиш, эътиборни қаратиш...

Қамок ҳақида Раим оксоқол кам гапирди. Турмада қандай савод чиқаргани ҳақида икки-уч хикояси бор, уларда бир эшон тўғрисида гап кетади, дам солаётган бирор аёлга илқисроқ кул теккизганми ёки муридларидан ортиқча назр-ниёз олганми, ишқилиб, айбини топиб камашган. Эшон билан собиқ раис бир бўлмада истикомат қилишади. Раис унга босмачиларни отганидан, эшонларни кулоқ қилганидан гапирди, эшон бўлса, раисга савод ўргатади. Эшон барча муаллимлар каби нолиброк гапирди: кўп китоблар йўқ бўлиб кетди, Раим афандим, дейди, кўп яхши китоблар араб алифбосида ёзилгани касридан йўқолди, Раим афандим, муаллифлари кимлигини билмай ҳатто китобнинг жилдига тузукроқ карамай ҳам йўқотишган, гўёки хурофот деганлари зеру забарга жо бўлгандай, нимасини айтасиз, Раим афандим, сиз бу имлони урганнинг, ўғлингизга ўргатинг, кейин сизни саводсиз деган одамнинг юзига туфланг, савоби тегади, кўзи очилмаган кучукваччадай ўлиб кетмайлик, Раим афандим, энди мана, дорилзамон булди, бой-камбағал йўқ, менга ўхшаган бир-икки унсур ҳам ҳадемай дунёни сизларга бушатиб беради, буёғи сизларники, буёғини сизларгаю худога топширдик.

Эшон кўп гапирди, унинг ваъзларида чалқаш фикрлар кўп, баъзида у ўзига ўзи қарши боради, баъзан

шундай юксакликларга парвоз қиладики, Раим оқсоқол беихтиёр илжаяди, у билан бир бўлмада ётган, егани ёвғон шўрва, ичгани қайноқ сув бўлган маҳбуснинг лафзидан бундай ғалати гаплар чиқаётганига ишонмайди, ишониш шаккоклик бўлиб туюлади, ишонсанг, негадир хўрлигинг келади, шу боис, у кўпинча бошини буркаб, ўзини ухлаганга солади. Эшон кўп ўқиган, кўп нарсаларни билади, лекин унинг қўллари нозик, бармоқлари нозик, умрида қор курамаган, гўнг курамаган ёки Раим оқсоқолга ўхшаб милтиқнинг тепкисини бсмаган, эшон — пўк, бўш, унинг чатаноғи тердан ачишмаган, кети от эгарида қадоқ бўлмаган, турмушни ҳам билмайди, буғдойнинг қачон экилиб, қачон бошоқ бойлаши унга қоронғи, у фақат еган ва ичган, дуосини ўқиган, лекин тақдирни қарангки, у билан Раим оқсоқол бир бўлмада ўтирибди, бир ҳаводан нафас олишадди — турган-битгани адолатсизлик! Аммо баъзида эшоннинг гаплари қизиқроқ ҳам туюлди. Раим оқсоқол унинг ҳам одам эканини, у ҳам хақиқатни гапиргани мумкинлигини тан олишга мажбур, баъзида у ҳам ўйланиб қолади, дейлик, ўша китоблар ҳақидаги узундан-узоқ нутқдан сўнг, умр бўйи ғоз тутган қаддини сал эгишга тўғри келади, шунда секин сўзлайди: «Гапингиз рост, эшон шу гуноҳдан биз ҳам бенасиб қолмаганмиз. Эшон ҳамдardлик билан сўрайди: «Қулоқ қилишларидан қўрқдингизми?» Раим оқсоқол кулади: «Мен ўзим қулоқ қилардим, эшон!»

Турмада, Тошкентга яқинроқ, устидан тутун аримайдиган бир шаҳарчада Раим оқсоқол икки йилу бир ой ётади. Ўзини дадил тутаяди, ўн йилга кесишдимни, энди шунини мўлжал қилиш керак, деб ўйлайди, кучини, жонини аяйди, бошқаларга ўхшаб ариза ёзиб шикоят қилгани юзи чидамайди, ор қилади — ўзининг айбдор эмаслигини билади. Кунлари жуда секин, худди эшоннинг ривоятларидек имиллаб кечаверади, эҳтимол, у бегуноҳлигига суяниб, эҳтимолки, шу туйғунинг

қасдига, қолган саккиз йилни ҳам турмада ўтказиши мумкин эди, лекин иттифоко бир вақтлар Галатепега шикоят юзасидан келган Бошлиқ, у пайтда сал кичикроқ, энди Катта Бошлиқ, кутилмаганда Галатепани эслайди, чамаси, утмишини ўзича бир сидра тафтиш қилиб, яқун ясамоқни, кейин буткул бошқача, янада яхшироқ, Катта Бошлиққа муносиб фаолият бошламоқни ўйлайди, шунда хотираларнинг бир чеккасидан Галатепе ва унинг раиси калқиб чиқади, раиснинг турмада эканини эшитиб, Катта Бошлиқ ажабланади: «Серғайрат, тўғри одам эди, яхши иш булмабди». Унинг талаби билан қайта текширув бошланади. Раим оқсоқол кўниқиб қолган рухсиз, рутубатли кунларнинг бирида унинг устидан иккинчи марта ҳукм чиқарилади, бу гал ҳам республика номидан, лекин ҳукм энди одатий тантанаворлиги ва салобатидан маҳрум, энди унда кўпроқ хижолат оҳанги сезилади:

...СУДЛАНМАГАН ҲИСОБЛАНСИН

Раим оқсоқол ортиқча шов-шувсиз турмадан чиқади. Уни Катта Бошлиқ чакириб, хунук англашилмовчилик учун узр сўраган бўлади: мен сизни мукофотга тақдим этган эдим, уртоқ Ғайбаров, суриштириб кўрсам, сизни уёқда дейишди. Гуноҳингиз йўқ экан, мана, чиқдингиз. Лекин энди мукофотни қўйиб турамиз, ўзингиз тушунасиз, шунча гапдан кейин мукофот берсак, мазах қилгандай бўламиз.

Раим оқсоқол Галатепега руҳи кўтарилиб қайтади. Орадан бирор ҳафта ўтар-ўтмас, райинжроқўмдан одам келиб, ундан раисга муовин бўлишни сўрайди: ҳозирча шу ишни банд қилиб турунг, уртоқ Ғайбаров, уёғини кейин ўйлашиб кўрамиз. Колхознинг раиси ҳам уяла-уяла шу илтимосни такрорлайди: сайловгача сабр қиласиз, оқсоқол, мен ўзимга бирор мўлжал

топай, шусиз ҳам сизни раис, мени муовин ўрнида кўришади. Раим оқсоқол бунчалар иззатни кутмаганми, меҳри ияди ва айтади: қўй, ука, мен давримни сурдим, бирор ҳосилотликми, бошқами, кичкинароқ амал топиб берсанг бас, тагимда битта улов бўлса, бозорўчарга минарман, буёғи болалар ҳам одам бўп қолди...

Бошқа кўп одамлар келади, кўп марта амал таклиф қилишади, лекин Раим оқсоқол оёқни маҳкам тираб туриб олади: йўқ, бизники бўлди, энди ёшларнинг омадини берсин...

Буларни эслаш Раим оқсоқолга ёқади, у ўзига ўзи тоғ бўлиб кўринади: дунё аввалига ундан юз ўгирди, кейин яна орқасини тутиб келди, лекин энди Раим оқсоқолнинг ўзи юзини четга бурди! Кўнгил фахрга тўлади!

У бошқа тузукроқ мансабга минмади. Бола-чақанинг ёнида, оёқни узатиб яшайверди. Эски китобларни ўқиди. Шунда мулла Чори ялтоқланиб келди, савонингиз зўр бўпти, энди муллалик қилинг, раис.

Раим оқсоқолнинг жаҳли чиқди: бундан бошқа ишларим ҳам бор, муллалик қилгунча, кулбет эшагимни қашлаганим дуруст, дунёни худо яратган-у, кейин уни муллаю эшонлар аралашиб бузган, мен, агар гаплашсам, битта худо билан гаплашаман.

У муллани итдай қилиб ҳайдайди. Мулла эса қайтиб келаверади, Раим оқсоқол ҳайдайди, мулла тагин келади. Кейинроқ, Раим оқсоқол сал ўрганиб қолганда мулла Чори эски гапини такрорлайди. Бекор ўтирманг, раис биз билан юринг, тўй-маъракада ёнма-ён ўтирайлик, мулла ҳисобига ўтинг, сизнинг билганингиз ҳам оз эмас, ана соат сайин ҳам никоҳ ўқиб, ҳар тўйда йигирма сўм пул билан битта қўчқор ундирапти!..

Раим оқсоқол бари бир унамайди: худо берсин!..

Мулла Чори хафа бўлади: биз гадолик қилмаяпмиз, раис. Элнинг удуми кўп.

Раим оқсоқол кулади: Мен ҳам гадойлик килмайман, ўлсам ўларман, ўлиб бекафан қоларман, лекин сассиқ гапга аралашганимни кўрмайсиз.

Вақти келиб, Раим оқсоқол ёлғизланиб қолади, энди унинг ёнига бошлиқлар келмайди, маслаҳат сўрайдиганлар ҳам сийрак, ўзи ва утмиши, бир-иккита ҳангоматалаб чоллар...

Ва у бир куни кўрадики, ёстиққа ястаниб олиб, фақат кечаги кундан накл қияпти: Панжи ўғри каззоб эди. Очил Куч ўлгудай ҳовликма, Ой парча ўтакетган айёр хотин.

Раим оқсоқол эринмай гапиради. Эзмалик қилаётганини ўзи ҳам сезади, лекин жим қолишдан қурқади, гўё у сўздан тўхтаса, уни буткул унутиб юборишади. Унут бўлишни истамайди — гапиради...

12. БИР КУН АВВАЛ

Ниҳоят, Ғайбаров излаганини топди. Излагани айнан шу ердан чиқишини ўйламаган эди, лекин таваккалга чўкич урганида тупроқ қатлами ўпирилиб тушдию зим-зиё ўра тубида нимадир йилтирагандай бўлди. Юраги тез уриб кўзларини чирт юмганча, урага қўл тикди, қўли совуқ маъданга тегди, олиб кўрса, худди излагани — аёл ҳайкалчаси, қанотлари ҳам бор, ҳақиқий маъбуда!

Чуқурдан ирғиб чиқиб, чодир тарафга чопди. Замира соябон тагидаги курсида ўтириб кўзи илинган экан, Ғайбаров овозининг борича қичқирди:

— Яшасин Ғайбаров! Дунё тургунча турсин!

Замира чўчиб тушди, кўзларини ишқалади. Ғайбаров, қўлида маъбуда, кизни ердан азот кўтарди, маҳкам бағрига босди, юзу кўзидан ўпди.

— Топдим, Замира, — деди ҳайқириб. — Топдим, ахийри топдим!..

Қизнинг юзида оғриқ кўринди — ҳайкалчанинг қа-

нотлари белига ботган эди. Лекин Ғайбаров уни қўйиб юбормади.

— Кундошлик шундай оғир, Замира,— деди у кўнгли саодатга тўлиб.— Икки аёлни бирданига қучиш осонмас, лекин мен қучяпман!..

— Ақлдан озибсиз, Тошпўлат ака!..

Қиз типирчилаб унинг оғушидан халос бўлди, лекин кўзи маъбудага тушди-ю, Ғайбаровни қучоқлаб олди. Бир дақиқа олдин уни дадил кучган Ғайбаров энди дафъатан каловланди, ўзини йўқотди.

— Э, э, Замира...— дея олди у қизнинг оғушидан сирғалиб чиқаркан.— Мана шу... шуни топдим... Ўзингиз бир кўринг!..

Замира унинг қўлидан ҳайкалчани олди, авайлаб олди, гўё маъдани увоқланиб кетишдан қўрққандай...

— Диана, ов худоси,— деди аста пичирлаб.— Овингиз бароридан келган экан!

— Ҳасад қиляпсизми?— деб ҳазиллашди Ғайбаров.

— Йўғ-э, нега энди...— деди қиз уялиб.— Бахтли экансиз, Тошпўлат ака.

— Саодатли денг!

— Бунақаси археологларнинг ўзига ҳам камдан-кам насиб қилади.

— Ахир бу маъбуда-ку,— деб кулди Ғайбаров.— Худо бўлгандан кейин диншуносларга учрайди-да!

— Каердан топдингиз?

— Ҳу анави, ташландиқ чуқурдан. Шунчаки чўкич уриб кўрдим, фанни ўйлаган бўлсам ўлай агар!.. Кетдик, Замира, бун ювмасак бўлмайди!

— Йўқ, мен яна бир қарай,— деди қиз.

Ғайбаров чодирга кириб, анжомларини йиғиштира бошлади. Ташқари чиққанида Замиранинг қўлларида бир ҳовуч тақинчоқ бор эди.

— Буларни кўрмабсиз ҳам,— дея ўпкаланди қиз.— Қаранг, қанча!.. Бошқа нарса топилмади, лекин бари бир, милиция чақирмасак бўлмайди.

— Улар ўмариб кетишмасмикан?
— Умариб бўпти!.. директорга ҳам қўнғироқ қила-
миз.

— Уларнинг қўриқлаб туринглар деса-чи?

— Улибдими! Ё қолсакмикин, Тошпўлат ака?..

— Кетайлик,— деди Ғайбаров ялингудай бўлиб.— Сизсиз кувонч татимайди, Замира. Рост гапим, юрагим ёрилай деяпти, кимгадир мактанишим керак. Аксига олгандай, Қобилнинг йўклигини қаранг!.. Мактанма-сам ёрилиб ўламан, Замира!..

— Кетдик,— деди Замира сал ўйлаб туриб.— Йўқ, сиз бизнинг ходимлар қанчалик газабланишини тасав-вур ҳам қилолмайсиз. Қандайдир Ғайбаров келсаю улар ташлаб кетган чуқурдан маъбудани топса!..

— Иккаламиз топдик, Замира,— деди Ғайбаров.— Сиз бўлмасангиз...— У бир зум иккиланди, кейин бари бир айтди:— Сизсиз мен аллақачон жўнаб қолар-дим.

Қиз кўзларини ерга тикди ва қатъий қилиб га-пирди:

— Маъбудани сиз топдингиз, Тошпўлат ака.

Ғайбаров уни яна ўлиб олгиси келди, лекин ботин-мади — Замира тагин бегона бўлиб қолгандай эди.

...Шаҳарга трамвайда қайтишди. Трамвай шаҳарга яқинлашгани сайин одам тирбанд бўлди. Ғайбаров тепадаги тутқичдан, Замира унинг елкасидан тутиб борарди.

Ғайбаров туш кўраёгандек эди. Трамвайни ҳам туш кўряпман, деб ўйлади, негаки, тушда ошиқ бўлиш осон, Замирани тушимда севиб қолдим, энди туш ва рўёлар қатини ёриб чиқиб ўнгимда ҳам бу қизни қат-тиқ, худди дарвеш ўз мискинлигини суйгани мисол ўкинчу азоб билан куйиб-ёниб, жизгинак бўлиб сева-ман, у мени рад қилса ҳам майлига, кўнглимдаги мў-ҳаббатни ҳеч кимга бермайман, уни кўксимга жойлаб, мана шу шалағи чиққан трамвайда олиб кетаман,

трамвайнинг темир излари адоқ билмайди — Тошкент сарҳадини босиб ўтиб, шўрдан оқариб ётган даштларга, ундан воҳаларга, Жиззахга, Самарқандга, номсиз тоғлар қуршовидаги Галатепага довур боради, йўлда бутун ёз ўтади, ёз ўтиб, куз киради ва кузнинг охирида мен Тошпўлат Раим ўғли Ғайбаров, кўнглим муҳаббат ва имондан юксалиб, Галатепанинг чеккасида, кунботар қирлар устида, хору хаслари кеч куз шамолида қалтираётган, жизловуқлари аллақачон тиниб қолган заранг ерга сакрайман — ўшанда ҳаётим қайтадан бошланади...

Ғайбаров трамвайдан енгил сакраб тушди-да, Замирага қўл узатди ва ўнгдаги ёзги қаҳвахонага бошлади. Музқаймоқ сотувчи аёл эскидан таниш эди, уларни кўриб ўзича суюниб кетди:

— Қайларда юрибсиз, Ғайбаровжон ука!..

— Хизматчилик, Адолат опа,— деб кулимсиради Ғайбаров.— Илмни игна билан қазийдиган қудуқ, деб айтишган экан, шу, секин-секин... кавлаб ётибмиз.

— Кавланг, Ғайбаровжон, илоё чарчаманг!

— Раҳмат, опа. Энди бизга музқаймоқнинг совуқроғидан берасиз.

— Жоним билан, Ғайбаровжон ука, сиздай йигит сўрагандан кейин қаймоғидан берамиз-да!.. Харидорларга хушомад қилмасам бўлмайди, ҳаммаси анов Хадичанинг дўконига кетиб қоляпти.

— Илойим, тезроқ исиб кетсин!

Кулишди. Ғайбаров билан Замира чеккароқдаги столга ўтишди.

— Сиз ўтиратуринг, мен битта шампань опкелай,— деди Ғайбаров.

— Ичмасак, Тошпўлат ака,— деб зорланди Замира.— Мен ичмайман.

— Йў-ўқ, бугун озгина ичамиз.

Ғайбаров бир шиша вино олиб келди.

— Адолат опа афанди аёл,— деди Замира.— Бир марта Шоир ака билан келганимизда тумшайиб олди.

— Жўрттага қилган. У бизнинг эр-хотин эмаслигимизни жуда яхши билади.— Ғайбаров шишани очиб, қадаҳларга қуйди.— Маъбуда учун!..

— Маъбуда учун!— дея такрорлади Замира ва кўзларини юмиб, винони бирдан сипкорди. Урганмаган экан, бўғзига тиқилди, эгилиб томоғини чангалламоқчи эди, билагидаги қорамтир ҳалқа ерга учиб тушди.

Ғайбаров билагузукни олиб столга қуйди.

— Ана, кўрдингизми!..— деди Замира йўтала-йўтала — Маъбудангиз бурнимдан чиқди!

Ғайбаров қадахдаги винони шошмасдан, маза қилиб ичди, яна тўлатиб қуйди. Бўш ликобчаларни йиғиштириб юрган Адолат опа уларнинг олдига келди. Столда ётган буюмни кўриб, юзи бирдан жонланди:

— Тиллами, Ғайбаровжон?!

— Кўриб турибсиз-ку,— деди Ғайбаров,— кумушга ўхшайди.

Адолат опа билагузукни қўлига олиб кўрди.

— Қалайн экан,— деди афсуслангандай.— Лекин ўзи чиройли. Мунақасини Бухорода ясашади, менинг ота юртимда. Нима, келин бухороликми?

— Йўқ, буям Галатепадан,— деди Ғайбаров.— Билагузук ҳам қалайн эмас, соф кумуш.

— Мен тошкентликман, опа,— деди Замира узр сўрагандай.

— Бу Тошкентдан, лекин билагузук Галатепадан,— деди Ғайбаров.— Оқингит темирчи ясаган.

— Заргарлик ҳам қиларкан-да?

— Йўқ, опа, у заргар эмас, оддий тақачи,— деди Ғайбаров,— у от тақалатганда худди қиз боланинг билагидай авайлаб ушлайди. Шунда ялпоқ тизигача гулмих урилган Бойчиборнинг туёқларини кўз ёшлари билан ювиб, зулфи билан артаётган Ойбарчинни эслайсиз. Ойбарчинни биларсиз, Адолат опа?

— Унақасини билмайман, Ғайбаровжон. Лекин Барчин деганлари кўп.

— Ойбарчин ўзи битта, опа!— деди Ғайбаров.— Қолганлари бўлмайди. Эшитганмисиз, опа: «Ой Барчиним, ёр-ёр, гул Барчиним, ёр-ёр, Ултонтозга теккунча, ўл, Барчиним, ёр-ёр!»..

— Эшитмаганман, Ғайбаровжон.

— Буни ҳар бир илғор савдо ходими билиши керак,— деди Ғайбаров.— Сиз лоақал Бойчиборни биларсиз?

— Билмайман, Ғайбаровжон...— деди Адолат опа баттар довираб.

— Билмаганингиз ёмон-да, опа,— деди Ғайбаров, сўнг унинг қўлидан билагузукни олиб, Замиранинг қўлига солди.— Бу кумуш ҳам эмас, асл тилла, опа-жон, қалайи эмас — тилла!

Замира ўзини тутолмай кулиб юборди. Адолат опанинг жаҳли чиқди.

— Тилла эмиш!..— деди у лабини буриб.— Қалайини қалаб қўйишибди, қалайи, кумуш ҳам эмас!

— Кумушни-чи, Кумушни биларсиз, опа?— деб илжайди Ғайбаров.

— Биламиз,— деди Адолат опа зарда билан.— Жулқунбойнинг Кумуши-да.

— Яшанг! Дунё тургунча туринг!

— Лекин билагузук бари бир қалайи,— дея ўжарлик билан такрорлади Адолат опа.

— Сизга тилла керакми?

Замира бармоғини лабига босди, лекин Ғайбаров қизиқ устида кўрмади, оёқлари тагида ётган халтага қўл сукиб, бир шода тилла билагузукни стол устига чиқариб ташлади. Адолат опанинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди.

— Бу нима?— деди Ғайбаров.

— Тилла, Ғайбаровжон...

— Мана буниси-чи?..— Ғайбаров тилла маъбудани ҳам чиқарди.— Буям тиллами?

— Тилла... Ғайбаровжон ука,— деб гўлдиради. Адолат опа.

— Қалайн биллагузукни камтар одамлар тақади, шуни, эсдан чиқарманг, опа,— деди Ғайбаров баттар авж қилиб.— Булар ҳаммаси тилла, кўрдингизми?

— Йўк, Ғайбаровжон. Ҳеч нарса кўрганам йўқ...— Адолат опа бўш ликобчаларни олишни ҳам унутиб, дўконига қараб йўргалади.

— Мақтанчоқсиз-да, Тошпулат ака,— деди Замира.— Ҳозир у милиция чакиради. Бечорани қўрқитиб нима қилардингиз?..

— Келинг, ичайлик, Замира!..

Ғайбаров ичишга улгурмади, кўча четига кизил «Москвич» келиб тўхтади.

— Самадми?— деди ажабланиб.— Шу ерга ҳам топиб келганини қаранг!

Самад Қобилнинг қўлидан етаклаб келиб, Ғайбаров бўшатган курсига ўтказди. Ғайбаров қўшни стол ёнидан яна иккита курси олди.

— Утир, Самад,— деб таклиф қилди.

— Шошиб турибман,— деди Самад.— Маъсуманнинг тоби йўк.

— Келинг, ичайлик, Замира!..

— Ҳа, яхши,— деб қўйди Самад паришонхотирлик билан.

— Хаёлинг қурсин,— деб кулди Ғайбаров.— Тушунсанг-чи, галварс, биз чинакам тилла маъбуда топдик!..

— Йўғ-э!— деди Самад ишонмай.

— Ростданми?— деб сўради Қобил ҳам олдинга энгашиб.

— Рост,— деди Ғайбаров.— Лекин кўрсатолмай-миз. Ҳозир шуни ювяпмиз.

— Унда менгаям қуй,— деди Самад.

— Мен ҳам ичаман,— деди Қобил.— Озгина ичсам бўлар, Тошпўлат ака?

— Бўлади,— деди Ғайбаров, сўнг дўкон пештахтаси ортидан қараб турган Адолат опага икки бармоғини кўрсатди.

Аёл иккита қадаҳ келтирди, лекин ҳадеганда кетавермади.

— Ростдан ҳам тиллами, Ғайбаровжон?— деб сўради у.— Бирор икки кило бордир?

— Уч кило.

— Ҳаммаси тиллами ё аралаши ҳам борми?

— У пайтлар қотишма расм эмасди, Адолат опа,— деб тушунтирди Замира.

Адолат опа бошқа сўз айтмади, секин дўконига қараб юрди. Ғайбаров винони учта қадаҳга бўлиб қуйди.

— Прозет!— деб кўз қисди Самад.— Кетдик, Ғайбаров!

— Муни қара-я!— деди Ғайбаров бошини сараклаб.— Ўзбекчаниям ғалати килиб гапиради.

— Сенга бас келиш қийин, Ғайбаров,— деб кулди Самад, сўнг винони ичди.—Экканга, тикканга, ҳаммасига барака, омин!..

У қўлидаги шода калитни ўйнаганча, машинаси томон кетди. Ғайбаров Қобилнинг қўлига қадаҳ тутқазди:

— Қани, ол, оғайни!

— Самад ака доим шунақа шошиб юради,— деди Қобил гўё Самад учун узр сўрагандек.— Ишли одам...

— Докторлиги яқин, ташвиши кўп-да.

Дўконча олдида уч-тўртта милиционер пайдо бўлди. Ғайбаров Замирага имо қилди, қиз тушуниб, ўрнидан турди:

— Майли, мен энди борай... Телефон номерингизни берсангиз, кечқурун қўнғироқ қилардим.

Ғайбаров телефон номерини ёзиб узатди. Замира

халтачани кўтариб, пештахта олдига борди, хужжатини кўрсатди, бирор уч дақиқалик кенгашдан сўнг милиционерлар қўршовида кафе саҳнидан чиқиб кетди.

Қобил винони ичиб, қадахни столга авайлаб қўндирди.

— Бояги гап ростми, Тошпўлат ака?— деб суради у.— Шоир акага билдирсангиз бўларди-да.

— Ҳозир даладан келиб ўтирибмиз,— дея узини оқлади Ғайбаров.— Яна ичмамизми?

— Майли,— деди Қобил, сўнг чўнтагига кул тиқиб, ҳамён чиқарди.— Ўзингиз опкеласиз энди...

— Қўйинг,— деди Ғайбаров,— менга Адолат ола насияга ҳам бераверади. Тилла маъбуда топсагу яйраб ичмасак — гуноҳ!

— Албатта... Хафа бўлмасангиз, Тошпўлат ака, бир илтимосим бор эди. Париждан коньяк опкелувдим, ошхонадаги жавонда турибди. Шунга опкелсак бўлмайдини? Зўр коньяк дейишади.

— Мен синаб кўрмаганман, лекин француз виносини макташди.

Қобил чўнтагидан калит чиқарди.

Қобилнинг уйи узоқ эмас, шундоқ муюлишда эди. Ғайбаров тўртинчи қаватга югуриб чиқиб, эшикка калит солди, ичкари киратуриб оёғини ҳўл латтага яхшилаб артди, намат четидаги икки жуфт пойлабзални курди. Туфлиси билан поёндозни босиб ўтаркан, чапдаги хона эшиги ёнида турган Мазлумага кузи тушди.

— Сиз уйда эканингизни билмабман,— деди у кизариб.— Мен коньякка келувдим, келин. Қўркманг, Қобил ўзи ичмайди... Ошхонадаги жавонда, деб айтди...

Мазлума жавоб кайтармади, тек котиб тураверди.

Энди ўриндан турганми, сочлари тўзғиган, уст-боши ҳам бетартиброқ эди.

Ғайбаров ошхона томон юрди. Ичкари кириб, газ плитаси ёнида деворга қапишиб турган Самадни кўрдию ҳамма гапга тушунди. Дўсти кўйлагини кийишга ҳам улгурмабди, ярим белигача ялангоч, кўрэр пайпаслаб ҳам тополмайдиган жойга келиб турибди!

Ғайбаров нимадир демоқчи бўлиб ютинди, лекин тили ҳеч айланмади. Самад газ плитасидан нарироққа жилди, ерга тикилади.

— Ёмон-ку? — деди ниҳоят Ғайбаров сал ўзига келиб.

Самад индамади. Ғайбаров тагин нима қиларини билмай туриб колди. Девордаги миҳга илинган темир чўмичга кўзи тушди. Олди, олдию Самаднинг бошига туширди, ёрилган бошдан ердаги кигиз устига чакиллаб қон томганини кўрди.

Самад индамай тураверди.

— Ўзинг ўйла, Самад, — деди Ғайбаров титроғини аранг босиб. — Ўзинг ўйла, сен йўгингда келсаму хотининг билан ётсам... Ёқадими?

Самаднинг юзи баттар бўзарди — ғазаб, турган-битгани ғазаб.

— Истайсанми, сендан хотинингни ҳам, қизингни ҳам тортиб оламан?

Самад тўсатдан унга ҳамла қилди, лекин чўмич зарбидан ортга чекинди.

Ғайбаров тагин бостириб борди. Самад уни айла-ниб ўтиб, эшик томонга юрди.

— Менга ҳасад қиласан, — деди у.

Ғайбаров индамади. Самад унинг ҳасад қилмаслигини англаб, баттар ғазабланди:

— Инаранг эсингдами? — деб бақирди у. — Эсингдами, ҳажиқиз?!

Ғайбаров Инарани халигача унутмаган эди, ялт этиб қаради. Ич-ичидан ўртанди, ёнди, дўстим-ку, деб

ўйлади, ишонгиси келмади. Унинг кўзларига боқди. Самад ғолибона илжайиб турарди.

— Сенмидинг ўша?— деб сўради изтироб билан.

— Бўлмаса ким? Сен яна кимга сир айтувдинг?

— Факат сенга,— деди Ғайбаров.— Мана бу Инара учун!..— У чўмич билан кулочкашлаб туширди, сўнг чўмични бир четга улоқтирди. Эшикка югурган Самадга етиб олиб нақ жағига мушт туширди:

— Буям Инара учун! Буниси Қобил учун! Буниси Маъсума учун!..

— Ўлдириб қўясан, номард!..— деб хириллади Самад.

— Ўлмайсан, сендақалар ўлмайди,— деди Ғайбаров ва яна мушт урди.— Буниси қизчанг Саида учун!.. Буниси ҳам Саида учун!!!

Самад бикинини чангаллаб, ерга ўтириб қолди.

— Номард!..— деб хирқиради у.

— Тузукроқ бақиролмасанг, шуям ҳаёт бўлдими,— деди Ғайбаров.— Бўлди, тур ўрнингдан...

Самад, афт-башараси қора конга бўялган, бир амаллаб ўрнидан кўзгалди. Юзи очиқ, икки қўли ҳамон бикинида.

— Арз қилиб боролмаганинг ёмон,— деди Ғайбаров.— Номингга доғ тушади, обрўинг тўкилади... Сеннинг бирор доғсиз жойинг борми ўзи, аблаҳ?!

— Йўқ,— деди Самад.— Дўстим, тушун...

— Тек тур!— деди Ғайбаров.— Гапирма, гапирсанг соб бўлсан!.. Қани, шимингни еч, ҳозир кўчага яланғоч чиқасан, икковингни бирга қўшиб чиқарман!..

Самад йиғламсираб бош чайкади. Ғайбаров яна ерда ётган чўмични кўлга олди. Чўмични кўриб, Самад шимини тушира бошлади, йиғлади.

— Бориб анавини ҳам ечинтир!..— деб буюрди Ғайбаров.

— Йўқ, йўқ...— Самад ортига тисарилиб, ошхонадан чиқа бошлади.

Ғайбаров яна кимнидир, ниманидир унутганини ўйлади, бирдан эслади — қизалоқни, ўша каноп халта кўтарган қизалоқни. Вужуди безгак тутгандай қалтиради, тагин етиб бориб мушт туширди:

— Мана бу яна бир қиз учун!..— деди у.— Нега индамайсан, нега мушт кўтармайсан? Мана бу ҳам жигари ситилган ўша қиз учун!.. Дўстинг Ғайбаров учун алоҳида ол! Бор, ўйнашингни ечинтир!..

— Йўқ,— деди Самад.— Йўқ...

— Яхши,— деди Ғайбаров,— унда мен ўзим...

Ғайбаров ичкари хонага ўтди. Мазлума қўштўшак ўрин бошида қалт-қалт титраб турарди.

— Айб мендамас, Тошпўлат ака,— деди у деворга қапишганча.— Шайтон йўлдан оздирди...

— Ечин,— деди Ғайбаров кескин оҳангда ва четга қаради.

Мазлума бир муддат иккиланди, сўнг титраб-қақшаб кўйлагини еча бошлади... Сўнг тўшакка юзтубан ётиб йиғлади.

— Унга айтолмайсиз,— деди пиқиллаб.— Бари бир айтолмайсиз, майли, билганингизни қилинг, лекин айтманг... Мен розиман, Тошпўлат акажон!..

— Айтолмаслигимни биласан-да, мегажин.

Аёл чалқанча ўгирилди, Ғайбаровнинг тескари қараб турганини кўрдию:

— Уялганинг нимаси?!— деб қичқирди бирдан жазва билан.— Ниятинг шу-ку, аблаҳ, келмайсанми энди!..

— Сенсирама, қанжиқ!— деб бақирди Ғайбаров ва ўгирилиб, унинг қип-яланғоч ётганини кўрди, лекин ортиқ уялмади, аёлнинг оппоқ, силлиқ, дуркун кўкракларини аралаш тупурди.

Беш йил бурун Соқол эни ва бўйи бир газча келадиган мис тахтачага сувчи тасвирини зарб этган эди.

Буюртмачига сувчининг салласи ёқинқирамади, босмачига ўхшаб қолибди, деди. Соқол куюнди, салла ўраганнинг хаммаси босмачи бўлаверадими, менинг инқилобчи тоғам ҳам салла ўраган, деб айтди, ҳатто Навоий билан Улугбекнинг салласини пеш қилди, кейин арзи ерда колгач, йўлхалтасини елкага илиб Шўрчинга кетиб қолди.

Ғайбаров уни Шўрчидаги ҳовлисида, белигача яланғоч, оёқларида эски шиппак, соқолсиз, лекин сочлари ўсган, лабида учиб қолган папирос, қари гужум остида чалқанча тушиб ётган жойида топди. У гўё элчи келишидан вақтлироқ хабар топгану бирор беш дақиқа бурун кир шолча устига узала тушиб олгандай эди. Ғайбаровни кўриб ҳам ўрнидан қўзғалмади, шолча четидан жой кўрсатиб, кўпдан бери машқ қилиб юрган гапини айтди: бормайман! Сиз аблаҳлар умуман санъатни тушунмайсиз! Энди мен Шўрчининг эчкиларига мисдан қўнғироқ ясайман, уларга эгаларининг расмини зарб этаман, токи биров адаштирмайдиган бўлсин!

Шу гапни айтдию енгил тортди, ўзини гўё тарози палласига солдию зимдан кўзатди — қани қадоғи етармикан?

Ғайбаров ўзи умрида кўрмаган бир амалдорнинг номини айтиб (ошналарнинг ўзаро битими шундай эди), уни алдаган бўлди, келсин, деб айтди, келган заҳоти буюртма бераман, хоҳласа, Навоий кўчасини безашга ҳам рухсат олади, деди.

Соқолга бу гап мойдай ёқди, лекин бари бир ишонмади — шунчаки мақтов ўрнида кўрди. Уйга кириб, қоп-қора бир қизни судраб чиқди: мана, Ғайбаров, мен уйландим, энди ҳеч гўрга бормайман, бола зовути очаман, ҳаммаси тошкесару мисгар бўлади!

Хуллас, у Ғайбаровни ноумид қилиб жўнатди. Ғайбаров кунни Шўрчининг ўзида, доришунос биродари Бўри Чориникида кеч қилди.

Кечқурун ошнаси уни поездга олиб чиқди. Соқол ўша ерда пойлаб турган экан, аввалги димоқ-фироғи йўқ, ялинишга тушди, кетманг, Ғайбаров, деди, сув омборига олиб бораман, жуда маза, бўғизгача сувга кўмилиб ароқ ичамиз, бунинг гаштини ҳеч билмайсиз-да, ичасиз-у, лекин ҳеч маст бўлмайсиз, жиллақурса, икки кунга қолинг, мен жуда зерикдим, жўра, Тошкентимизни соғинибман, қолинг, кейин бирга кетамиз, майли...

Ғайбаров қолишга унамади — Ҳайкал Ғаншевич унга икки кунлик муҳлат берган эди. Соқол тиришди, кейин аллақаяёққа югуриб кетди. Зум ўтмай, хотинини семиз бўхчаси билан бошлаб қайтди. Оёқларида ўша эски шиппак, эғнида эски сурп иштоп билан қора кўйлак, шу аҳволда поездга чиқди. Қора кўйлагини кўрсатиб, мотам белгиси, деди, эркимга аза очдим, Ғайбаров.

Ғайбаров унга таскин бермади. Юзма-юз ўтирган кўйи дўстининг кейинги йўригини ўйлади. Бу йўриқ икки карра иккидай содда туюлди: эрталаб нонушта, тушда тушлик, орада озгина хизмат ёки иш, кундалик ғийбатлар, ҳамкасбларнинг майда-чуйда ҳавасию ҳасадди, бошлиқнинг қовоғи, хотиннинг хархашаси, болаларнинг йиғиси, тумов, грипп, бод... юз грамм отилганда неки даҳо бор — ҳаммасини ёппасига маҳв этадиган, аслида эса совун пуфагидай жўн ва омонат бир ижод, яъники, бешта портрет (учтасида ғамгин хотини хушҳол кулиб туради), олтига манзара (учтасининг четроғида ғамгин хотини кулиб туради), еттита натюрморт (ҳаммасида ғамгин хотин тутган одми, лекин озода дастурхонлар), кейинроқ, ўзини ёки хизматини кўрсатиб улгурса — кичикроқ бир унвон, раднода икки марта мақташади, телевизорда икки марта... қарабсанки, умр ҳам поёнига етиб қолибди...

Тошкентга қайтгач, Соқол ўзидан тинчиди. Янги буюртмалар олди. Аввал бекор қилинган сувчи тасвири учун ҳам яхшигина ҳақ тўлашди. Фақат Шўрчидан олиб келган хотини шаҳарда кўп турулмади, ярим йил ўтар-ўтмас юртларига қочиб кетди. Соқол Тошкентдан уйланди, иккинчи хотинидан ўғил кўрди, аввалги хотини Шўрчига бориб эгиз туққан экан, уларни ҳам ташлаб қўйгани йўқ, буюртма олади, баъзан буюртмасиз, лекин нақд мавзуларни топади... Мана энди, майшати ҳам меҳнатига яраша, данғиллама ҳовлиси бор, ночор қолган дўстларига ебкетарга пул беради, гарчи соқол қўйиб ўзини андак қувғинди ва мажнунсифат кўрсатса ҳам нуфузли одамларнинг назарига тушган, унга хатто алоҳида устахона беришган, хоҳласа шаҳар ҳовлисида ишлайди, хоҳласа, машинасини миниб устахонасига боради, ишқилиб, туриш-турмушидан рози. Ошна-оғайниси кўп, улар билан гаплашади, ҳазиллашади. Ҳазил яхши нарса, кулги бор жойда ўй-ташвишга не ҳожат?!

Шоир кетиб қолгач, хотини арз қилган шекилли, Соқол кечки пайт Ғайбаровнинг ёнига дағдаға қилиб келди. Ғайбаров Қобилни уйига кузатиб қўйиб, диванда кўнгли хуфтон бўлиб ётган эди — Соқолни хушламай қарши олди.

— Шоирга сиз пишанг бергансиз! — деди Соқол отонадан ҳатлар-ҳатламас. — Сизга бепул томоша керак, Ғайбаров!

Ғайбаров индамади. Меҳмонни иш бўлмасига бошлаб кириб, жой кўрсатди.

— Сиз томошабинсиз, Ғайбаров!.. — дея баттар замзама қилди Соқол.

— Рост айтасиз, — деди Ғайбаров маҳзун оҳангда. — Лекин бу томошалар менга қимматга тушяпти.

— Қўлида билети бор экан, бизга бир оғиз айтмабди, номард!..

— Айтса, қайтариб колармидингиз?

Соқол жавоб бермади. Хонада уёқдан-буёққа юра бошлади. Деворга осиглик мис тасвирга кўзи тушиб андак чалғиди, лекин шу заҳоти юзига ҳазин тус берди.

— Энди гўдаклигимиз қолмади, Ғайбаров! Икки-та бола, гумонали хотин!..

— Пул жўнатиб турар.

— Хотинининг гапига чидаёлмадим. Дўсти йўқ эмиш, дўсти бўлганида, у тентакни бебошвоқ қўйиб юбормас эди, дейди!..

— Ёлғон айтади, тентак деб ўйласа эди, тайин ҳаловатдан кечиб, инжиқ шоирга тегмаган бўларди. Унинг кетгани тузук, иссиққина ваннага, халажойга ўрганиб қолгиси келмаган. Бир-икки ой айланиб қайтар...

Соқол унга еб қўйгудай бўлиб қаради.

— Мени кечиринг, Абдували,— деди Ғайбаров.— Ёслатиб бекор қилдим.

— Қайга кетишини айтмабди,— деди Соқол салгина юмшаб.

— Сополлитепага кетгандир. Археологлар билан гаплашиб юрарди. Хотинига шундай деб айтасиз-қўясиз.

Ғайбаров бориб даҳлиздаги телефон аппаратини олиб келди. Соқол рақам териб Шоирнинг хотини билан гаплашди, аввал ғамгин, сўнг бирдак юзи ёришиб кетди:

— Шундай келинжон... Ўзи боради! Ҳа, ҳа, Ғайбаров акангизнинг ўзи. Кераги йўқ, келинжон. Бурчимиз-да, Сополлитепада. Сурхон тараф... Қолган-қутганини териб берса керак. Нима қиларди, чиройли қизлар бўлмагандан... кейин сопол теради-да! Илтимос қиламиз, Ғайбаровнинг ўзи боради. Ҳа, унга ружсат беришадн... Балли, келинжон, бардам бўлинг, болаларни ўпиб қўйинг!..

Соқол трубкани қўйиб, Ғайбаровга илжайди.

— Борасиз энди. Термизга рухсатномани ўзим тез-латаман,— деб ваъда қилди Сокол.— Паспортни берсангиз бўлди, дўстим.

— Кейинроқ,— деди Ғайбаров.— Бирор ой юриб кўрсин, кейин борармиз. Менга хамроҳ бўлолмай-сизми?

— Иш кўп. Ҳали яна ўйлашиб кўрамиз.

Ғайбаров наридан-бери дастурхон тузади. Холодильникдан пиво, дудланган балиқ олди.

— Сирдарёдан бир аспирант йигит олиб келувди. Уйи яқин-да, тез-тез бориб туради. Сиз юртингизни соғинмайсизми, дўстим?

— Соғинсам нима қилай? — деди Сокол.— Одамлар ола қарайди, оғайни, юртчилик...

— Бегона одам бўлиб бориб, яна ўша хотинингизга уйлансангиз бўларди...

— Тушунолмадим...— деб ғудранди Соқол.

— Пиводан ичнинг, тушуниш осонроқ бўлади,— деди Ғайбаров.

— Бир ҳикоя бор... Урушга кетган аскар кўп замон ўтиб уйига қайтади. Хотини билан болалари уни мутлақо танимайди. Ўз уйидан бегона бўлиб яшайверади. Кейинроқ хотини билан қовушади, ўзини танитмай туриб қовушади, лаззат ўрнига алам туяди, ўз хотинини ўзидан рашк қилади...

— Қасёкдаги гапларни топиб юрасиз, Ғайбаров!..— дея ишонинкирамай кулди Соқол.

— Йўк, Абдували, сиз тузукроқ ўйлаб кўринг. Наҳотки сизга алам килмаса?..

Соқол ўзинча тасаввур этди чоғи, қовоғи солинди, пиво қуйиб ичди.

— Яна опкеллинг, Ғайбаров. Ароқ-пароқдан йўкми?

— Уйда ароқ сақламайман. Кўчада ичганимиз ҳам етиб-ортади. Соғлигим заифроқ, Абдували, кўзимга алланимabalолар кўришаверади гоҳ жин, гоҳ ажи-на дегандай...

— Ўзингизни эҳтиёт қилинг, дўстим,— деди Соқол.— Биламан, илм деганлари оғир иш, чарчатиши тайин.

— Галатепадаги боғимизда, олмаларнинг тагида бир замон ётсам бўлди, тузалиб кетаман.

— Ёнғоқ тагида бўлмаса бас,— деб кесатди Соқол.

— Йўқ, ёнғоқ эмас, олма,— деди Ғайбаров.— Лекин хосиятли олма. Ўша олмаларнинг тагида ётдим. Ён-веримдан чумолилар тепаю пастга зир қатнардим, уларни тамоша қилдим, тепадаги шохларга қарадим, барглари санамоқчи бўлдим, лекин ҳисобдан мазам йўқроқ, тезда зерикдим. Чумолиларга ҳавасим келди, ўзим ҳам чумолига айланиб, ёғоч каравотнинг оёғидан пастга қараб ўрмалаб кетдим. Пастга тушиб, ўзимни қалин ўрмон ичида кўрдим. Дарахлари турфа хил, дўстим, бирови қуриган, бирови яшнаб турибди. Агар одам бўлган чоғларимни эсламасам, балки бу ўрмоннинг оддий ўт-ўланлар эканини ҳам тушунмаган бўлардим. Ўрмонда айланиб юриб, оқ рангли, сиртлари ғадир-будир бир гумбазни учратдим. Гумбазга тирмашдим, тепасига чиқиб ҳам анча юрдим, токи нариги нишабидан бориб тушгунимча олам-замон вақт ўтиб кетди...

Соқол унинг гапини бўлмайд эшитди, кулишини ҳам, ғазабланишни ҳам билмади. Ғайбаровнинг овози сирли туюлди, озгина макри ҳам бордай... Шу сабаб, Ғайбаров жимиб қолганида андак беҳузур бўлди, менсимайроқ сўради:

— Хўш, кейин-чи?

— Мен тирмашган улкан гумбаз оддий оқ олма, дея давом этди Ғайбаров.— Ҳар шохда юзлаб битадиган олманинг биттаси. Мен олманинг бу қадар ғаройиб эканини билмай юрганимдан афсусландим.

— Аттанг!..— деб қўйди Соқол ошкора ғижиниб.

— Сиз умрингизда лоақал бирор марта чумоли бўлиб кўрганмисиз?

Соқол жавобни помуносиб билди, индамай қўя-қолди.

— Энди буёғини эшитинг, Абдували. Ўшанда мен кичик бир кавакдан ер қаърига тушдим. Узоқ юрдим, ахийри чириган томирлар атрофида уймалашиб турган бир гала чумолини кўрдим. Улар саноқсиз тухумларни қўриқлаётган экан. Қатордан қолмай деб, мен ҳам битта тухум қўйдим.

— Ҳали ўшандан биттаси билан юрибман, денг!..

— Нима бўпти! — деб ғамгин кулди Ғайбаров.— Ахир, сизга ўхшаганларнинг кўзига ҳамма нарса иккита бўлиб кўринади-ку!.. Буёғи яна қизиқ... Уша тухумлар ҳам аслида бояги олмага ўхшаш улкан эди. Қўриқчи чумолилар менга қараб: «Сен бежавотир юравер, Ғайбаров, энди сен шу тухумда, шу тухумдан чиқадиган тухумларда, кейин улардан ҳам чиқадиган тухумларда минг-минг марта ва абадулабад яшайсан», деб айтишди... Чумолининг тухуми — олмага, олма — гумбазга, гумбаз — бошқа нарсага ва охир-оқибатда дунёнинг ўзига тадрижан тенглашиб бораверади, нисбийликнинг чегараси ҳар босқич ўтилгани сайин бир каррадан ва чексиз марта йўқолиб, бутун коинот учун умумий уйғунлик, бошқача айтганда гармония тузилади-да, буни англаган одам с а о д а т га эришади.

Соқол тек ўтирганича кўлдаги пивонинг кўпиғу пуфаклари учиб битишини кузатарди.

— Ўшанда мен сизни ҳам кўрувдим,— деди Ғайбаров.— Тепароқда бошқаларни томоша қилиб турган эдингиз.

— Мен ҳам чумоли эдимми?!— дея зўраки кулди Соқол.

— Албатта. Мени кўрмасликка олдингиз, лекин мен сизни кўзларингиздан танидим.

— Ақлдан озяпсиз, Ғайбаров!..

— Соппа-соғман!

— Бу оригиналлик эмас, бориб турган бодилик, маҳмаданалик, Ғайбаров! Мужмал туйғулардан кимга наф?

— Наф бўлиши шартми? Менга ана шу мужмал туйғуларни ифода этгулик қуролим йўқлиги алам қилади. Иккита оёғу иккита қўл, оғизда — андишасиз тил!.. Самад ёлғончи, сиз ҳам ёлғончисиз. Қанийди, арзончилик замон бўлсаю арзимас умринг бадалига дўстларингнинг ҳаммаси дарду балосини сотиб олсанг кейин улар бирданига пок ва ҳалол бўлиб қолишса!.. Айтинг, Абдували, илоҳи омин, деб айтинг!..

Соқол зериккан эди, индамади. Бўйинбогини бўшатиб, очиқ деразадан ташқарига қаради — кўча шовқини ёқимли туюлди. Ноиложликдан тепадан, пастдан... панжасини тароқ қилиб соқолини қашлай бошлади.

— Энди кетинг, Абдували! — деди Ғайбаров тўсатдан.

— Шоир нима бўлади? — деди Соқол гангиб.

— Башарангизга туширмасимдан кетинг!.. Шоир ўзи қайтиб келади.

— Аҳмоқсиз, Ғайбаров! Сиз... сиз... — Соқол гап тополмагандек, бошини чангаллади.

— Эсингизда борми, оғайни, «Сизнинг тинч ва беғам яшашингизга ҳалал бермайдимиз хотирот?»

— Сизга ачинаман, Ғайбаров...

— Билганингизни қилинг.

Соқол эшикка қараб юрди, қувилаётгани алам қилди, ортига ўгирилди:

— Ҳали кўрамиз, Ғайбаров! Ҳали кўп афсус қиласиз.

— Эҳтимол, Шўрчидаги мис қўнғироқсиз қолган эчкиларни унутмасангиз бўлди. Эчкиларни етим қолдирманг, қарғиши тутати.

Соқол хонадан чикиб, ойнаванд эшикни қаттиқ ёпди. Зарбнинг кучидан синган ойна парчалари битта

қолмай тўхилиб тушди. Сўнг ташқари эшик қарсиллаб ёпилди.

Ғайбаров кулишга уринди, лекин кулолмади — кўнгил тўла алам эди.

... яна биофидан айрилдик-да, дўстим Ғайбаров!

14. ГАЛАТЕПАГА ҚАЙТИШ

Эртаси пайшанба кунини — пешинда Ғайбаров отасининг ўлимидан хабар топади.

Кейинроқ, кўп вақтлар ўтиб, шум хабар қўзғаган қайғу секин-аста босилади ва Ғайбаров ўзини, уйдан отилиб чиқиб, вокзалга ошиққан, на ерни, на осмонни фарқ этмай, қулоғи чиппа қар, юрағи талпинишдан тарс ёрилай деган одамни, унинг бесаранжом ҳаракатларини йўл ёқасидаги бир тусли уйларни, далаларни, тунги кўчаларнинг ғамгин ёғдусини эслайди.

Ҳатто поездларнинг қичқириви ҳам ғамли туюлади.

Бетус, бесаноқ кунлар бирдан ортга чекинади, ҳаёт кутилмаганда маъно касб этади — энди у азадор.

Поездда кетатуриб, негадир Самаднинг она юртига борганини эслади: йилтираган қуми бўлмаса, нақ кулга ўхшаш тупроқ, томи қамиш билан ёпилган уй, атрофдаги дарахт ва буталар -- жингил, жийда, саксовул, уй ичидаги анжомлар, токи Самаднинг қари онасига қадар, хаммаси бошқача туюлган эди.

Уй ўртасида думалоқ устун, устун ёнида оёқлар тўрт тарафга тарвайган телевизор; Самаднинг кампир онаси унинг ёнидан ҳар гал хадиксираб ўтади, гоҳ чалоп кўтариб, гоҳ шурва кўтариб... Чарчаб қолган маҳалли ҳамсояннинг қизига, Самаддан умидвор бўлиб юрган, Самаднинг ўзига ўхшаш бодомковоқ қизга буюради: акангларга яна бир нима пишириб бер, очқаб қолишди,

шаҳарда нимаям ер эди, буларнинг рангига қара, минг йил овқат емаганга ўхшайди, бор, эна қизим, бир нима пишир...

Қиз бош эгиб, қувониб, бахтиёр бўлиб чиқаркан, Самадга ўгринча қараб олиб, секингина сўрайди: серпиёз бўлсинми, ака?

Унга жавобан Самад ҳам нимадир деб гўлдирайди, у Ғайбаровдан тортинади, Ғайбаровнинг галатепалик бир тўпори эканидан хабарсиздек, манави оғиркарвон қизни кўриб кулмаслигини, Самаднинг куни шунга қолибди-да, деб ўйламаслигини истайди, шу боисдан, овозини ўзгартириб, лаҳжасини ўзгартириб, гўёки туққан онасию манави қиздан узоқлигини, наинки узоқ, балки, улардан ақлли ва устунроқ эканини таъкидламоқчи бўлади: агар сенинг гапингга қарайдиган бўлсак, сўфийларни салкам инқилобчи, деб тан олишга тўғри келади, лекин, дўстим, ўртада виждон деган гап бор, хусусан...

Ғайбаров унинг риёсини сезади, илжайиб бош ирғайди: шундай, шундай, лекин сен бу гапларни қўй, ҳозир пайти эмас.

Шу онларда Ғайбаровга дўстининг қишлоғи, онаси, рўпарада қимтинибгина турган содда қизалоқ ва ҳатто Самаднинг ўзи ҳам ёқади, бир зум унинг ўрнида бўлишни, манави куюнчак кампир онаси бўлиб қолишини, кейин манави қизга уйланмоқни, ундан бодомқовоқ болалар орттирмоқни орзу қилади.

Кампир ўғлидан кўз узолмайди. Гўё ўғлининг дустини камситгандай, меҳридан қисгандай, ўзини айбли сезади ва уни ҳам иззат қилмоқчи бўлади: мен энди қаридим, энди худо инсоф қилсаю жонимни олса, шунда устимга бир кетмон тупроқ ташлагани келасиз-да, болам!..

Овози — ёқимли, сокин. Бу овозни эшита туриб, ўлимни эзгу бир иш экан, деб ўйлайсан, ҳеч қўрқадиган жойи йўқ, қайтага, кўнгилга бир тус ором чўқади;

кампир ўлса, мен келсаму унинг гўрига бир кетмон тупроқ ташласам...

Тасаввурдаги манзарада қайғудан асар ҳам йўқ.

...эрта тонгда Тошкентдан келиб тушасан, чоллар ва кампирлар билан лиқ тўла автобус Самаднинг қишлоғига ташлаб ўтади, кўчада тўн кийган, ғамгин, басавлат Самад қарши олади ва секин айтади: шундай бўп қолди, жўра, энамдан ажралдик. Сўнг икковинг марҳумани қабристонга элтасан. Бошқа ҳеч ким бўлмайди. Томи қамиш билан ёпилган пастак уйдан қабристонга қадар кўчалар бўм-бўш...

Улим ана шундай жўн, ана шундай содда туюлар эди.

Кейин, кампир ростдан қазо қилганда, Ғайбаров ўша ўйлари учун ўзини айбдор сездди. Онасини ерга бериб қайтган Самаддан кўнгили сўрашга бориб, уни хушрўйгина бир жувон билан маст бўлиб ўтирганини кўрди. Таъзия билдиргани тили айланмади. Самад уни ичкарига кўймади ҳисоб, даҳлизда туриб узоқ йиғлади, энамни йўқотиб қўйдик, дўстим, деди, яхши аёл эди, мени оёққа турғазди, одам қилди, ўзининг насибасидан кийиб, меникига қўшди, энди дўстим, ўлиб қолди, энди мен ёлғизман, ҳеч кимим йўқ, ёлғизлик ёмон, дўстим, ёлғизликни унутаё деб ичдим, мени кечир, жон дўстим, ўзинг айт, худодиғ юзасидан айт, бечора яна ўн йилча яшаса нима қиларди, ахир, бошқалар яшайпти-ку, нега менинг бечора энам яшамайди? Ёмон, ёмон, дўстим, одамнинг дунёда бирор хузур кўрмай қаригани ёмон, бечора шу йил саксонга кирувди...

Ғайбаров Самадга ачинди. Уни ўзича тушунган ҳам бўлди. Аммо йўлда, кўнгилда қандайдир тугун, шалвираб кетаётган маҳали бечора кампирнинг ҳали етмишга ҳам кирмаганини эслади.

... ёлгон! Ахир у ёлгон айтди-ку! Нега ҳеч кимга

рахмимиз келмайди? Ўзимизни бунчалар яхши кўр-
масак!..

Поезд қандайдир бегона жойларга кетаётгандай туюлган эди. Бутунлай бошқа кўчалар, бошқа уйлар, уни кутиб оладиган одамлар ҳам бошқа — бегона. Фақатгина марҳум унга таниш — отаси, Раим оқсоқол, Раим раис, Раим Ғайбаров.

Хаёлдан қаторлашиб сўзлар оқди: ўзинг шафқат қилгин, гуноҳларини кечир, ахир биз ҳаммамиз гуноҳқормиз, умримиз уларни ато этгали етиб, ювмоққа келганда адо бўлади, сен ўзинг барқарорсан, қайгаки юз бурмайлик, Мағрибгами, Машриққами — чор тарафда рўйингни кўрамиз, сирларимиз ёлғиз ўзингга аён, ўзинг унга шафқат айла, гуноҳларини кечир, токи кечаги кунларини уйлаб огринмасин, токи у умридан салгина бўлса ҳам ризо бўлсин, юпанч топсин!

Сўнг ўпкаси тўлиб айтди: мен ундан норози эдим, энди ўзимни гуноҳқор сезяпман. У менинг отам эди...

Ва тагин айтди: мунофиқлик қилдим, мен сенга заррача ишонмайман, сен буни ҳам кечир, ахир сен — каримсан!

Сўзлар гўё елкадан босиб турган зилдай юкни кўтарди. Кунгилни уларнинг оҳанги чулғади ва Ғайбаров вагон деразаси ёнида ўтирган кўйи таомтахтага бош қўйди, яна ўйлади, узоқ, токи чарчаб, уйқуга мағлуб бўлгунига қадар... Сўнг чўчиб уйғонди, босиб чеккан кашанда каби оғзида ёқимсиз таъм сизди, бош кўтариб бўзариб келаётган тонгни, бўлмаларда ухлаётган йўловчиларни кўрди, димоғига кир пайпоқлар ва тер ҳиди урилди. Устидаги кийимни тахтадек қотган эди; пойабзали оёқларини сиққанини сизди; бир зум оғриқ билан овора булиб, ўзининг аҳволини унутди, кейин тагин аздор эканини эслади...

Атроф сокин эди. Ҳеч кимнинг Ғайбаров билан иши йўқ. Ҳамманинг жони уйқуда, тушлар паноҳида. Фақат поезд ғилдирақларининг маъносиз тақиллаши,

бўлма деворларининг гижирлаши... Ташқарида — ўчирилмай қолган чироқлар... лип-лип... хира миноралар, чўл, бекатларнинг сч сариқ бинолари... тагин чироқлар...

Уни ҳеч ким кутиб олмади Отаси ўтқазган толлар остидан секин юриб борди, қўлида кичкина йўлхалта, кийимлари гижим. Толлар остида одамлар учради, улар Ғайбаровни кўриб четга чиқишди, бошларини қўйи солиб туришди. ҳеч ким унга бир оғиз гапирмади, салом ҳам бермади... Дарвозадан кираркан, овоз чиқариш-чиқармаслигини билмай бир зум туриб қолди.

Уй деразаси олдида бирор ўн чоғли йигит тўплашиб турарди. Ҳаммасининг устида тўн, бошида дўппи, улар Ғайбаровнинг овоз чиқаришини кутмай ўзлари «отам»лаб юборишди. Сўнг тўдадан уч йигит ажралиб чиқди — Мавлонбой, Зокир, Аҳмад. Мавлонбой келиб, унинг елкасидан қучоқлади, бўйи акасидан пастроқ, лекин қорувли эди. Мавлонбой кетиб, Зокир келди, секин қучоқлади, лекин у ҳам бир гап айтмади, қўйнидан румолча олиб узатди, унинг ҳўллигини кўриб, чўнтагидан бошқа қуруқрогини чиқарди. Кейин Аҳмад келди, у акасини қучишга журъат қилолмади, чўчиди: у ҳали акасига бундай рўпара келмаган эди, Тошпўлат акаси у билан доимо ярим ҳазил, ярим жиддий қилиб гаплашарди, ўшани эслаб тиззалари бўшашди, йиғлаб юборди. Ғайбаровнинг юраги бирдан зирқираб кетди. Буларга қийин бўлди,деб ўйлади, отамнинг бошида ўтиришган...

У қаршисида турган мўртгина ўсмирнинг ота тўшаги ёнида ўтирганини сира тасаввур қилолмади, йўк, Аҳмад ўтиролмаган, чидаши қийин, у томорқага кетган, балки аламини, бўғзига тикилган йиғини босмоқ истаб, сабзини ўтоқ қилган...

Жон узаётган отаси ва уни хаёлидан кеткизолмай, кўзлари жиққа ёш, сабзи билан ўтти фарқ этолмай

юлаётган укасининг мунгли қиёфаси Ғайбаровнинг хаёлида парчинланиб қолади.

Мана, Ғайбаров жанозага етиб келди, мотамга қўшилди, қабристонга борди, қайтди, бир кун ва бир тушни ўтказди.

Таъзияга келганлар паст овозда, иложи борича маънилик қилиб айтадиган ҳамдардлик сўзлари ортиқ унинг қулоғига кирмай қўйди, ҳатто ғашига тега бошлади.

Опоқ кафан лаҳад зулматига қоришиб кетган ондан бошлаб, Ғайбаровнинг танига қўрқув оралади, у бирдан ўзини тугилган уйи ва умуман, Галатепадан айри кўрди, сўнг, ёлғизлик ваҳминини босмоқ истаб, ўзини тағин Галатепага — бир маҳаллар заррача надоматсиз ташлаб кетган бир парча маконига қайтадан пайванд қилмоқчи бўлди.

Кўнгилда яна шубҳа уйғонди: нега у қайтиши керак? Буткул видолашув олдидан бир сидра дилга сингдирмоқ, айрилиқ дамларидаги бир зумлик изтироб билан дилни фориғламоқ, ундан худписандликни ювмоқ тавба ва тазарру айламоқ, умрида биринчи марта чин ихлос билан қасам ичмоқ учунми?

Умуман, унинг Галатепадан айри экани ростми, агар рост бўлса, нега бусиз ҳам сийрак тушларига нуқул шу кичик макон, гаплари ҳаммавақт ҳам қулоққа сингавермайдиган, гоҳо овсар, гоҳи донишманд одамлар маскани, унинг тўрт фасли бостириб кириверади?

Балки, Ғайбаровни турфа заволлардан асрагувчи ягона илмиж — мана шу мавҳумроқ манзаралар, улар бахш этмиш оний кайфият, виждонни озгина бўлса ҳам юпатмоқ учун бу манзараларни кўнгил тусаган бўёқларга бўяш, мароғи, тушдек омонат макон ичра телбакезик сайрлар ва жоннинг, бу худбин ва гуноҳкор жоннинг бошқа талвасаю талпинишлари бенз йўқолиб кетмас?

Балки, Ғайбаров ростдан Галатепага қайтар?

Майли, у Галатепага қайтсин. Умидлар ва имон изи қайтсин.

Қўлимиздан келадигани шу — биз фақат умидвор бўлмоғимиз мумкин.

15. ҲАҚИҚАТ

Ғайбаров боғ эшикка яқинлашганда ортидан Опа етиб келди. Укасининг эғнидаги тўннинг ёқасини тузата туриб:

— Комил уйдан хабар олгани кетди. Тушдан кейин қайтиб келади,— деди.

— Болаларинг ёш, ўзинг борсанг бўларди,— деди Ғайбаров.

Опа индамай изига қайтди. Ҳовли саҳнида одам сийраклашиб қолган, ўчоқ олдида Мавлонбойнинг хотини билан Анзират кампир куймаланиб юрибди...

Ғайбаров боғ эшикдан кириб, мулла Чори, Ғуччи чол, Ибодулла Махсум ва яна икки-учта бегона чоллар ўтирган даврага қўшилди. Ёшгина бир бола чойнак кўтариб келди. Ғайбаров уни Маҳанбойга ўхшатди, хаёлида ҳисоблаб чиқди: агар дўсти ўн тўққизда уйланган бўлса, бола ҳозир ўн учга кирибди; Маҳанбой ундан бир ёш катта эди.

Нарироқда, олмаларнинг қуюқ соясида одамлар кўп. Боғнинг бир тараф девори ўйилиб, йўл очган. Таъзияга келганлар шу кемтикдан ўтяпти. Дастурхон бошида ўтириб олган Соат сайис қуръон туширяпти. Тиловат, бир пиёла чой, бир тишлам нон... кейин ҳамма ўз йўлига кетади. Энди Раим оқсоқол йўқ, у ўлган — шунини кўнглига солиб кетишади.

Мавлонбой, мулланинг ёнида, юзи жиддий, эғнида қора тўн, хамдардлик билдиришганда, ғамгин бош иргайди: начора, бандалик экан...

У аҳён-аҳён акаси томон ўғринча қараб олади. Ҳзи гуноҳқор сезади. Катта ўғил турганда, кичигининг таъзия қабул қилиши жоиз эмас. Лекин Мавлонбойга бир ҳисобда жоиз, негаки, энди Тошпўлат эмас, Раим оқсоқолдан қолган озми-кўп дов-дастакка у балогардон, шу қишлоқнинг увол-савобига шерик, куяди, унга — ж о и з.

Мавлонбой арзимас ғурур дилидаги қайғуни енгиб бораётганини сезади, чўчийди, тағин акасига қарайди, унинг юзидан норозими, йўқми — шуни англамоқ нстайди.

Ғайбаров укасига ачинди.

... энди унга қийин. Рўзғорнинг бор ташвишини бўйнига олади. Балки, икки рўзғорни қайтадан бир қилар...

Мавлонбойнинг ўзи ҳам шу ўй билан банд эди. Акамга осонроқ, деб ўйлади, у кетадиган одам, мен қоламан, менга қийин... Балки, ростдан ҳам икки рўзғорни қайтадан бир қилиш керакдир? Зокир уйланиб, орадан бирор йил ўтгач, яна ўйлаб кўрилар...

Мавлонбойнинг Зокирдан кўнгли тўқ, у йўлини топиб юрибди. Топиш-тутиши ҳам яхши. Утган ҳафта бир одам отига қўй ўнгариб келди — хотини Зокирнинг қўлида даволанган экан. Дўхтиржон, танингиз дард кўрмасин, деди, у ёнидан айланди, бу ёнидан ўргилди, хуллас, кўп иззат қилди. Пул берган эди, Зокир олмади, отасидан қўрқди. Раим оқсоқол, уч-тўрт кундан бери кўрпага михланиб ётган бўлса-да, ховлида ҳамон-ҳануз ҳукмрон эди.

Чўпон орти-олдини ўйлаб келган экан, пулни ҳам ёнга солиб, ҳуржунидан сур тери чиқарди. Зокир энди унинг қўлини қайтаролмади. Боёқини чўпоннинг боши кўкка етгудай бўлди; илойим, минг йил яшанг, дўхтиржон!

Зокир ақлли, Мавлонбойнинг кўнглига қараб

гапиради, бошқалар бор жойда «ака», деб туради, ундан тўрға утмайди, ўзига узатилган пиёлани (Зокирга биринчи бўлиб узатишади негаки, у дўхтир, унга одамларнинг иши кўпроқ тушади) секин қўлга олиб, кейин Мавлонбойга узатади: сиз ичнинг, ака, бизнинг навбат кейин, расамади билан... Йўқ, Зокир ақлли, обрўси ҳам жойида, обрўсининг бир чеккаси Мавлонбойга ҳам тегади. Авваллари уни Раим оқсоқолнинг каттасидан кичиги, деб аташарди, энди бошқачароқ — Зокир дўхтирнинг акаси, дейишади. Биргина Аҳмад Мавлонбойнинг кўнглини сал хижил қилади...

Узоқдан келган бир гуруҳ одамлар Мавлонбойнинг диққатини бўлди. У тағин бошини кўйи солди, тило-вотхоннинг овозига қулоқ тутди. Сўнг бош кўтариб, келганлар билан бир-бир кўз уриштириб чиқди.

— Бандалик, ука, бандалик...

— Бандалик экан...— дея секин такрорлади Мавлонбой. У ўчоқ бошидан патнис кўтариб келаётган Аҳмадни кўриб имлади. Аҳмад бош ирғаб, қўлидагини давра бошидаги баковулга узатиб, акасининг ёнига келди. Мавлонбой аввалига патнис ташима, деб айтмоқчи эди, лекин ўзининг бу даврада, Тошпўлатнинг нариги даврада ўтирганини эслади — Аҳмадга жой йўқ эди. Бир зум ўйланиб турди. Аҳмад оёқларини керган кўйи, унинг тепасида ҳаяллаб қолди. Ниҳоят, Мавлонбой арзирли бир гап топди.

— Аканг қачон кетаркан? Айтмадимми?

— Кетмаса керак...— Аҳмад унинг ниятини тусунмади.

— Кетмасидан сўраб қол, Аҳмадбой, тошга нима деб ёзарканмиз, эсингдан чиқмасин.

— Қандай тошга?..

— Мармартошга...— Мавлонбой сал қизарди. У аслида бу ниятни айтмоқчи эмасди, кўнглининг тубида асраб кўйган эди.— Акангдан сўраб қол, ҳарне сену биздан кўра...

Аҳмад соддароқ эди. Акасини энди кўраётгандай унга ажабланиб тикилди: ахир... ҳали отасининг гўрига тортилган тупроқ совимай туриб булар тошни ўйлайдимми?

— Бор, маслаҳатлаш,— деб қистади Мавлонбой.

Аҳмад бир сўз демай нари кетди. Мавлонбой кўнглида ғалати кин билан Аҳмаднинг Тошпўлат ўтирган қўрга бориб етишини кузатди: ёзғирармикан? Хайрият, Аҳмад Тошпўлатга биринчи бўлиб гап қотмади. Сўнг, улар гаплашган маҳалда ҳам, Мавлонбой юзларидан бирор ёмонлик ўқий олмади. Аввалига танг, кейин хурсанд бўлди...

— Ўтир, Аҳмадбой,— деди Ғайбаров кенжа укасига.

Аҳмад қўйнидан тўрт букланган қоғоз чиқариб, акасига узатди:

— Зокир акам берди, отам ёзган экан...

Ғайбаров қоғозни очмади, чўнтагига солди — ва сنيات деганлари шу эди.

— Зокир ўзи кўринмайди?— деб сўради у.

— Шўрқудуқдан одам келди,— деди Аҳмад.— Касал кўргани кетди. Аввал бормаيمان деди, кейин...

У акасининг юзига тикилди: қани, нима деркин...

— Яхши қипти,— Ғайбаровнинг гапи қисқа бўлди.

— Одамларга ҳайронсан,— деб гапга қўшилди мулла Чори.— Дўхтирнинг бошида нима ташвишу булар оёғига тикан кирса ҳам чақиради.

— Бедард дарманднинг ҳолини не билсин,— деди Ибодулло Махсум.

— Дўхтирнинг бошида ҳам, яна бировни ўзининг гами билан келган бўлса, у қандай қилиб йўқ десин?!

Мулла Чори индамади. У Ибодулло Махсумдан чўчиброқ турарди. Махсум оқ-қорани таниган-у, лекин охиратни бўйнига олмаган одам, бир қарасанг — меров, яна бир қарасанг — шайтонга дарс беради.

Учоқ тарафдан ошпазнинг овози келди:

— Мурод амакини чақириб олинг, Махсум бува!..

— Бери келинг, Муродбой! — деб чақирди Ибодулло Махсум. — Бери келинг!

Мурод амаки тўхтади. Ишонар-ишонмай даврага яқин келди. Ғайбаров сал пастга сурилиб, унга жой кўрсатди:

— Ўтиринг, амаки.

— Бир коса шўрвангдан бер, Шодиқул! — деди Ибодулло Махсум ошпазга қараб. — Раиснинг косаси... — дея ғўлдираб қўйди Мурод амаки.

— Косани синдиради, — деб тўнғиллади ошпаз. — Жез товоққа сузаман, икковингиз ичасиз.

— Майли, опкел-чи, қани, Муродбой билан икковимиз асли ошна эдик, — деди Ибодулло Махсум Ғайбаровга юзланиб. — Мендан ёши кичкина-ю, лекин ошна эдик. Урушгаям бирга кетдик. Кейин, қайтиб келиб, мени танимади. Отимни билади, Тошпўлатбой, минг одамнинг ичида бўлсаям ажратади, лекин энди танигани бўлак... Муродбойга ўхшаганлар ўзи оз қолди. Бир кунни мени мактабга чақирди, ўқувчи болалар билан учрашасиз, деди, борсам, тирик қолганлардан биттаси ўтирибди, ўнг қўл панжасидан ўқ еган... Ўзини ўзи отган. Кетиб қолдим, Тошпўлатбой, ҳеч ўтиргим келмади. У болаларга ваъз ўқибди, бизларга ўхшаган мард бўлинглар, деб айтибди. Э, мен унга ўхшагунча, устимга тош босаман!

— Қўйинг, Махсум, — дея мулла Чори уни инсофга чақирди. — Ҳарне, бировнинг маъракасида ўтирибмиз.

— Гапирмасам ҳақким кетади, мулла! — деди Ибодулло Махсум. Парво қилмай юрасан-у, бир кун қарабсанки, тўлиб кетибсан, кўнгилни бушатмасанг бўлмайди. Сизни ҳеч мактабга чақирганми, мулла?

— Чақирмаган, — деди мулла Чори.

— Мулла эканингизни ўйлаб чақирмаган,— деди Ибодулло Махсум.— Бўлмасам, сизниям чақирарди.

— Мени чақирмайди,— деди мулла Чори.— Мен асирда бўлганман.

Жим қолишди. Аҳмад бир чоїнак чой келтириб, тагин нари кетди. Ибодулло Махсум тиззалаб ўтириб, қозон тарафга овоз берди:

— Овқатингни опкелмайсанми, Шодиқул!..

— Шоширманг, Махсум бува, ёв келгаңи йўқку!..— дея асабийлашди ошпаз.— Мана, Муродбойдан улуғроқ одамлар ҳам навбат кутиб турибди.

Ибодулло Махсум ошпаз билан баҳслашиб ўтирмади.

— Бу Шодиқул деганимиз асли саркаш одамнинг боласи,— деди у Ғайбаровга қараб.— Отаси шундай эди, бировга бирор оғиз ширин сўз айтиб қўйса, уч кун қорни оғриб ётарди...

— Мени пашист урган...— деди Мурод амаки тўсатдан.

— Қўйинг, Муродбой, пашистнинг энаси ўлсин!— деди Ибодулло Махсум.— Шу пашистдан гапирманг.

— Уу... урган...— деб такрорлади Мурод амаки.

— Шу гап ҳеч эсидан чиқмайди,— деди Ибодулло Махсум.— Илгари Манзар полвон ҳам урган, муниям эсидан чиқармайди. Қизиғар немис чапидан ўтиб, милтиқнинг қўндоғи билан туширган, энди Муродбой бечора чап томондан одам ўтса қўрқади...

— Отдим, отдим, отдим!..— деб суюниб гапирди Мурод амаки.— Далада ўтирган... кке... кетидан отдим... ққочди!..

— Отгани рост,— деди Ибодулло Махсум.— Пашист деганингиз жуда бемалол ўтирган. Ой чиқиб турган бўлса керак, бўлмаса, Муродбой унинг қаеридан отганини кўрмас эди.

Ғайбаров телбага қаради. Унинг узун ва сийрак киприкларини, барча ақли кўтоҳ одамларники синга-

ри бежороқ боқадиган кузларини кўриб, танида қандайдир ожизлик сезди. Юраги сиқилди. У Мурод амакини уша ойдин, бийдай кенг далада тасаввур этмоқчи бўлди, лекин эплей олмади...

Мурод амакини хатто хаёлда ҳам Ғарбдаги узоқ бир далага, дала узра кезаётган ой ёғдуси остига, немисларга, айтайлик, Ремаркнинг китобларида тасвир этилмиш далада ёнма-ён ўтириб олиб, бир-бирига гап сўтадиган немисларга қўшиб бўлмасди. Гўё у азалабад Галатепанинг хасми, гўёки минг йиллардан бери шу ерда яшаб келади, эғнидаги ямоқ босган шинели ҳам минг йиллик, минг йилдирки, Галатепанинг болабақраси бу эски шинель барларига осилиб, қумлоқ кўчада сирпанади. У Галатепанинг юрагига эски оғриқ сингари ўрнашиб қолган оғриқ сингари азобли, ҳар кимсанинг вужудида яшайди!..

Мурод амаки болалардан қўрқади. Улар яқинига келса бас, лўкиллаганча қочиб қолади. Унинг қочгани болаларга нашъа килади, атрофга қийқирнқ сочиб, баттар қувлашади, тош отишади, Мурод амаки ямоқ шинелининг этагига осилган болаларни судраб, жим, тишини тишига босиб қочади... Тошпўлат, оёқларига сариқ бошмоқчалар илган бола, тенгқурларига қўшилиб, қичқириб, унинг ортидан чопади, тош отади— дарахт шохига қўнган чумчуқни кўзлаганда мўлжаллаб отади... Мурод амаки, оёғи шинелнинг этакларига ўралашиб, йўлнинг ўртасига йиқилиб тушади. Ҳамма тирқираб қочади. Тошпўлат оёқларига сариқ бошмоқчалар илган бола, атрофга голибона қарайди, лекин ҳеч ким унинг қувончини сезмайди. Катта, кимсасиз йўлда биргина у ва Мурод амаки қолади. Тошпўлат қўрқа-писа унинг ёнига боради, эгилиб қараб, пешонасидан сизиб оқаётган қонни кўради, қўрқади, қочмоқчи бўлади, лекин кетолмайди... Шунда Мурод амаки кўзларини очади, шунда Тошпўлат биринчи

бор бу кўзларнинг серкиприк эканини пайқайди. Мурод амаки эса, гўё ҳеч нарса булмагандай секингина сўзланади:

— Пашист урди, Мманзар у-урди... Ҷамма уради...

Овозида на ўкинч, на алам.

Юзида оғриқдан нишон ҳам йўқ.

Гўёки шу йўл устида у минг йиллардан бери боши ёрилиб, чангга беланиб ётгандай.

Тошпўлат, сариқ бошмоқчали бола, унинг ёнига ўтириб йиғлади. Нега йиғлаётганини ўзи ҳам тушунмайди. Мурод амаки ҳайрон бўлади, ҳатто кулади, кейин сўрайди:

— Ннега?..

Тошпўлат, сариқ бошмоқчали бола, унга бир оғиз илик сўз айтмоқчи бўлади, лекин йиғи тагин томоғини бўғади, айтолмайди, баттар ҳўнграйди.

Мурод амаки юзининг қонини кир шинелининг этагига артиб, ўрнидан туради, лекин кетолмайди, ҳўнг-ҳўнг йиғлаётган болани қандай овутишни билмай танг қолади.

Ит бўлиб ҳуради.

Бузоқ бўлиб маърайди.

Хўроз бўлиб қичқиради.

Уйинга тушади, қўлларини ёйиб, шох ташлаб, қийқириб!..

...эслагинг келмайди, юракда тугун қолади.

Бир ҳафта ўтиб, яна ўша болалар, яна ўша кўчада, лўкиллаб ўтаётган Мурод амакига ҳужум қиладилар. Усмонча, бақалоққина болакай, унинг этагига осилиб олади, болалар унинг сирғаниб кетаётганини кўриб завқ билан қичқиришади: «Чу! Чу-у, жонивор!..»

Мурод амаки чопади. Усмонча унинг ортидан сирганиб бораркан, қаёқдандир бир тош учиб келиб, бошига тегади, у додлаганча шинелнинг этақларини

қўйиб юборди, ағанаб ётган қўйи, бошига бодраб чиққан гуррани силайтуриб, қўлининг чангини қоқаётган болани — сариқ бошмоқча кийган Тошпўлатни кўради.

Сўнг Усмончанинг отаси, Отабой тегирмончи, семиз ва бўйдор одам Раим оқсоқолга арз килиб келди. Раим оқсоқол даргазаб бўлади, ўғлини сўкади, кейин аламзада Отабойдан сўрайди: «Мурод бечорани ҳимоя қилмоқчи бўлганмикан?..» Отабой бош чайқайди: «Йўқ, оқсоқол, уни кеча худди ўзгинаси у бечоранинг қаншарини ёрган экан!..»

Раим оқсоқол ўғлини тушунолмайди.

Ўғил ҳам ўзини тушунолмайди.

Кўнгилда тугун қолади. Хеч нарса эсдан чиқмайди. Бегона жойларда, бегона одамлар орасида бирдан лоп этиб ёдга тушади, дил жизиллаб ачишади, негадир Мурод амакини кўргинг, бағрингга босгинг келди. Бағрингга боссанг у серямоқ, тупроқ ва нам ютавериш нак тахтадай қотган шинелини юзларингга боссанг, йиғлаб тазарру қилсанг!..

Товоқда шўрва келтиришди. Ошпаз Шодиқул битта қошиқ солиб юборган экан, Ибодулло Махсум, Ғайбаров, Мурод амаки, учовлон бир қошиқни айлантириб шўрва ичдилар. Мурод амаки ўзини хотиржам тутди, қошиқни узоқ ушламасдан, қизганмай тамадди қилди.

Ғайбаров бошқалар уларга қараётганини сизди, лекин парво қилмади. Кўнгилда ширин бир мискинлик туйди, сўнг шубҳаланди:

...Махсум билан менинг бу ишим ўзгаларга намойиш эмасми?..

Йўқ, Ибодулло Махсум ҳам хотиржам эди. Ғайбаров унда бирор ғирромлик сезмади. Ўзидан ҳам ирганиш топмади: Махсум ҳам, Мурод амаки ҳам

унга туғишгандек яқин эди. Гўёки улар учови бир тан, бир танда уч одам бўлиб яшайпти, холос.

— Муродбой билан биз ҳам ганимат бўлиб қолдик, Тошпўлатбой,— деди Ибодулло Махсум.— Мен шуни кўп ўйлайман, Тошпўлатбой, агар мен кетсам, бу дунё ҳувиллаб қоладигандай...

— Раҳматли Раим оқсоқол ҳам шундай деб ўйларди,— деб гап қўшди мулла Чори.

— Сиз ҳам шуни ўйлайсиз, мулла, лекин ақлингиз бовар қилмайди.

Мулла Чори Махсумнинг гапини эшитмаганга олди.

— Одамгарчиликдан чиқиб кетяпмиз,— деди у.— Биров тўй-маъракага қатнамай қўйди. Сиз таъзияга келолмаганлардан ўпкалаб юрманг, Тошпўлатбой. Илгарги иттифоқлик йўқолган.

— Сиз ёмон қарияпсиз, мулла,— деди Ибодулло Махсум.— Одам ёмон қариса, кўзига ҳамма нарса мана шундай кўринаверади.

Сиз ҳам мундоқ бир одам зотига ишонинг, кўнглингизни очиброқ юринг. Ахир бунақада димиқиб кетасиз-ку!

— Бари бир,— деди мулла Чори.— Эски гап-гаштаклар энди йўқ. Қайтага, манави Мурод тузукроқ, тўй-таъзияга канда қилмай келади.

— Муродбойнинг йўриғи бошқа,— деди Ибодулло Махсум.— Муродбой элнинг одами.

Мурод амаки ўзининг отини эшитиб, товоқдан бош кўтарди:

— Чўнқаймиш кетаман...

— Илгари ўқдай учиб юрарди,— деди Ибодулло Махсум.— Чўнқаймишга авваллари йўрға от қатори бориб келарди.

— Ммени Мманзар урган...— деди Мурод амаки яна.

— Аввал Манзарни камроқ айтарди, энди қариб,

тилидан қўймайдиган бўлиб қолди,— деди Ибодулло Махсум.— Раҳматли оқсоқол буни яхши кўрарди. Сал гапга чивинлаб кетарди ку, лекин Муродбойнинг ҳамма сўкишига чидарди. Бечора буям қариди. Сиз айтнинг, мулла, агар Муродбой жаннатга тушса, худо ақлини қайтиб берадимми?

— Билмадим,— деб дудмал жавоб қилди мулла Чори.— Узи олган нарса балки, қайтиб берса ҳам ажаб эмас.

— Мунинг ақлини пашист олган,— деди Ибодулло Махсум.— Агар худо адолат қиламан деса, Муродбойнинг ақлини қачонлари қайтариши керак эди.

— Қайтаради, Махсум бува,— деди Ғайбаров.— Чўнқаймишга кетаман, дейди, у ерда нима қилади?

— Муродбойга қайтармаса, яна кимга қайтаради,— деди Ибодулло Махсум.— Мунинг зарра гуноҳи бўлмаса, юрган ерида азият кўради, кулгиям шунинг бошида, эрмак ҳам. Маъракада Шодиқулга ўхшаган четга суради. Агар тол-полнинг тагида ухлаб қолса, қизиғар сўнаям шу бечорани чақади. Сиз мунга шолчани қуруқрок жойга тўшаб беринг, Тошпўлатбой.

— Уёқда тутинган акаси бор, Тошпўлатбой. Уям мунга ўхшаган мўминроқ одам. Раҳматли Норбой девонаям бунга тутинган ука эди. Норбой ўлганда кўмгани Чўнқаймишдан бу ерга опкелишди. Уларнинг ҳам ўзига яраша гўристони бор, мулласи бор, лекин булар Норбой девона ўзимизники, деб туриб олишди. Мана, мулла Чорининг ўзи бориб жаноза ўқиган.

— Мени қўйишмади,— деди мулла.— Мен эл қатори таъзиямга борувдим, жанозага ўтинг, дейишди.

— Кейин, тобут кўтарилган маҳали, Галатепага, деб буюрган ким?

— Галатепанинг мзористони улуғ мзористон,— деди мулла Чори.— Неча юз йиллардан бери бор. Не-не одамлар кўмилганки, ақлинг шошади!

— Орият деб, тобут талашасизми, мулла?— деб сўради Ибодулло Махсум.

— Ахир... ўзимизнинг ўликни қандай қилиб бегона жойда қолдирамиз?

— Тириги хор-у, ўлиги азизми?.. Ҳали кўрасиз, бирор кор-ҳол бўлса, Чўнқаймишнинг одами Муродбойни яшириб кўмади!..

— Кўмиб кўрсин!..

— Сиз ўзингизни меровликка солманг, Чори,— деди Ибодулло Махсум:— Сиз уларнинг ориятидан юмалаб кулгандирсиз!..

— Сизга худо бас келсин, Махсум,— дея мулла Чори илжайган кўйи, ўрнидан турди.— Мен энди борай...

— Боринг, мулла.

Мулла Чори майдақадам юриб, нариги қўрга бориб кўшилди. Уни тўрға ўтқазинди. Мулла бошқалар билан бош ирғаб саломлашган бўлди, сўнг бошини қуйи эгиб, Соат сайиснинг синиқ овозига қулоқ тутди.

— Ақлли одам, занғар,— деди Ибодулло Махсум.— Сайисдан кулмаслик учун бу ерда ўтириб эди. Мени ёмон кўради.

— Ўзингиз ҳам бекор койиндингиз, Махсум бува,— деди Ғайбаров.

— Қаридим, Тошпўлатбой, тилни тийиб туришим қийин.— Авваллари мундай эмасдим, энди қарасам, ҳаққим кетадигандай. Рост гапдан ҳатто муллаям қўрқади. Юзига айтинг, қани, бирови, гинг деб кўрсин!.. Буларнинг ҳамма илму амали зўраки, Тошпўлатбой, асли сиз ўзингиз келиб имомлик қилсангиз бўларди.

— Бўлмайди, Махсум бува,

— Хўп денг, Тошпўлатбой,— деди Ибодулло Махсум хиёл ранжиб.

— Энди, имомлик кил, деб ҳар кимга ҳам ялинаётганимиз йўқ-ку!

— Меникиям калбаки бўлади-да, Махсум бува, деди Ғайбаров. Яхшиси, сиз имом излагунча, Мурод амакидан хабардор бўлиб туринг. Мен имом бўлмасам ҳам, бир йўлимни топиб кетарман.

— Бу оғир юмуш-да, Тошпўлатбой,— деди Ибодулло Махсум.— Менинг бадфикрлигим билмаган одамга ёқмас, лекин очигини айтсам чидаб туришим қийин. Шундай, Тошпўлатбой, яратган эгам ҳеч кимсани эсдан айирмасая у бир бурда нонини ўзи топиб еса. Шу бир бурда нонни ҳақиқатга йўйса бўлади, негаки, уни деб одамзод риёзат чекади. Э, кўйинг, ўғлим, муни ўзингиз ҳам биласиз...

У айтмоқчи бўлдики, риёзат чеккан кимсага ўзгаларнинг изтиробини, барча иқрор ва тазаррулар, ўзгаларнинг ҳамдардлиги — ҳаммаси бекор.

Ҳаракат, кўлларнинг ҳаракати, оёқларнинг ҳаракати — ҳақиқат.

Танда уйғонган оғриқ — ҳақиқат.

Қилмишлар — ҳақиқат.

Одамзоднинг бу ёруғ дунёга кўз очиб, токи ундан кўз юмгунга қадар бўлган ҳаёти — ҳақиқат.

Айтмоқчи бўлдики, фақатгина шулар амал, фақат шуларнинг рост эканига ишонса бўлади!..

Ғайбаров Мурод амакининг ортидан чиқди. Икковлон у болаликда оёқларига сариқ бошмоқча илиб чопган сўқмоқдан юришди. Нарироққа бориб сўқмоқ иккига бўлинди: бири пастда колди, бири тепага ўрлади. Тепага кетган қир ошиб катта, йўлга бориб тушарди. Катта йўлнинг икки тарафи ҳам тиканзор — каррак, янтоқ, қушқўнмас.

Мурод амаки бирдан гандираклаб кетди, сўқмоқдан чиқди, тиканзорга оралади. Оёқлари тиканга тўлди. Унинг қаҳри келди, тиканларни касдма-қасд, аччиқ-ма-аччиқ топтай бошлади. Ялангоёқ!

Ғайбаров буни кўрмаслик учун кўзларини юмиб олди.

Мурод амаки чарчади. Шинелининг енги билан кўзларини артди. Яна тупроқ йўлга қадам қўйди, хору хас тирнаган оёқлари тагин чангга беланди. У бир зум қаққайиб турди-да, Чўнқаймиш тарафга қараб чопди.

Ғайбаров унинг ортидан эргашди. Ниҳоят, Мурод амакига етиб, енгидан ушлаб тўхтатди. Мурод амаки илкис ўгирилди, кўзларида қўрқув кўринди.

— Сизни яхши кўраман, амаки,— деди Ғайбаров.

— Раис яхши,— деди Мурод амаки.— У ўлмаган.

— Йўқ, амаки...— деб хомуш бош чайқади Ғайбаров.

— Раис ўлмаган... Сен унинг ўғлисан-ку!

Ғайбаров ҳайратланди: Мурод амаки соппа-соғдай тийрак, осуда боқиб турарди. Бирдан энтикиб Мурод амакини маҳкам қучоқлади, тарашадай қотган шинелига юзини буркади.

— Яна айтинг, амаки,— деди юраги тўлиб.

— Сен Тошпўлатсан,— деди Мурод амаки.— Раим раиснинг ўғлисан, сени танидим...

Ғайбаровнинг дили ларзага келгандай бўлди. Чўнтагини кавлаб, боя укаси Аҳмад берган қоғозни олди. Мурод амакига қаради, қарадию қоғозни қайтиб чўнтагига солди. Гўё васиятномадаги гапларни ҳозиргина, қаршисида турган мана шу телба одамнинг оғзидан эшитгандай эди...

— Яна бир марта айтинг, амаки!..

Мурод амаки бошқа гапирмади, эски ҳолига қайтди, бир зум анграйиб, оғзи хиёл очилди, иссиқда, дўзахдай ёниб ётган тупроқ йўлда ўзини тутиб туришганига ҳайрон бўлгандек, пешонаси тиришди, сўнг ненидир эслади чоғи, юзига кулги ёйилди:

... Биссўм бер!..

Ғайбаров мунгли илжайди. чўнтагидан бир сўмлик чиқарди.

— Сизни яхши кўраман, амаки,— деб такрорлади у.— Рост айтасиз, отамнинг ўлмагани рост, ахир биз тирикмиз-ку!..

— Чарчадим, Тошпўлат.

— Мен ҳам чарчадим, амаки, ҳеч бало қилганим йўқ, лекин итдай чарчадим.

— Мен итдан қўрқмайман,— деди Мурод амаки.

У шинелининг барини кўтариб, бурнини артди, кейин яна Чўнқаймиш тарафга йўртиб кетди. Йўл ўрлов, Мурод амаки кекса эди, энди у аввалгидай учиб юролмасди.

Атрофга хазин бир сукунат чўкди. Ғайбаров оғир хўрсинди, сўнг яна бир марта зўр бердию тепада тик порлаган қуёшни, бу қуёш тагида жизганак бўлиб ётган йўл бўйлаб йўртиб бораётган Мурод амакини ва унинг ортидан ғамгин кузатиб турган умидлари барқ урган ёш йиғитни — ўзини, шу ҳолича кўнглига парчинлаб ташлади.

Оғриқ баробар кўнглида фориғланган бир муҳаббат тўйди...

На узбекском языке

Мурад Мухаммад Дост

ВОЗВРАЩЕНИЕ В ГАЛАТЕПЕ

или

сказание о счастливчике Гайбарове

Редактор Э. Усмонов

Рисовал В. Немировский

Рисунки редактори А. Кива

Техн. редактор В. Барсукова

Корректор Д. Мухиддинова

ИБ № 1951

Босмахонага берилди 3.01.83. Босишга рухсат этилди 19.04.83. Р—18406. Формати 70×108¹/₃₂. Босмахона қоғози № 3. Мактаб гарнитураси. Юқори босма. Шартли босма л. 10,5. Шаргли кр. оттис. 10,68. Нашр л. 10,6. Тиражи 30000. Заказ № 1522. Баҳоси 80 т. Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129 Тошкент, Навоий кучаси, 30.

Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари бўйича ЎзССР Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош корхонасида тайёрланган матрицадан 1-босмахонада босилди. Тошкент, Ҳамза кўчаси, 21.

Муҳаммад Дўст, Мурод.

Галатепага қайтиш ёхуд саодатманд Ғайбаров ривояти.—Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1983.—240б.

«Галатепага қайтиш» ёзувчи Мурод Муҳаммад Достнинг дастлабки йирик асариди. Унда бугунги кун ҳақида, беҳаловат, беором замондошларимиз — ўзбек зиёлиларининг ҳаёти тўғрисида, муҳаббат ва имон, ҳақ ва ҳақиқат йўлидаги изтиробли гоҳида чигал изланишлар, ана шу изланишлар сабаб инсон қалбида кечадиган турфа руҳий кечинмалар хусусида ўзинга хос оҳанг ва ранг билан хикоя қилинади.

Муҳаммад Дост, Мурад. Возвращение в Галатепе или сказание о счастливице Ғайбарове.

Ўз 2